

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

SARA ABRAHAMSBERG

**Pogled slovenskih žensk na Orient konec 19. stoletja in v
začetku 20. stoletja**

Magistrsko delo

Mentorica: doc. dr. Irena Selišnik

Študijski program: Zgodovina – E – PED

Ljubljana, 2021

Zahvala

Iskreno se zahvaljujem svoji mentorici doc. dr. Ireni Selišnik za njeno strokovnost in usmerjanje ter za vso pomoč pri izdelavi magistrskega dela.

Zahvalila bi se tudi gospe Mojci Jenko za pomoč pri pregledovanju pisem Ivane Kobilce ter Miji Bon za brežhibno lekturo.

Posebna zahvala gre moji družini – mami in oči, hvala za spodbude in pomoč.

Tebi, Roman, hvala za vso ljubezen, moč in vse nasmeh.

IZVLEČEK

Pogled slovenskih žensk na Orient konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja

V 19. stoletju je postajalo potovanje na Orient vse bolj razširjeno, svojo priložnost so dobile tudi ženske popotnice, katerih število je postajalo vse večje. Zanimanje za orientalistične dežele je zajelo tudi Avstro-Ogrsko, ob tem slovenske dežele niso bile izjema. Po Edwardu Saidu je na Zahodu Orient postal vir navdiha za eksotične zgodbe in umetnine, hkrati pa je orientalizem kot razširjen diskurz Vzhod videl le še kot odmev nekdanjega sijaja; kot barbarskega drugega. Slovenske popotnice, ki so potovale na Orient, v večini kažejo superiorno držo do dežel, ljudstev in običajev, ki jih smatrajo kot orientalske, kar sicer ne pomeni, da le-ti niso deležni pohvale in tudi občudovanja, vendar pa mnogokrat niso interpretirani enako kot Zahod. Obravnavane avtorice pogosto opisujejo muslimanski način življenja kot drugačen in ženske v orientalskih deželah kot zapostavljene; značilen je ženski pogled na Orient, ki pa ga ne zapopadejo v celoti.

Ključne besede: orientalizem, ženske popotnice iz slovenskih dežel, balkanizem, Bosna in Hercegovina, Carigrad

ABSTRACT

The View of Slovenian Women on the Orient at the End of the 19th Century and at the Beginning of the 20th Century

In the 19th century, travel to the Orient became more and more widespread, and women travelers also got their chance, and their number was growing. Interest in the Orientalist lands also spread to Austria-Hungary, while the Slovene lands were no exception. According to Edward Said, in the West, the Orient became a source of inspiration for exotic stories and works of art, while Orientalism as an extended discourse saw the East only as an echo of its former splendor; as a barbaric other. Slovenian travelers traveling to the Orient mostly show a superior attitude towards countries, peoples and customs, which they consider to be oriental, which does not mean that they do not receive praise and admiration, but they are often not interpreted in the same way as the West. The authors in question often describe the Muslim way of life as different and women in the Oriental lands as neglected; it is characterized by a female view of the Orient, which, however, is not fully captured.

Key words: orientalism, female travelers from Slovenian lands, balkanism, Bosnia and Herzegovina, Constantinople

KAZALO VSEBINE

1	Uvod.....	6
2	Orient in orientalizmi	7
2.1	Obmejni orientalizem	11
2.2	Orientalizem Avstro-Ogrske monarhije	14
2.3	Balkanizem	19
2.4	Ženski in moški pogled na Orient.....	21
3	Razmere na Slovenskem konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja	25
3.1	Položaj žensk na Slovenskem ob prelomu stoletja	25
3.2	Orientalizem na Slovenskem	28
3.3	Ženska potovalna izkušnja.....	30
4	Slovenske ženske, ki so potovale na Orient	33
5	Potovanje v Bosno in Hercegovino pod Avstro-Ogrsko	34
5.1	Ivana Kobilca v Sarajevu.....	36
5.1.1	Pisma.....	39
5.1.2	Slike	44
5.2	Zofka Kveder (1878-1926).....	50
5.3	Marija Kmet (1891-1974).....	59
5.5	Iva	63
6	Potovanje v Carigrad v času Avstro-Ogrske	65
6.1	Ljudmila Poljanec (1874-1948).....	66
6.1.1	Carigradske vizije	67
6.1.2	Pismo o potovanju.....	68
6.2	Marica Gregorič Stepančič (1874-1954)	70
7	Egipt	73
7.1	Marica Gregorič Stepančič: Šumi Nil	74
8	Čas Kraljevine SHS.....	76
8.1	Potovanje v Bosno in Hercegovino pod Kraljevino SHS.....	78
8.1.1	Milica Borštnik Miron (1894-1977)	78
8.1.2	Zora Herakovič	81
8.2	Potovanje v Ohrid.....	82
8.2.1	Marjana Grasselli-Prosenc (1875-1960)	82
8	Zaključek.....	83
8.1	Kako slovenske ženske potujejo	84
8.2	Visoki, obmejni in avstro-ogrski orientalizem	85
8.3	Balkanizem in slovanska vzajemnost	89

8.4 Orientalke in haremi	90
8.6 Avstro-Ogrske imperialne in potovalne navade	94
8.7 Islamska vera	97
9 Povzetek	99
10 VIRI IN LITERATURA	100
10.1 Arhivski viri.....	100
10.2 Časopisni viri.....	101
10.4 Literatura	102

1 UVOD

V 19. stoletju je postajalo potovanje na Orient vse bolj razširjeno, svojo priložnost so dobile tudi ženske popotnice, katerih število je postajalo čedalje večje. Zanimanje za orientalistične dežele je zajelo tudi Avstro-Ogrsko, ob tem slovenske dežele niso bile izjema. Po študiji Edwarda Saida je na Zahodu Orient postal vir navdiha za eksotične in pogosto spolno nenavadne zgodbe in umetnine, hkrati pa je orientalizem kot razširjen diskurz Vzhod videl le še kot odmev nekdanjega sijaja, kot barbarskega drugega, brez civiliziranosti in razuma.

V magistrskem delu *Pogled slovenskih žensk na Orient konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja* sem se osredotočila predvsem na slovenske ženske, ki so v tem obdobju potovale oziroma bivale na Orientu ali vsaj v deželah, ki so veljale za orientalske. Glede na njihove objavljene članke oziroma ohranjena arhivska gradiva sem izbrala devet slovenskih popotnic, to so: Zofka Kveder, Ivana Kobilca, Marica Gregorič Stepančič, Ljudmila Poljanec, Marija Kmet, Milica Borštnik Miron, Zora Herakovič, Marjana Grasselli Prosenc in Iva. Iz objavljenih besedil naštetih avtoric v tedanjem časopisju, ohranjenih zapisov in pisem ter pri Ivani Kobilci tudi slik sem poizkušala razbrati, kako so obravnavane avtorice reprezentirale in dojemale Orient; ali so bile obiskane dežele zanje »pravi« Orient; ali so pisale v diskurzu orientalizma, balkanizma ali morda slovanske vzajemnosti; so Orient razlagale kot muslimanski ter kdo, če sploh kdo, je bil glavni krivec za primitivnost orientalskih dežel.

V prvem delu magistrskega dela sem poskusila razložiti definicijo Orienta in orientalizma ter navedla njegove podzvrsti in razlike z diskurzom balkanizma. Nadalje sem opisala razmere na Slovenskem konec 19. in v začetku 20. stoletja, položaj žensk in žensko potovalno izkušnjo ter značilnosti orientalizma v slovenskih deželah. V naslednjih poglavjih sem nato analizirala posamezne avtorice ter njihova besedila, zapise, slike. Poglavja sem razdelila glede na dežele, ki so jih obravnavane popotnice obiskale: sprva potovanja v Bosno in Hercegovino, Carigrad in Egipt v času Avstro-Ogrske ter nato potovanja v Bosno in Hercegovino ter Ohrid v času Kraljevine SHS. V zaključku sem povzela skupne značilnosti ter razlike, ki sem jih pri obravnavanih avtoricah zaznala med preučevanjem besedil.

Temelj za magistrsko delo mi je predstavljalo delo Edwarda Saida *Orientalizem* ter študije in kritike, ki so iz njega izšle. Veliko sem si pomagala tudi z besedili Bojana Baskarja, Božidarja Jezernika, Reine Lewis, Sare Mills ter drugih.

V magistrski nalogi sem predvsem skušala primerjati, v kolikšni meri obravnavane avtorice sledijo diskurzom orientalizma, balkanizma ali ženskega pogleda na Orient, in ugotoviti, v katerih delih odstopajo od uveljavljenih diskurzov ter zakaj.

2 ORIENT IN ORIENTALIZMI

Edward W. Said leta 1978 v knjigi *Orientalizem* opredeli orientalizem kot znanstveni diskurz o zahodni interpretaciji Orienta,¹ v kateri je Vzhod pojmovan zlasti kot tuji Drugi. Za večino Zahodnjakov² je Orient »nekakšna negibna naravna danost«,³ ki geografsko ni natančno določena; je fluidna tvorba nekje med Sredozemljem in Zahodno Azijo. Prav tako ima Vzhod komponente stalnega, orientalisti mu ne dopuščajo možnosti spreminjanja in preoblikovanja, Orient zanje ostaja skozi stoletja v večini enak. Nediferencirani, z enakimi mislimi, željami, obnašanjem in navadami so tudi domorodci oziroma orientalski v vseh orientalistično opredeljenih deželah, ne glede na njihovo dejansko razlikovanje. Bistvo orientalizma lahko tako v grobem okrajšamo na ohranjanje razlik med Zahodom in Vzhodom ter poudarjanje superiornosti in moči okcidenta nad Orientom. Said zapiše, da je »Orient vse, kar Zahod ni«:⁴ je divji, barbarski, len, iracionalen, izprijen ... V orientalističnem diskurzu »obstajajo Zahodnjaki in obstajajo Orientalci. Prvi gospodujejo; drugim je treba gospodovati, kar po navadi pomeni, da je njihovo ozemlje zasedeno, njihove notranje zadeve strogo nadzorovane, njihova kri in bogastvo pa na voljo tej ali oni zahodni sili.«⁵ Orient je v zahodnem prikazovanju njegove domnevne primitivnosti in nemoralnosti veljal za nečloveškega, kar pa je, prav v zahodni reprezentaciji, hitro postalo tudi opravičilo za zmanjševanje pravic orientalcev.⁶ Orient predstavlja permanentno grožnjo Evropi.

Said za začetek modernega orientalizma označi obdobje poznega 18. stoletja, ki se nato nadaljuje v 19. stoletje. Pomembna prelomnica v razvoju modernega orientalizma je bila Napoleonova invazija v Egipt leta 1798. Napoleon je želel deželo odkriti s pomočjo moderne tehnologije in si jo ob tem tudi »znanstveno prilastiti«.⁷ S tem Zahod svoje znanje o Orientu reprezentira kot edino ali pa vsaj pravilnejše od vedenja, ki ga imajo orientalski sami o sebi.

---

¹ Glede opredelitve Orienta Bojan Baskar zapiše: »Orient je bil v tedanjem obdobju (19. in začetek 20. stol.) na splošno razumljen dokaj široko: poleg celotne Azije je pojem vključeval tudi Jugovzhodno Evropo, evropsko Rusijo in severno Afriko, včasih celo določene predele južne Evrope (npr. italijanski ali španski jug)«. (Baskar, Bojan. »Način potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci. Primer Antona Aškerc«. V: *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 48/3–4 (2008), 24–35. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KAFKDDLT/f9fb3bc6-d3f8-42f8-aa44-c33a0476762a/PDF> (dostop: november 2020)).

² Zavedam se problematičnosti pojma in razlikovanja med Zahodom in Vzhodom, zaradi geografske nenatančnosti in nedosledne opredeljenosti. Oba pojma uporabljam zlasti v okviru Saidove reprezentacije strukturnega pojma in ne kot geografski izraz. Zahod kot superioren konstruira pojem inferiornega Vzhoda.

³ Said, W. Edward. *Orientalizem: Zahodnjaški pogled na Orient*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1996, 16.

⁴ Said, *Orientalizem*, 16.

⁵ Prav tam, 52.

⁶ Prav tam, 142.

⁷ Prav tam, 62.

Domnevna premoč zahodnih velesil v znanju je razumljena kot legitimnost v vladanju orientalskim deželam. Moderni orientalizem Said povezuje tudi s politično idejo. Zapiše namreč, da je orientalizem kot akademska disciplina znanstveno podrl in z razlagami upravičil kolonizacijo Orienta, celo tako, da je »kolonialno vladavino upravičeval že vnaprej«. ⁸ S svojimi znanstvenimi in literarnimi besedili orientalisti spodbujajo in ohranjajo kolonialno oblast. ⁹

Na Zahodu naj bi se orientalizem kot polje znanstvenega preučevanja uradno začel leta 1312, ko je cerkveni zbor potrdil ustanovitev stolnic za arabski, sirski, hebrejski in grški jezik v Bologni, Avignonu, Salamanki, Oxfordu in Parizu. ¹⁰ V srednjem veku in renesansi je bil zahodni orientalizem vezan predvsem na krščanske reprezentacije, ki so Orient v večini enačile z islamsko vero in muslimani. ¹¹ Le-ti naj bi predstavljali zgodovinsko grožnjo krščanski Evropi, zlasti v obliki Osmanskega cesarstva, ki je reprezentiral tekmeča in nevarnost za evropske imperije do konca 17. stoletja. Ob slabitvi turške nevarnosti sta se čez pol stoletja pojavila dva nova elementa orientalizma: mnogo več znanja o Orientu, ki je izviralo iz obsežnih kolonialnih stikov ¹² in iz zanimanja za vse, kar je bilo eksotično, ter nadvlada Zahoda nad Vzhodom. ¹³

Said opozarja, da so bile navkljub znanstvenosti, s katero se postavlja moderni orientalizem, podobe Orienta še vedno nenatančne in poenostavljene, kar naj bi zakrivalo siceršnjo neulovljivost Vzhoda. Prav tako zahodni strokovnjaki modificirajo in filtrirajo orientalistične dežele skozi že uveljavljene kode, vse dokler ne ustrezajo zahodni podobi, kar pomeni, da Orient ustvarijo na novo. Ob tem pa ne upoštevajo orientalskih virov oziroma se ne zmenijo za pogled in znanje, ki ga imajo orientalski sami o sebi. ¹⁴

Orientalizem je torej kazanje moči znanstvenikov, orientalistov in ne opisovanje dejanskega življenja, ki se tam odvija. Velikokrat avtorji v duhu objektivnosti citirajo starejše tekste in poskušajo dokazati njihovo veljavnost ter posledično skozi spoznati Orient. ¹⁵ Edward Said ob zamisli Sueškega prekopa strne sklepne orientalistične zamisli: »Za Zahod je bila Azija

---

⁸ Prav tam, 57.

⁹ Prav tam, 164.

¹⁰ Prav tam, 69.

¹¹ Tudi kasneje je islam velikokrat predstavljal sinonim za Orient. Edward Said zapiše: »Islam, denimo, je bil za orientaliste s konca 19. stoletja in začetka 20. stoletja tipično orientalski.« (Prav tam, 135.)

¹² Edward Said zapiše: »Obdobje izjemnih dosežkov na področju institucij in vsebine orientalizma se natanko prekriva z obdobjem evropske ekspanzije brez primere; v času med letoma 1815 in 1914 se je neposredno kolonialno gospodarstvo Evrope povečalo s 35 odstotkov zemeljske površine na približno 85 odstotkov.« (Prav tam, 59.)

¹³ Prav tam, 57.

¹⁴ Prav tam, 60–61.

¹⁵ Edward Said »dobesedno preslikavanje opisov iz knjig v realnost« imenuje tekstualna drža, ki jo razloži tudi s primeroma, da je nemogoče iz »romana *Amadis Galski* poskušati razumeti Španijo 16. stoletja (ali pa sodobno) ali pa da je na podlagi Biblije (ne)mogoče razumeti spodnji dom angleškega parlamenta.« (Prav tam, 122.)

nekdaj nema oddaljenost in tujost; za evropsko krščanstvo je bil islam militantna sovražnost. Da bi premagali te strašljive stalnice, je bilo treba Orient najprej poznati, potem zavojevati in imeti, nakar so ga morali na novo ustvariti učenjaki, vojaki in sodniki, ki so izgubili na površje pozabljene jezike, zgodovine, rase in kulture in jih – sodobnim Orientalcem nedoumljive – predstavili kot pravi klasični Orient, ki ga je mogoče uporabljati pri deljenju pravice in vladanju sodobnemu Orientu.«¹⁶ Oblast je prek literature, umetnosti, jezika in znanstvenih institucij ustvarila orientalistični diskurz, ki temelji na superiornosti okcidenta nad primitivnostjo Orienta. Avtor je skozi primerjanje in analize različnih orientalističnih del predstavil pisatelje, ki so pripomogli ustvariti »optiko, skozi katero je bil Orient opazovan, predvsem pa nadzorovan«.¹⁷

V študiji *Orientalizem* se Said osredotoča zlasti na visoki oziroma elitni orientalizem,¹⁸ ki se nanaša predvsem na Francijo, Veliko Britanijo in ZDA kot imperialne velesile, kar je največkrat tudi razlog za kritiko Saidovega koncepta. Elitni orientalizem zajema obravnavo orientalističnih motivov v visoki umetnosti in znanosti.¹⁹ Zanj je značilno tudi siceršnje priznavanje nekdanje veličine Orienta ter mogočnosti njegove zgodovine (predstava o »dobrem Orientu«), hkrati pa je bil v času imperializma 19. stoletja le Zahod tisti, ki je lahko orientalske dežele izvlekel iz brezna neciviliziranosti in izprijenosti. Slednje je značilno zlasti za »slabi Orient«, ki predstavlja sodobnejšo Azijo v navezavi na islam.²⁰ V okvir elitnega orientalizma strokovnjaki uvrščajo tudi dojemanje Orienta kot eksotičnega in pravljичnega; predvsem v moškem diskurzu je prisotna fantazma o svobodni in nemoralni spolnosti, o haremih, polnih prelestnih lepotic, vodnih fontan, ter privid brezskrbnega poležavanja ob marmornatih bazenih. Orientalci so v tej interpretaciji šibki, podrejeni in ne več grozeči ali nevarni Zahodu; so kot nekdo, ki ga je treba pokoriti.²¹

Teorija orientalizma Edwarda Saida je doživela kar nekaj kritik. Ena izmed njih se sklicuje na avtorjevo neupoštevanje množine orientalizmov. Bojan Baskar izpostavi, da je orientalizem preveč heterogen in razpršen, da bi ga lahko obravnavali zgolj kot celoto. Pri tem je najvidnejša in najpogostejša vloga orientalizma v imperialističnih osvajanjih in pri prikazovanju moči

---

¹⁶ Prav tam, 121.

¹⁷ Marok, Nina. *Habsburgi, Bosna in Islam: kultura (ne)razumevanja*. Magistrska naloga, Filozofska fakulteta UL, 2016.

¹⁸ Baskar, Bojan. *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina: uvod v slovensko etnomitologijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, 56 in Todorova, Marija. *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2001.

¹⁹ Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*, 56.

²⁰ Prav tam, 129.

²¹ Prav tam, 41.

Zahoda, vendar pa je hkrati orientalizem v različnih časovnih obdobjih in krajih zavzemal drugačne vloge in želje. Poleg elitnega orientalizma strokovnjaki ločujejo tudi obmejni orientalizem, nacionalne in imperialne različice ter orientalizem, ki je značilen za posamezna področja (glasbeni, literarni, religiozni).²² Tako kot Said v *Orientalizmu* tudi Bojan Baskar poudari, da orientalizma ne smemo razlagati zgolj kot »abstraktni diskurz o Drugem« ali kot »univerzaln/o/ človešk/o/ potreb/o/ po konstruiranju drugačnosti«, saj se s tem ignorira pomembna navezava orientalizma na imperialno oblast in moč.²³

Prav tako vidi Sara Mill prostor za kritiko Saidovega koncepta v njegovem razumevanju homogenosti orientalizma, čeprav se neenakosti pojavijo že pri različnih statusih kolonij in njihovih kolonizatorjih, zelo različna je tudi percepcija opazovalcev. Kolonizatorji lahko domačine predstavljajo kot prijetne divjake ali kanibalske barbore. Sara Mills se tudi ne strinja z zgolj moško reprezentaciji orientalističnega diskurza; Said namreč v *Orientalizmu* zapiše, da je »orientalizem izključno moška pokrajina«. ²⁴ Avtorica je mnenja, da lahko prevelika monolitnost v diskurzu orientalizma naznanja njegovo okornost. ²⁵ Kritiko koncepta orientalizma zapiše tudi Reina Lewis.²⁶ Po njenem mnenju lahko preširoka raba koncepta vodi v nepravo uporabo oziroma zdrsne tudi v relativizem; s tem bi napačno lahko vsakršno manjvrednostno oznako pripisali orientalizmu. Lewisova priporoča »nadomestitev pojma (orientalizem) z bolj specifičnimi kategorijami: protiarabski, protiislamski in evropocentrični«. ²⁷

Najbolj kritično so se na razpravo odzvali sami orientalisti,²⁸ ki Saidu očitajo izpostavitve zgolj skrajno negativnih plati orientalizma in ne tudi njegovih dobrih strani in dosežkov. Odmevne so kritike orientalista Bernarda Lewisa, ki opozarja na izpad nekaterih ključnih orientalistov in njihovih del v Saidovi knjigi. Avtorju očita, da kot Orient izpostavi predvsem Bližnji vzhod ter

---

²² Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*, 56.

²³ Prav tam, 58.

²⁴ Mills, Sara. *Discourses of Difference: An analysis of women's travel writing and colonialism*. London: Routledge, 1991, 66.

²⁵ Mills, *Discourses of Difference*, 56, 60, 66–67, 204.

²⁶ Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and Ottoman Harem*. London: I.B. Tauris & Co Ltd, 2004, 3.

²⁷ Lewis, *Rethinking Orientalism*, 3.

²⁸ Orientalisti so raziskovalci orientalskih oziroma staroazijskih jezikov in kultur. (Orientalistika. SSKJ. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=orientalistika> (dostop: januar 2021).) V delu *Orientalizem* pa lahko preberemo uredniško opombo: »bistvena sestavina njegove (Saidove) strategije pisanja (je) sistematična preobrazba pomena angleške besede *orientalism*. /.../ Said izkoristi -izem v končnici, ki mu je lahko pritakniti slabšalno konotacijo, in imenuje orientalizem celotni zahodnjaški slog imaginarnega ali dejanskega miselnega in emocionalnega obvladovanja »Orienta« in »Orientalcev«, /.../«. (Said, *Orientalizem*, 13.)

da premalo natančno obravnava nemški in ruski orientalizem, čeprav Said na začetku knjige poudari, da nemškega orientalizma ne smemo zanemariti. Bernard Lewis nesmisel očrnitve orientalizma primerja z negativno kritiko klasične filologije ali helenizma, kar naj bi bilo po njegovem mnenju popolnoma absurdno, saj preučevanje grške zgodovine in književnosti ne more biti dovoljeno le Grkom, preučujejo jo tudi Zahodnjaki, čeprav niso bili del te kulture.²⁹ Said v *Pripisu k izdaji leta 1995* zanika identičnosti med helenizmom in orientalizmom; helenizem po njegovem ne opisuje neposredno kolonialnega osvajanja Grčije v 19. in 20. stoletju ter predvsem helenizem izraža naklonjenost do klasične Grčije, česar za odnos orientalizma do islama ni mogoče trditi.³⁰

Veliko kritikov je *Orientalizem* označilo tudi kot protizahodnjaško knjigo; miselnost orientalizma naj bi označevala celoten Zahod, torej naj bi v tem konceptu imel ves okcident negativen odnos do Orienta. Said protizahodnjaškost zanika s trditvijo, da v njegovi razpravi »besede, kakršni sta Orient in Okcident, ne ustrezajo nikakršni realnosti, ki bi obstajala kot naravno dejstvo«. ³¹ Ob tem tudi zanika jasno mejo med Zahodom in Vzhodom, hkrati pa poudari, da »jo knjiga paradoksalno predpostavlja in je od nje odvisna«. ³²

2.1 Obmejni orientalizem

Avstrijski antropolog Andre Gingrich je leta 1996 objavil študijo,³³ v kateri predstavi koncept obmejnega orientalizma, značilnega predvsem za dežele Južne in Vzhodne Evrope, ki so bile v stiku z islamsko državo. Za dežele Avstro-Ogrske je to pomenilo stik z Osmanskim cesarstvom, ki pa ni predstavljal le bojevanja za ozemlje, vendar tudi trgovino ter sprejetje kulturnih in tehničnih rešitev. Tudi preprosti ljudje so imeli stik z muslimansko kulturo, kar pa je pomembna razlika v primerjavi z elitnim orientalizmom, pri katerem so stik z Orientom v večini imeli le uslužbenci oblasti ter popotniki, ki so tedaj predstavljali višji izobraženi sloj. Andre Gingrich opisuje predvsem obmejni orientalizem, značilen na Avstrijo, ki pa je, tudi po mnenju Bojana Baskarja, zelo dobrodošel pri analizi obmejnega orientalizma v slovenskih deželah.³⁴

---

²⁹ Lewis, Bernard. *The New York Review of Books: The Question of Orientalism*. 1982. <https://www.nybooks.com/articles/1982/06/24/the-question-of-orientalism/?pagination=false> (dostop: november 2020).

³⁰ Said, *Orientalizem*, 419–422.

³¹ Prav tam, 407.

³² Prav tam, 412.

³³ Gingrich, Andre. »Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe.« V: *Mess. Mediterranean ethnological summer school, vol. II*, ur. Bojan Baskar in Borut Brumen, 99–127. Ljubljana: Inštitut za multikulturene raziskave, 1998.

³⁴ Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*, 41.

Obmejni orientalizem je rezultat tako visoke kot ljudske kulture in ne kot elitni orientalizem, ki se producira zgolj skozi visoko umetnost elitne kulture. Obmejni stiki prebivalstva so pripomogli k nastanku legend, pesmi, ljudskega izročila in vaških kronik z osmansko tematiko. Hkrati pa je motivika islama vstopila tudi v šolstvo, visoko umetnost, tisk in medije. Obe vrsti kulture v diskurzu obmejnega orientalizma Osmane predstavljata kot grozeče Turke, ki služijo za prisposodbe o preteči nevarnosti krščanski Evropi. Orientalec je opisan kot tekmeč, ki ni primitiven, ima svojo religijo in kulturo, kateri sicer nista razumljeni in ju Evropa ne odobrava. Nasprotno so pri elitnem orientalizmu domorodci nekje daleč, so divji in necivilizirani ter brez specifične družbene strukture. Orientalci so v obmejnem orientalizmu torej uničujoči, krvoločni in ne šibki ter obvladani. Predstavljajo jih predvsem moški, vojaki; vedno v množini, saj so bila obmejna ljudstva v stiku predvsem z osmansko vojsko, zato so ženske orientalko v obmejnem orientalizmu le redko omenjene.³⁵ Ženski spol zastopajo »domače« žene in dekleta, katere morajo »naši« moški zaščititi pred ugrabitvami in »turškim« zavojevalcem. Kasneje so »Turki« po dveh neuspešnih osmanskih napadih na Dunaj postopoma postali premagani in ponižani ter z zavzetjem Bosne in Hercegovine pod oblastjo Avstro-Ogrske tudi kolonialni podložniki.

Gingrich obmejni orientalizem označi tudi kot lokalni orientalizem, ki ostro ločnico med »nami« in »njimi« vzpostavlja v folklornih vsebinah in tudi v kulturni krajini. V lokalnih kulturah so že obstajale prednacionalistične različice, predvsem v cerkveni umetnosti, ljudskem izročilu, pripovedkah in pravljicah; nacionalistične ideje velikokrat te različice s pridom uporabijo tudi za nestrpne misli.³⁶

Bojan Baskar to imenuje »politična raba mitov obmejnega orientalizma«,³⁷ kar so v sredini 19. stoletja ob nastajanju slovenske nacionalne identitete uporabljali tudi nekateri slovenski literati. Obmejni mit je tako »za slovenski narod postal narodotvorni« predvsem v drugi polovici 19. in do konca 20. stoletja, ko se je seriozno pojavila tudi kritika obmejnega orientalizma ter detajlna analiza virov. Pred tem se je v veliki večini uporabljala povest »o brezmejni okrutnosti turških masakrov, napihovali so število pobitih in prodanih v suženjstvo, variirali temo »nasilnega poturčevanja« in tragedije slovenskih janičarjev«. ³⁸ Bojan Baskar poudari, da se razlaga nacionalnih zgodovinarjev tedaj ni zelo razlikovala od literature. Motivi »turškega jarma« se

---

³⁵ Jezernik, Božidar, ur. *Imaginarni »Turek«*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2012, 155.

³⁶ Gingrich, *Frontier Myths of Orientalism*, 99–127.

³⁷ Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*, 41.

³⁸ Prav tam, 43.

pojavnajo v številnih leposlovnih pripovedih oziroma turških povestih,³⁹ kot so *Jurij Kozjak* izpod peresa Josipa Jurčiča, *Martin Krpan* Frana Levstika, *Miklova Zala* Jakoba Sketa, napisana leta 1884, in ostale. Velikokrat gre v teh povestih za pretiravanje v krvoločnosti osmanskih vojakov in v številkah pobitih, tudi zapisi o tragičnih ugrabitvah otrok, rekrutiranih v janičarje,⁴⁰ niso natančni.⁴¹

Obmejni orientalizem sicer vsebuje več podzvrsti, ki so si med seboj različne glede na območje, ki ga obsegajo: »vzhodna Avstrija, celotna Slovenija, jugozahodne madžarske pokrajine, »civilna« Hrvaška in v manjši meri Furlanija«. ⁴² Avstrijska različica obmejnega orientalizma se interpretira bolj iz pozicije moči in superiornosti, je bolj zmagovalna. Kraji vzhodne Avstrije so namreč pohode osmanske vojske občutili le ob dvakratnem obleganju Dunaja. Za razliko od slovenskega podeželja, ki je turške vpade poznalo v veliko daljših časovnih intervalih, kar je bil tudi razlog za »ekonomsko in demografsko izčrpavanje«. ⁴³ Slovenska podzvrst obmejnega orientalizma tako vsebuje več tarnanja in tožbe nad pohodi osmanske vojske po slovenskih deželah. ⁴⁴ Vendar pa se tudi v njej najdejo elementi nadvlade ter zmagovitosti, zlasti v reprezentaciji bitke pri Sisku. Slovenske dežele so se v tem videle kot »branik krščanstva«, kot zadnjo bojno linijo, ki s svojimi hrabrimi vojaki varuje meje krščanske Evrope pred turško

---

³⁹ Fran Levstik v delu *Popotovanje od Litije do Čateža* (1858) kot najbolj primeren osnovni predmet za zgodovinsko povest predstavi motive turških vpadov. V tem času je bilo pisanje »turških povesti« že dokaj številčno. (Prav tam, 43.)

⁴⁰ »Devširme (janičarstvo) namreč ni bila sestavni del vpadov in plenjenj ob obmejnih krščanskih deželah, temveč je potekala znotraj imperiju pripadajočih ozemelj, vendar izključno v Rumu na Balkanskem polotoku (ker so bili balkanski kristjani, vključno s spreobrnjenimi v islam, cenjeni kot sposobni vojščaki in uradniki). Rekrutiranje dečkov je bilo uradniški postopek, ki je potekal enkrat na leto; ko so uradniki prišli v vas, da bi odbrali dečke, ki so bili videti najprimernejši za vojaško in uradniško službo v Istanbulu, so bili njihovi starši marsikdaj presrečni, saj so s tem svojega otroka plasirali na zavidanja vredno pozicijo v visoki istanbulski družbi in so se upravičeno nadejali različnih koristi.« (Prav tam, 46.)

⁴¹ Prav tam, 46.

⁴² Prav tam, 42.

⁴³ Prav tam, 42.

⁴⁴ Po mnenju Andreje Bartulović so tudi dandanes v kategorijo »Turka« velikokrat prištetih »vsi muslimani, (živeči) v Sloveniji, pa naj gre za migrante, begunce, študente ali slovenske državljane.« Kolektivni spomin je še vedno zelo močan, kar se je videlo tudi v nasprotovanju pri postavitvi džamije v Sloveniji. (Jezernik, *Imaginarni »Turek«*, 150–160.)

nevarnostjo.⁴⁵ Obmejni orientalizem na slovenskem torej ohranja *antemuralni* mit,⁴⁶ ki je še bolj značilen za hrvaško različico obmejnega orientalizma.⁴⁷

Avstrijski obmejni orientalizem reprezentira tako »dobrega« kot »slabega« muslimana. Kot »dobri« muslimani so predstavljeni muslimani v Bosni in Hercegovini. Bošnjaški borci so bili kot zvesti podložniki cesarstva in tudi zavezniki v prevladi nad slovanskim nacionalizmom na Dunaju izjemno cenjeni. Andre Gingrich zapiše, da se nekdanji osmanski sovražnik šele s kolonialnim nadzorom lahko spremeni v »dobrega« muslimana, ki celo varuje imperij. Na drugem polu nastopajo kot »slabi« muslimani Turki – nevarni in divji.⁴⁸

2.2 Orientalizem avstro-ogrske monarhije

Tudi nekateri drugi strokovnjaki opisujejo značilnost avstro-ogrskega orientalizma v prikazovanju »dobrega« in »slabega« muslimana. Sprva bom poskusila razložiti, pod katerimi pogoji lahko Bosno in Hercegovino štejemo kot kolonijo Avstro-Ogrske, ter nato opredeliti ključne značilnosti avstro-ogrskega orientalizma.

---

⁴⁵ Božidar Jezernik v uvodu knjige *Imaginarni Turek* zapiše: »Osmansko cesarstvo, ki je zasedlo večino Balkana, je nedvomno predstavljalo precejšnjo grožnjo Svetemu rimskemu cesarstvu. /.../ V splošnem prevladuje mnenje, da so turški vpadi v avstrijskem cesarstvu božja kazen za grehe, po letu 1541 po mestih in vaseh avstrijskega cesarstva bijejo »turški zvonovi, ki kličejo »k pokori in molitvi««. Ta praksa se je obdržala do začetka dvajsetega stoletja. »V številnih slovenskih vaseh je bilo ob koncu devetnajstega stoletja v navadi, da so »ljudje pri Angelovem čaščenju dostavili tudi očenaš za odvritev hudega Turka.«« (Gruden, 1912: 583–584) V letih 1396–1736 Turki oziroma Osmani vpadajo v slovenske dežele, včasih pogosteje, drugič manj pogosto. Po Božidarju Jezerniku več slovenskih avtorjev (Rozman 1854: 139; Gruden 1912: 338; Lončar 1939: 26) navaja, da so med roparskimi pohodi Turki razdejali mnoge vasi in v suženjstvo odpeljali veliko ujetnikov, predvsem mladih deklet in fantov. Po navedbah Josipa Grudna naj bi Turki s Kranjske odpeljali več kot sto tisoč žena in mož ter jih toliko tudi pobili.« (Jezernik, *Imaginarni »Turek«*, 16–18.)

Avtor nato nadaljuje: »Turška grožnja pa je bila, tudi ko ni bila več resnična v takem obsegu, odličen izgovor oblasti v avstrijskem cesarstvu za zviševanje davkov. »Po letu 1683 turška grožnja pojenja, saj Osmansko cesarstvo ni imelo več moči, da bi resno ogrožalo Habsburžane, je habsburška propaganda še vedno navdušeno slavila lastno dinastijo kot ideal poguma in branik krščanstva. /.../ Širjenje strahu pred turško nevarnostjo je krepilo moč Habsburžanov doma in tudi na tujem, saj naj bi bile habsburške dežele branik za celotno Evropo. Rothenberg leta 1960 zapiše, da je bila vojna krajina tudi varovalo pred nemiri na Madžarskem, ki bi se lahko zgodili (Rothenberg 1960: 100). Za Gestrina pa je prenapihnjena »turška grožnja« bila tudi odličen razlog za centralizacijo habsburškega cesarstva (Gestrin 1952: 26). V kronikah predvsem 16. stoletja Turki nastopajo kot barbari, opisujejo jih s svetoskrunstvom, so strastni in kruti ter »neusmiljeno prelivajo krščansko kri«, ropajo, pobijajo, zaslužujejo, požigajo vasi. Cesarji želijo krepiti moč nad lokalnim plemstvom ter zviševati davke, za kar jim je strah pred Turki bil v veliko pomoč. »Spopad med avstrijskim in Osmanskim cesarstvom je bil percipiran kot ideološki spopad med Vzhodom in Zahodom: islamski Orient proti krščanskemu Okcidentu.«« (Jezernik, *Imaginarni »Turek«*, 19–22.)

⁴⁶ *Antemuralni* mit ali mit ljudstva kot »branika ali predzidja krščanstva«. Ta mit vsebuje tudi »motiv nehvaležnosti Evrope, ki se je, medtem ko smo jo mi (obmejni narodi) branili pred orientalci, /.../ bogatela. (Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*, 49.)

⁴⁷ Bojan Baskar hrvaški obmejni orientalizem označi kot globoko katoliški z vključevanjem *antemuralnega* mita, hkrati pa vsebuje tudi vključevanje bosanskih muslimanov v hrvaški nacionalizem. Madžarski obmejni orientalizem pa je bolj ambivalenten do osmanskega sveta, z madžarskim nacionalizmom se namreč razvije tudi zanimanje za azijske korenine tega naroda. (Baskar, Bojan. *Ambivalent Dealing with an Imperial Past: The Habsburg Legacy and New Nationhood in ex-Yugoslavia*. 2003. <http://www.theslovenian.com/articles/baskar.pdf> (dostop: oktober 2020).)

⁴⁸ Gingrich, *Frontier Myths of Orientalism*, 99–127.

Na Berlinskem kongresu je leta 1878 Avstro-Ogrska v zasedbo in upravljanje dobila Bosno in Hercegovino ter Sandžak Novi Pazar. Bosna in Hercegovina je sicer nominalno ostala pod oblastjo Osmanskega cesarstva do leta 1908, ko je Avstro-Ogrska deželo aneksirala in s tem izzvala bosansko krizo.

Med strokovnjaki se še vedno odvija polemika, ali Bosno in Hercegovino lahko uvrstimo med kolonijo Avstro-Ogrske ali ne. Dolgo časa je veljala teza, ki jo med drugimi leta 1977 zapiše tudi Robert A. Kann, da se kapitalistično zatiranje in izkoriščanje izvaja le na rasni osnovi ter na ljudstvih drugih celin. Kann je skeptičen do možnosti prenosa koncepta kolonializma na izkoriščanje bele rase med seboj. Novejše postkolonialistične študije pojem kolonializma definirajo prožneje. S tem, ko tuja država na določenem območju uveljavi svojo oblast, vpelje svoje zakone in svoj sistem izobraževanja ter preuredi način proizvodnje v lastno ekonomsko korist, jo že lahko štejemo pod kolonizatorja.⁴⁹

Clemens Ruthner v svoji razpravi navede deset razlogov, ki potrjujejo kolonialistično oblast Avstro-Ogrske v Bosni in Hercegovini. Prva značilnost je vojaško osvajanje dežele po obdobju, ki ga je odobrila mednarodna konferenca Berlinskega kongresa. Drugič, Bosna in Hercegovina ni nikoli postala enakopravna dežela, tako v avstrijskem kot v ogrskem parlamentu ni imela svojega predstavnika. Tretjič, avstro-ogrška oblast je nad domačini izvajala nadzor preko elit, katere so predstavljali zlasti muslimanski veleposestniki. Navezava na elite je privedla do neizvedbe agrarne reforme, kar je najbolj prizadelo krščanske kmete, ki so bili sicer podporniki dvojne monarhije. Četrto, administracija je bila v tujih rokah; uradniki so prihajali v večini iz dežel Avstro-Ogrske. Petič, v imenu znanja je bilo treba na novo napisati zgodovino Bosne in Hercegovine, ki naj bi bila kar se da različna od hrvaške in srbske različice nacionalne zgodovine. Šestič, za boj proti slovanskim nacionalizmom je oblast skušala na novo ustvariti skupno identiteto Bošnjakov, kateri pripišejo zlasti orientalistične korenine. Ob tem je bila misija civiliziranja in pomoči v Bosni in Hercegovini uporabljena kot utemeljitev za uvedbo manj demokratičnih pravil od tistih, ki so sicer veljala v matičnih deželah. S tem so upravičili tudi oznako domačinov kot drugorazrednih državljanov. Sedmič, glede ekonomskega vidika je imela Avstro-Ogrska kot matična država kar nekaj privilegijev, tudi v okviru trgovine – privilegirani dostop do surovin in trgov, z omejevanjem kolonije pri prostem trgovanju. Nova oblast je sicer gradila ceste, železnice, šole in prenavljala ostale stavbe v mestih, vendar pa je po mnenju avtorja tudi to velik pokazatelj kolonialne oblasti, saj so vsi evropski imperiji delali

---

⁴⁹ Ruthner, Clemens. *Habsburg's Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878-1918*. (2018), 5–6 https://www.researchgate.net/publication/330570323_Habsburg's_Only_Colony_Bosnia-Herzegovina_and_Austria-Hungary_1878-1918 (dostop: oktober 2020).

na obnovi oziroma izgradnji infrastrukture svojih kolonij. Osmič, na to kaže dvojnost kolonije kot območje eksperimenta tehnologije (v Bosni in Hercegovini je bil postavljen prvi električni tramvajski sistem v Avstro-Ogrski), na drugi strani pa uveljavljanje administracije, ki je bila pri večini stvari zelo konservativna. Devetič, obstajala je posebna bošnjaška vojaška enota, ki sicer ni bila vključena v redno avstro-ogrsko vojsko, veljala pa je za zvesto, močno in brutalno enoto (kolonialistični diskurz na ta način razlaga sproščanje barbarskosti divjakov v kolonijah). Kot deseta kolonialistična značilnost Bosne in Hercegovine so bili priseljenci iz Avstro-Ogrske, ki so se naseljevali na bošnjaško podeželje ter tam podpirali oblast, tako kulturno kot politično.⁵⁰ Clemens Ruthner zaključuje, da kljub legi Bosne in Hercegovine na evropskem kontinentu in temu, da je od kolonizatorjev ni ločilo morje ali druga celina, jo lahko prištevamo kot kolonijo Avstro-Ogrske. Tudi tedanji diskurz dvojne monarhije o civilizacijski in mirovni misiji kaže na kolonialistične cilje. Skupni finančni minister Benjamin von Kallay je podal izjavo, da je Avstro-Ogrska zahodni imperij, ki ima misijo civilizirati orientalce.⁵¹ Na drugi strani pa Raymond Detrez kolonializem Osmanskega imperija ne označi kot nič večji »turški jarem«, kot so ga podložniki pri plačevanju davkov občutili tudi pod habsburško oblastjo.⁵²

Avstro-Ogrska kot zahodni imperij z orientalistično kolonijo oblikuje neke vrste svoj orientalizem. Tudi Johann Heiss in Johannes Feichtinger avstro-ogrski orientalizem opišeta kot delitev na »dobre« in »slabe« muslimane ali orientalce oziroma na oddaljen Orient ter Orient, ki je blizu doma. Kot »dobri« orientalci se smatrajo prebivalci Bosne in Hercegovine ter Balkana, kot »slabi« pa prebivalci Osmanskega imperija. Edward Said je leta 2003 poudaril dve ideji, ki ju avtorja umestita v študijo: pojem »imperialne ločnice«, ki razločuje mejo med koloniziranimi in kolonizatorji, ter pojem »skupne izkušnje«, pri kateri se prepleta zgodovina kolonije in matične države. Z »imperialno ločnico« avstro-ogrski orientalizem loči oddaljen divji in barbarski Orient Osmanskega cesarstva od dvojne monarhije. S tem Osmansko cesarstvo ostaja pojem permanentne grožnje Evropi. Idejo »skupnih izkušenj« pa je habsburška vlada uporabljala pri legitimiranju oblasti v Bosni in Hercegovini, ki ima kot bližnji Orient še možnosti civilizacijskega napredka. Po Heissu in Feichtingerju sta oba koncepta »orodje kolonialistične politike«, ki ju je oblast uporabljala glede na dotične razmere.⁵³

---

⁵⁰ Ruthner, *Habsburg's Only Colony?*, 7–9.

⁵¹ Prav tam, 6.

⁵² Več o tem v študiji Raymonda Detreza *Colonialism in the Balkans: Historic realities and contemporary perceptions*. (Detrez, Raymond. *Colonialism in the Balkans: Historic realities and contemporary perceptions*. (2002). <https://www.kakanien-revisited.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf> (dostop: oktober 2020).)

⁵³ Heiss, Johann; Feichtinger, Johannes. »Distant neighbors: Uses of orientalism in the late nineteenth – century Austro-Hungarian empire.« V: *Deploying Orientalism in Culture and History*, ur. James Hodkinson in John Walker, 148–165, New York: Camden House, 2013.

Ob zavzetju Bosne in Hercegovine se je začela v avstro-ogrski javnosti pojavljati tudi ideja o slovanskem poreklu bošnjaških muslimanov. S katoliškimi in pravoslavnimi prebivalci naj bi imeli enak jezik, zavzemali naj bi skupni teritorij in ideje. Ob osmanskem zavzetju teh dežel naj bi del domačinov tedaj prevzel muslimansko vero. S to teorijo je kar nekaj avstro-ogrskih veljakov (na primer Joseph von Helfert, pomemben politični komentator v Avstro-Ogrski) interpretiralo možnost modernega razvoja v Bosni in Hercegovini. Ob tem pa so civilizacijski napredek v oddaljenem Orientu kategorično zavračali; razvijala se je teza, da oddaljenega Orienta ni mogoče več modernizirati. To pa je v nasprotju s Saidovim konceptom orientalizma, ki si Vzhod v celoti zamišlja kot predmet zahodne želje po zavzetju. Heiss in Feichtinger menita, da je za preučevanje držav Srednje Evrope in njenih zapletenih razmer teorija orientalizma Edwarda Saida preveč monolitna. Avtorja zapišeta, da je v tem delu Evrope treba upoštevati, »kako vsak posamezni avtor ali govorec definira, kaj in kje je za njega Orient«.⁵⁴

Habsburški orientalistični diskurz naj bi ustvaril dva kontrasta: nasprotje med despotizmom in zaostalostjo Osmanskega cesarstva ter slovansko domorodnostjo in nasprotje med inferiornostjo Bosne in Hercegovine ter habsburško nadvlado. Če povzamemo, Heiss in Feichtinger sta mnenja, da ima avstro-ogrška civilizacijska misija dva cilja: uresničitev kolonialne vizije imperija na Orientu ter zaustavitev širjenja slovanskih nacionalizmov.⁵⁵

Za vzpostavitev obeh ciljev je habsburška oblast v Bosni in Hercegovini uporabljala različne kanale: revije in časopise, svetovne razstave, enciklopedije ter muzejske zbirke. Pod vodstvom skupnega finančnega ministra Benjamina von Kallayja je želela nova oblast ustvariti skupno bošnjaško pripadnost, ki bi bila močan nasprotni pol slovanskim nacionalnim gibanjem. Avstro-Ogrska si je prizadevala vzbuditi občutek predvsem teritorialne pripadnosti med različnimi etničnimi in verskimi skupinami v Bosni in Hercegovini; skupno identiteto je gradila tudi na orientalskosti kot razločevalni komponenti v primerjavi s slovanskimi narodi. Aida Lipa zapiše, da so oblikovanje nacije na Hrvaškem in v Srbiji prevzele lokalne elite, v Bosni in Hercegovini pa je bila ta vloga dodeljena habsburški upravi, ki je v tem poudarjala predvsem svoje interese: dokazovanje »godovinske kontinuitete na tem področju«.⁵⁶

---

https://www.researchgate.net/publication/291885021_Distant_neighbors_Uses_of_orientalism_in_the_late_nineteenth-century_Austro-Hungarian_empire (dostop: oktober 2020).

⁵⁴ Heiss; Feichtinger, *Distant neighbors*, 161–162.

⁵⁵ Prav tam, 161–162.

⁵⁶ Lipa, Aida. *The Austro-Hungarian Period in Bosna and Herzegovina: Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art*. (2006), 1–2. http://www.cidom.org/wp-content/uploads/2015/12/Aida-Lipa-Austro-hungarian-period-in-BiH_opt.pdf (dostop: oktober 2020).

Vezni člen v vzpostavitvi Avstro-Ogrske kot močnega imperija so bile tudi svetovne razstave.⁵⁷ Na splošno so predstavljale pomembno promocijo evropskih imperijev, ki so s prikazovanjem neciviliziranih vzhodnih ljudstev legitimirali civilizacijske misije in kolonializem. Tudi Bosna in Hercegovina je imela na svetovnih razstavah svoje paviljone, eden od pomembnejših je bil paviljon iz leta 1896 v Budimpešti, v Parizu leta 1900 je bosanski paviljon dobil celo nagrado. Za Avstro-Ogrsko je bilo postavljanje paviljona Bosne in Hercegovine na svetovnih razstavah izrednega pomena, za kar Andrea Boatić navede dva razloga: dokazovanje napredka, ki ga je kolonija doživela pod habsburško oblastjo, in prikazovanje kolonialne moči monarhije.⁵⁸

Po eni strani so imperiji želeli dosledno prikazovati lokalne značilnosti, s katerimi so večali identifikacijo domačinov z novo oblastjo. V Bosni in Hercegovini je habsburška oblast štela muslimane kot zaveznike v boju proti slovanskim nacionalizmom, zato so na razstavah vsaj nekoliko negovali muslimanske običaje. Po drugi strani pa so bili paviljoni postavljeni predvsem po zamisli in glede na željo kolonizatorjev. Habsburška oblast je za kreacijo bosanskega paviljona povabila v večini tuje umetnike, ki so pri snovanju uporabljali različne oblike islamske arhitekture, zlasti psevdomavrski slog, pri katerem je šlo predvsem za eksotiziranje. Iz tega je nastala mešanica arhitekturnih in okrasnih elementov, ki imajo z bosansko tradicijo zelo malo skupnega. Avstro-Ogrska je želela prikazati predvsem orientalistično provinco, s katero bi potrdila dvojno monarhijo kot »pravi« zahodni imperij ter se ob enem oddaljila od slovanskih značilnosti bošnjaške kulture, ki bi lahko hitro spominjali na srbsko ali hrvaško tradicijo. Z uvedbo novega orientalskega sloga so nakazali tudi uvedbo novih vrednot, ki so prav tako prekinile stik z osmansko tradicijo. Kot primer: na razstavi v Budimpešti leta 1896 je bil začetek bošnjaške zgodovine predstavljen šele s prihodom habsburške oblasti leta 1878, starejša zgodovinska obdobja antike in srednjega veka niso bila prikazana. Tudi reprezentacija bosanske obrti v razstavnem paviljonu je velikokrat vsebovala vzorce perzijske umetnosti. Na drugi strani pa so bili dokaj avtentično postavljeni bosanska hiša, tradicionalne kavarne in improvizirane prodajalne, kot se jih je sicer videlo na Baščaršiji. Na razstavi v Parizu leta 1900 je bil eksotični videz islamske umetnosti v bosanskem paviljonu,

---

⁵⁷ Andrea Boatić zapiše, da so bile v 19. stoletju svetovne razstave »prostor za mirjenje moči imperijev«. Nato opiše: »Skozi razstavljen paviljone se je ločilo obrobje od središča, racionalnost od domišljije, didaktičnost od silovitosti in Vzhod od Zahoda. /.../ Orient je bil eden od najpomembnejših eksponatov na razstavah, saj je predstavljal zunanjo resničnost Zahoda ter politično prevlado velesil. Preko Orienta se je Zahod tudi potrdil in opredelil. /.../ Razstave so prikazovale strnjeno in sistematično okupirana ozemlja. Čeprav naj bi bile znanstveno objektivne, so bile le redko pravilne. Namen je bil osupniti in zabavati. Prevladovale so stereotipne predstave o Orientu, s katerim se je tudi zmanjšala zapletenost in raznolikost Orienta.« (Boatić, Andrea. »Orientalizem u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama.« V: *Sophos: Časopis mladih istraživača / A young researchers's journal*, 5 (2012), 107–130.)

⁵⁸ Boatić, *Orientalizam v prikazima Bosne i Hercegovine ...*, 108–109.

ki je bil izčiščen osmanske tradicije, še bolj viden. Habsburška oblast si je želela ohraniti orientalsko tradicijo in jo vključiti v modernizacijo kolonije.⁵⁹

S podobnim namenom kulturne misije je bil leta 1888 ustanovljen Narodni muzej v Sarajevu, prav tako je začela izhajati revija *Nada*, ki naj bi zmanjševala vpliv hrvaškega in srbskega časopisja. Leta 1901 je avstro-ogrška oblast v okviru enciklopedične zbirke izdala zvezek, namenjen Bosni in Hercegovini. Pri vsem tem so v večini sodelovali tuji umetniki, ki jih je habsburška oblast vabila v kolonijo, da bi sodelovali pri kulturnem preoblikovanju, katerega je oblast skrbno nadzorovala. Po zapisu Aida Lipe je bilo uredniško delo Koste Hörmanna⁶⁰ pri reviji *Nada* tudi preveriti in cenzurirati ves material za objavo. Iz pisma Leu Anderle, poslanega leta 1895, lahko razberemo en tak primer: Hörmann je predlagal, naj poleg nemških prebivalcev, oblečenih po francoski modi, sliki *Vrelo* doda tudi nekaj domačinov in domačink v bosanski narodni noši.⁶¹

Avstro-Ogrska v svojem orientalizmu Bosno in Hercegovino prikazuje kot orientalistično kolonijo s specifično bošnjaško zavestjo. Bošnjaki so za razliko od Osmanov »dobri« Orientalci, še ne preveč izprijeni in krvoločni. Prav zato so bili v avstrijskem orientalističnem slikarstvu zaželeni vsakdanji prizori orientalskega življenja, brez dramatičnih in preveč eksotičnih elementov.⁶²

2.3 Balkanizem

Avstro-ogrski diskurz o slovanskem poreklu bošnjaških muslimanov, ki se je razvil po pridobitvi oblasti nad Bosno in Hercegovino, je reprezentacija te dežele kot polorientalske ali le na pol zavzete.⁶³ O Balkanu kot ne čisto pravem Orientu piše tudi Marija Todorova, ki v svoji razpravi razvije pojem balkanizma. V knjigi *Imaginarij Balkana* želi balkanizem interpretirati ne zgolj kot podzvrst Saidovega orientalizma, temveč kot lasten koncept.⁶⁴ V tem ji pritrudi tudi K. E. Fleming, ki je mnenja, da je Balkan, podobno kot Orient pri orientalizmu, definiran »kot sistem reprezentacij«, s to razliko, da balkanizem kot »sistem temelji na drugačnih referencah

---

⁵⁹ Boatić, *Orientalizam v prikazima Bosne i Hercegovine ...*, 109–112.

⁶⁰ Kosta Hörmann je bil kulturni delavec in visoki uradnik v avstro-ogrski vladi v Bosni in Hercegovini ter ravnatelj in organizator Deželnega muzeja (1888. leta). Leta 1888 je napisal knjigo *Narodne pesmi muslimanov v Bosni in Hercegovini*. Leto kasneje pa je začel urejati časopis *Glasnik Zemaljskega muzeja za Bosno in Hercegovino*, bil je tudi začetnik revije *Nada* leta 1895 in njen glavni urednik. (Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Kosta Hörmann. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26143> (dostop: november 2020)). Kosta Hörmann je Ivani Kobilci omogočil tudi brezplačno bivanje v prostorih Deželnega muzeja mesta Sarajevo, slikarka je poznanstvo z njim skrbno negovala. (Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 180.)

⁶¹ Lipa, *The Austro-Hungarian Period in Bosna and Herzegovina*, 5.

⁶² Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 194–195.

⁶³ Heiss; Feichtinger. *Distant neighbors*, 148–165.

⁶⁴ Todorova, Marija. *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2001.

– zgodovinskih, geografskih in konceptualnih.«⁶⁵ Balkanizem je diskurzivna praksa o tujem drugem, revnem in primitivnem, ki se jo aplicira na vse balkanske dežele, kljub njihovi medsebojni heterogenosti. Balkanizem je negativno posploševanje in stereotipna predstava polotoka kot »soda smodnika«, ki se zasidra v novinarskem in literarnem izrazu. Naštete značilnosti so tudi nekatere skupne točke z reprezentacijo orientalizma. V primerjavi s tem se je balkanizem razširil nekoliko kasneje, pogost je postal v letih 1912 in 1913, po balkanskih vojnah. Marija Todorova vidi največje tri razlike med obema diskurzoma v »zgodovinski in zemljepisni trdnosti Balkana«, Said namreč velikokrat poudari neopredeljivost in nestvarnost oziroma pravljíčnost Orienta, katerega ni mogoče natančno geografsko določiti; meje Balkana pa naj bi lahko dokaj natančno razdelili. Druga razlika je v kolonizaciji; Balkan ni bil nikoli v celoti koloniziran s strani zahodnih imperijev, saj je imelo kar nekaj časa oblast nad večjim delom polotoka Osmansko cesarstvo. Drugače je bilo v orientalističnih deželah, kjer je oblast pripadala zahodnim imperijem. Tretja razlika se kaže v verski sestavi polotoka, ki je bila v večini krščanska oziroma pravoslavna in ne muslimanska, kot je sicer značilno za Orient. Prav tako je bil Balkan v potopisni literaturi velikokrat predstavljen kot resničnejši ter s tem bolj neomikan, primitiven, umazan, surov; v ospredju so bili moški, krvave vojne in spletke. Nasprotno je bil Orient v elitnem orientalizmu opisan zlasti s podobami žensk, kot eksotičen in fantastičen.⁶⁶

K. E. Fleming doda, da poleg teh treh razlik balkanizem nima tradicije »zahodnoevropskega akademskega interesa«, ki bi bila lahko »sorodna zahodni akademski študiji o Orientu«. ⁶⁷ Tudi popotniki Balkan odkrijejo šele v drugi polovici 18. stoletja. Zastavi se torej vprašanje, ali je Balkanski polotok »sploh v katerem koli pogledu (geografsko, kulturno ali diskurzivno) »Orientalen«. ⁶⁸ Zahod ga sicer večinoma označuje kot del Evrope, vendar vedno na meji z Orientom. Balkan je po Flemingu tako »domači tujec« oziroma »notranji drugi«, je polorientalen in samo na pol koloniziran. ⁶⁹

Vendarle pa lahko tudi pri balkanizmu kot nedoločene izpostavimo geografske opredelitve Balkana. Marija Todorova ga sicer označi kot »zgodovinsko in zemljepisno trdnega«, vendar pa so točne meje Balkana še vedno dokaj nejasne. Po mnenju Bojana Baskarja je najbolj sporna

---

⁶⁵ Fleming, K. E. »Orientalizem, Balkan in balkansko zgodovinopisje.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 37/235–236 (2009), 16–28. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-FDZDFQXF/3e63b788-6477-4500-9400-8106dfbf96f6/PDF> (dostop: oktober 2020).

⁶⁶ Todorova, *Imaginarij Balkana*, 37–40.

⁶⁷ Fleming, *Orientalizem, Balkan in balkansko zgodovinopisje*, 21–24.

⁶⁸ Prav tam, 21–24.

⁶⁹ Prav tam, 25.

severna meja Balkanskega polotoka, nedorečene pa so tudi južne meje, predvsem območje Bosporja ter vprašanje Cipra. Za zgornjo mejo geografsko pogosto označijo »reko Donavo in (od Beograda navzgor) Savo«, pri čemer je kar nekaj ozemlja izpuščenega.⁷⁰ Baskar poudari, da seveda poleg geografskih meja obstajajo tudi politične in kulturne meje.⁷¹ O tem K. E. Fleming zapiše: »Na predvečer prve svetovne vojne je bila Turčija odločno »Balkan« (kar danes ni več), tako kot je bila tudi Grčija (ki si danes prizadeva, da ne bi bila); Madžarska je včasih bila, včasih pa ne (danes nikoli ni). »Balkan« je tako konceptualni označevalec kot tudi geografski in tako kot so se skozi zgodovino spreminjale okoliščine, tako se je tudi celotna kategorija spreminjala, razpeta med Vzhodom in Zahodom. Balkan je danes, čeprav nejevoljno, soglasno postavljen na Zahod (to pomeni v Evropo), medtem ko je bil ponavadi pripet na Vzhod (»Orient«).«⁷²

Marija Todorova izrecno ne omenja razmer v Bosni in Hercegovini, ki je bila konec 19. stoletja pod oblastjo Avstro-Ogrske in se skozi to obdobje diferencira od preostalih dežel Balkana. Čeprav Bosna in Hercegovina nikoli ni bila uradno razglašena za kolonijo,⁷³ jo je habsburška oblast štela kot svojo orientalistično provinco. Prav tako je bila tudi verska sestava bošnjaškega prebivalstva vsaj tretjinsko muslimanska in zdi se,⁷⁴ da je osmanska kultura v teh deželah pustila močan pečat. Glede na kriterije, ki jih postavi Marija Todorova v razlikovanju med balkanizmom in orientalizmom, lahko rečemo, da Bosna in Hercegovina vsaj delno pripada Orientu.⁷⁵

2.4 Ženski in moški pogled na Orient

Orientalizem bi lahko v grobem razdelili tudi na ženski in moški pogled na Orient. Edward Said poudari, da so moški pisci Orient izredno feminizirali.⁷⁶ Značilna je zlasti moška spolna

---

⁷⁰ Mazower, Mark. *Balkan: Od konca Bizanca do danes. Spremná beseda Bojan Baskar*. Ljubljana: Krtina, 2008. 162–163.

⁷¹ Bojan Baskar o opredelitvi Balkana zapiše: »Politični Balkan je praviloma podmnožica vzhodne Evrope oziroma območje (bivšega) »komunističnega totalitarizma«, postavljenega v opoziciji do »zahodne demokracije«. To med drugim pomeni, da Grčije na zemljevidih političnega Balkana ne bomo našli, pogosteje kot sicer pa bomo na njih našli Romunijo in včasih celo Madžarsko.« (Mazower, *Balkan: Od konca Bizanca do danes*, 165.)

⁷² Fleming, *Orientalizem, Balkan in balkansko zgodovinopisje*, 26.

⁷³ Detrez, Raymond. *Colonialism in the Balkans: Historic realities and contemporary perceptions*. 2002. <https://www.kakanien-revisited.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf> (dostop: 18. 11. 2020).

⁷⁴ Wikipedia: Bosna i Hercegovina u Austro-Ugarskoj. https://hr.wikipedia.org/wiki/Bosna_i_Hercegovina_u_Austro-Ugarskoj#cite_note-5 (dostop, februar 2021).

⁷⁵ »Zemljevid »Bližnjega vzhoda«, izdan leta 1911, ima za svojo najbolj zahodno točko Banjaluko v Bosni, za svojo najbolj vzhodno pa Konyo v Turčiji.« (Fleming, *Orientalizem, Balkan in balkansko zgodovinopisje*, 25.)

⁷⁶ Jeffs, Nikolai. »Edward Said: Pogovor o orientalizmu.« V: *Zbornik postkolonialnih študij*, ur. Nikolai Jeffs, 18. Ljubljana: Krtina, 2007.

fantazma, v kateri nastopajo haremi,⁷⁷ polni golih orientalk, bizarne ljubezni, ki so v evropskem svetu veljale za nemoralne in prepovedane, ter eksotične orientalske kulture. Reina Lewis v svoji teoriji zapiše, da je »kult harema temeljna fantazma evropskega orientalizma«. ⁷⁸ Na nek način je tako ženski pogled na Orient nastal kot odgovor na moško fantazijo. Ženske so namreč v raziskovanju orientalskih kultur imele prednost, saj so lahko vstopile v harem, kamor je bil pogled tujim moškim sicer prepovedan, ter od bližje spoznale muslimansko kulturo. Ironično so evropske ženske tako večjo veljavo dobile v deželah Orienta kot pa doma.⁷⁹ Večina zahodnih popotnic harem opiše povsem brez seksualne konotacije; v svoji predstavitvi ga želijo približati evropski dnevni sobi, ki reprezentira prostor družine, materinstva in spodobnosti. Reina Lewis v svoji študiji ob primerjavi tekstov zahodnih in orientalskih avtoric iz 19. stoletja opiše značilnosti ženskega pisanja ter stereotipe, s katerimi so se morale pisateljice spopadati ob opisovanju haremskega življenja. Med njimi našteje zamolčanje nesvobodnih razmer, nedostopnost, lenost in pasivnost žena, poligamijo ter harem kot prostor nemoralnosti in spolnosti.⁸⁰ Ob zaključku Lewis opozori, da ženske harema oziroma Orienta niso opisovale nič bolj objektivno kot moški, tudi one so za ceno deseksualizacije harema marsikaj spregledale ali zamolčale.⁸¹ Velikokrat so se trudile moške fantazije ovreči, vendar pa so s tem vse prevečkrat tudi same zapadle v stereotipiziranje; tudi same so v hareme vstopale z določenimi predsodki.⁸² Zahodne popotnice so bile v predstavah Orienta na nek način enako imperialistične kot moški, le da so pisale v okviru ženskega pogleda na Orient, ki je bil omejen z množičnim dojemanjem ženske kot neracionalnega bitja ter z reprezentacijami, ki jih je vsiljevala družba. Ženske so morale paziti na svoje dostojanstvo in ugled v domovini, pisanje o Orientu, ki ga zahodna družba ni odobraval, je lahko ženske avtorice potisnilo na rob družbe ali v pozabo; spet druge so kolonialistično miselnost vzele za svojo.⁸³ Špela Kalčič poudari, da so zahodne popotnice velikokrat ignorirale slabe zdravstvene razmere v haremih, zaradi želje ženski del hiše čim bolj približati »buržoaznemu družinskemu življenju na Zahodu«. ⁸⁴

---

⁷⁷ Harem se »nanaša na ženske enega gospodinjstva ter na ženski del hiše, kamor (tuji) moški nimajo vstopa.« (Dokl, Uroš. »Muslimanke v ženski popotniški literaturi 19. in 20. stoletja.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 41/254 (2013), 113–202.)

⁷⁸ Prav tam, 211.

⁷⁹ Dokl, »Muslimanke v ženski popotniški literaturi 19. in 20. stoletja«, 114.

⁸⁰ Kalčič, Špela. »Jelena Dimitrijević o haremu: antropologija spola na Balkanu.« Diplomski naloga, Filozofska fakulteta UL, 2001, 20–29.

⁸¹ Lewis, Reina. *Gendering Orientalism*, London in New York: Routledge, 1996.

⁸² Prav tam, 29–33.

⁸³ Prav tam, 29–33.

⁸⁴ Kalčič, Špela. »Kolonializem, popotnice in haremi«. V: *Ženske na robu*, (Zbirka Ekskurzi, 1), ur. Maja Sunčič, 131–152. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2009, 138.

Tudi Edward Said opomni, »kako je žensko gibanje na Zahodu hodilo z roko v roki z imperializmom«. ⁸⁵ Zahodne popotnice so v hareme stopale velikokrat kot »odrešiteljice«, kot tiste, ki naj bi orientalskim ženskam lahko pomagale, jim nudile civilizacijski napredek in modernizacijo. V večini pa jih niso poskušale zares razumeti, pomoč je veljala le pod pravili zahodnih imperijev. Po Reini Lewis so tudi zahodne ženske reprezentirale stereotipe o lenosti in pasivnosti ter neizobraženosti muslimank. ⁸⁶

Ana Frank imenuje pomoč zahodnih žensk civilizacijska misija osvobajanja, zlasti zakrivanje je postal eden glavnih simbolov zatiranja žensk. ⁸⁷ Po njenem mnenju je bila kritika muslimanske oblačilne prakse, zlasti zakrivanja, »nov pojav, saj so prakse pokrivanja, sekluzije in poligamije poznale in prakticirale vse mediteranske, med njimi tudi judovske in krščanske družbe, sčasoma pa so dobile pomen izključno islamskega fenomena«. ⁸⁸ Prav tako pokrivanje »ni statična kategorija, ki bi imela samo en pomen, temveč je v vsakem družbenem kontekstu drugače izpogajano ter zavzame različne vloge in pomene, tako kot vsako telo in obleka. /.../ Pokrivanje je lahko tudi zatiralna praksa, vendar to ni inherentno pokrivanju in islamu, temveč je del konteksta, v katerem družbeni akterji nekemu objektu določijo pomen in ga spremenijo v ideološko nabit simbol.« ⁸⁹ Prav tako Svetlana Slapšak opisuje prakse, podobne haremom, ki so bile uveljavljene tudi na mediteranskem področju. ⁹⁰ Med drugim Leila Ahmed zahodni feminizem označi kot »podaljšek kolonialističnega osvajanja in ga imenuje kolonialni feminizem, Meyda Yegenoglu (1992) to obliko imperializma imenuje benevolentni imperializem, Joan Wallach Scott pa rasistična benevolenca«. ⁹¹

Žensko potopisje iz časa visokega imperializma od sredine 19. do zgodnjega 20. stoletja, zlasti na območju Velike Britanije, analizira tudi Sara Mills v študiji *Discourses of Difference* (1991). Glavna teza avtorice je, da ženske potopise (ne samo moških) tega obdobja uvršča v diskurz

---

⁸⁵ Jeffs, »Edward Said: Pogovor o orientalizmu«, 18.

⁸⁶ Kalčić, »Kolonializem, popotnice in haremi«, 136.

⁸⁷ Tudi Meyda Yeğenoğlu poudari »pomen kolonialnega pogleda, saj je bila dominacija koloniziranih ljudstev zelo odvisna od vizualne dominacije. Ker orientalske ženske ni bilo mogoče videti in je tako nadzirati, je dobila zaprta in zakrita ženska osrednjo vlogo v kolonialno-orientalistični reprezentaciji« tudi pri zahodnih feministkah. (Frank, *Feminizem in islam*, 13.)

⁸⁸ Frank, *Feminizem in islam*, 13.

⁸⁹ Prav tam, 13.

⁹⁰ Svetlana Slapšak opisuje primer, podoben haremu, na mediteranskem področju. Opisuje zgodbo Grkinje iz začetka 19. stoletja, ki je do svoje poroke živela zaprta v hiši svojega očeta. Sama se je naučila tujih jezikov, moža sta ji izbrala oče in stric. (Center za ženske študije Beograd: Slapšak, Svetlana. *Harems, Nomades: Jelena Dimitrijević*. <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/istrazivanja/zavera-necitanja/62-harems-nomads-jelena-dimitrijevic> (dostop: november 2020)).

⁹¹ Frank, *Feminizem in islam*, 13–14.

kolonializma,⁹² katerega del je tudi orientalizem.⁹³ Ženske potopise kritiki pri svojih analizah velikokrat spregledajo, čeprav je bilo, kot poudari Mills, v 19. stoletju popotnic že relativno veliko. Razlaga za prezrtje je v branju ženskih potopisov kot večinsko avtobiografskih oziroma individualnih tekstov, ki naj ne bi bili vpeti v tedanje diskurze kolonializma. Ženske so v viktorijanski dobi namreč razumljene zgolj v domačem prostoru, kot gospodinje in matere, ki niso imele zmožnosti objektivnega dojetja, kaj šele pisanja.⁹⁴ V okviru tega jih javnost in kritika ženskih del nista dojemala kot znanstvena, kar pa je ena ključnih značilnosti modernega orientalizma kot znanstvene discipline. Avtorica orientalizem, kot ga interpretira Said, ne opiše zgolj kot skupek rasističnih in superiornih izjav o Orientu, temveč zlasti kot objektivne spise o filologiji, zgodovini in etnologiji, s ciljem razložiti Vzhod, vendar z uporabo posploševanja in nesprejemljivega preteklika.⁹⁵

Ženske v 19. stoletju niso bile razumljene kot del kolonialnega sistema; imele so »vlogo označencev in ne proizvajalcev označevanja«. ⁹⁶ Sara Mills poudari, da moramo biti kljub temu pozorni na kolonialistični diskurz, orientalizem ali rasizem, katerega zapopadejo tudi nekatere pisateljice. Razlika se kaže le v narativnih oblikah, ki so tradicionalno pripisane moškemu slogu in jih ženske težko uporabijo. Vendar pa je hkrati zaradi konflikta med diskurzom ženskosti in kolonialnim diskurzom ženski odnos do kolonialnega diskurza lahko tudi manj problematičen. Ženska besedila namreč zaradi različnih diskurzivnih pritiskov kažejo včasih tudi nasprotujoče si elemente. Za primer: med ženskimi potopisi lahko najdemo tako rasistične izjave kot tudi kritike kolonializma. Avtorice so pisale sicer v enakem diskurzivnem okviru kot pisatelji, poleg slogovnih pa so se distinkcije kazale predvsem v sprejetju in sodbah njihovih besedil, saj ženske potopise javnost analizira zgolj kot večinsko subjektivna avtobiografska poročila. V kritikah so velikokrat poudarjali pomoč zahodnih žensk domačinom, skoraj nikoli pa niso omenjali manjvrednostne oznake, ki so jih popotnice namenile domorodcem. Avtorica ob tem našteje še

---

⁹² Sara Mills za definicijo kolonialnega diskurza navede razlago Petra Hulme, ki je kolonialni diskurz opredelil kot »orkester jezikovno utemeljenih praks, katere združuje skupna raba pri upravljanju kolonialnih odnosov«. Zdi se, da Millsova pod jezikovne prakse kolonializma šteje tudi orientalizem. V drugem poglavju, kjer obravnava razmerje med vprašanji spola in preučevanjem kolonialnega diskurza, pod teoretične in analitične težave pri analizi kolonialnega diskurza med drugim prišteva tudi možnost osebnostnega pisanja kot »bega« pred orientalizmom in domnevno homogenost orientalizma. (Mills, *Discourses of Difference*, 56.)

⁹³ Prav tam, 10.

⁹⁴ Sara Mills kot primer navede Mary Kingsley, ki je leta 1897 potovala v Zahodno Afriko. Kljub resni naravi njenega potovanja (odkrila je novo vrsto rib) je kritiki še vedno niso reprezentirali kot raziskovalko. Tudi feministične študije jo označijo zgolj kot »ekscentrično« žensko popotnico. (Prav tam, 160.)

⁹⁵ Prav tam, 56–60.

⁹⁶ Sara Mills zapiše, da so bile Zahodnjakinje v vlogi, ki jim jo je predpisal kolonializem, predvsem tiste, katerih čistost in nedolžnost so morali zahodni moški zaščititi pred poželjivimi pogledi orientalcev. Na drugi strani so bile orientalk prikazane kot spolno veliko dostopnejše. (Prav tam, 68–69.)

nekatero druge elemente v toku pisanja, ki so diferencirali reprodukcijo glede na spol: težji dostop žensk do literature in izobraževanja ter financiranja. Tudi javni diskurz za ženske ni bil odprt; različni predsodki so močno vplivali na produkcijo besedil.⁹⁷

3 RAZMERE NA SLOVENSKEM KONEC 19. STOLETJA IN V ZAČETKU 20. STOLETJA

Prelom iz 19. v 20. stoletje je bilo obdobje velikih sprememb tudi na Slovenskem. To je bil čas začetka slovenskega nacionalnega gibanja, čas uveljavitve kapitalizma ter delavskih gibanj in ženske emancipacije; čedalje bolj so se razvijale ideje o jugoslovanski združitvi; po mestih in deželah so se odvijali tabori in čitalnice v slovenskem jeziku, začele so se formirati politične stranke ter navzkrižje interesov liberalnega, katoliškega in delavskega tabora.

3.1 Položaj žensk na Slovenskem ob prelomu stoletja

Kljub začetkom ženske emancipacije je bil položaj žensk na Slovenskem še vedno zelo zapostavljen. Škof Anton Martin Slomšek si je sredi 19. stoletja prizadeval za umik žensk iz javnega prostora. S podobnim namenom je konec stoletja teolog Anton Mahnič podal kritiko delovanju tržaške učiteljice Marice Nadlišek, ki je nato prevzela urednikovanje *Slovenke*, prvega slovenskega ženskega časopisa. Kar velik del javnosti je tedaj ženske videl zgolj kot matere, ki sodijo le v zasebni prostor, saj so predvsem neracionalna bitja, kar naj bi pomenilo, da njihovo delovanje ni bilo primerno za v javno sfero. Tako so izobraženke podprvo dobile pri najbolj svobodomiselnih liberalcih, kasneje tudi pri socialdemokratih. V sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja so intelektualne sposobnosti žensk začeli priznavati še mladoslovinci. Pogled na ženske se je spremenil z razvojem nacionalnega gibanja nekje v drugi polovici 19. stoletja, ko so ženske postale zaželene predstavnice narodne zavesti. Pomembna je začela postajati njihova udeležba na čitalnicah in taborih. Zlasti v Trstu, kjer je slovenski nacionalni zavesti nasproti stalo italijansko nacionalno gibanje, so bile učiteljice in izobraženke pomemben del slovenskega nacionalnega gibanja. Marta Verginella zapiše, da so se »v šoli in vrtcih tržaške podružnice Ciril-Methodove družbe /.../ pogosto zaposlile učiteljice, ki so jih pred tem na Kranjskem zadeli disciplinski ukrepi oziroma so bile odpuščene zaradi sporov s konservativnimi ali klerikalno usmerjenimi šolskimi oblastmi«. ⁹⁸ Izobraženke so Trst

---

⁹⁷ Prav tam, 66–78.

⁹⁸ Verginella, Marta. *Ženska obrobja: Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006, 13–14.

doživljale kot svobodomiselnost, ⁹⁹ ki pa je na ostale ženske, predvsem delavke, ženske s podeželja, perice in služkinje, postalo bolj pozorno, šele ko je nacionalna elita »ugotovila, da uhajajo iz nacionalnega telesa in da njihov prestop v tuje nacionalno okolje slabi domače vrste«. ¹⁰⁰ Po besedah Marte Verginella so ženske poleg deviškosti svojega telesa in spodobnosti družine morale ohranjati tudi »čistost krvi oziroma čistost nacionalne skupnosti, /.../ obravnavane so tudi kot sredstvo, s katerim postane rod čist («naše ženske«, govori nacionalistična retorika)«. ¹⁰¹

Na literarno področje so ženske, predvsem izobraženke, vstopile v petdesetih letih 19. stoletja. V tem času so se začele pojavljati kulturne prireditve, ki so simpatizirale s slovenstvom oziroma slovanstvom in so bile dostopne tudi kulturnicam. Bolj množično udejstvovanje pisateljic se je nato začelo ob koncu 19. stoletja, za kar je bil ključen razvoj slovenskega šolstva za deklice. ¹⁰² Ljubljana je namreč šele leta 1875 dobila prvo javno deklinško šolo. Dekleta so nato kar nekaj časa lahko obiskovala le nižje šole, več znanja je bilo možno poiskati v različnih samostanskih in zasebnih učnih zavodih. To možnost pa so na žalost imela v večini le dekleta iz bogatih družin. ¹⁰³

Na prelomu iz 19. stoletja v 20. stoletje so bile izobraženke zlasti iz vrst učiteljic, ki so pomembno sodelovale v ženskih društvih, zahtevale pravice žensk, bile literatke in s tem vstopale v javni prostor. Kljub reformi šolstva so bile po letu 1849 gimnazije in univerze za dekleta še vedno zaprte. Sprememba se je zgodila šele dvajset let kasneje, leta 1869, ko so bila ustanovljena ženska učiteljišča, kar je pomenilo »nadaljevanje šolanja deklet tudi po končani ljudski šoli«. ¹⁰⁴ Razlog za odprtje ženskih učiteljišč je bila šolska reforma, ki je pomenila več učencev in učenk. Za moške je učiteljski poklic postal manj zanimiv, saj »so se morali odpovedati nekaterim postranskim zaslužkom«. ¹⁰⁵ Šolstvo je tako postalo odprto tudi za

---

⁹⁹ V Trstu, kjer je bil ob koncu 19. stoletja konflikt med slovensko in italijansko nacionalnostjo še posebej močan, so ženske izobraženke postale še pomembnejše. V Trst kot napredno in svobodomiselnost mesto potuje oziroma se tam tako naseli večje število izobraženk. Tudi med obravnavanimi avtoricami je Marija Kmet učila v šoli Sv. Cirila in Metoda pri Sv. Jakobu; Marica Gregorič Stepančič je bila v Trstu rojena in v njegovi okolici kasneje učila; Zofka Kveder se je v Trst začasno preselila leta 1899. (Verginella, *Ženska obrobja*, 14–15, 169.)

¹⁰⁰ Verginella, *Ženska obrobja*, 14–15.

¹⁰¹ Prav tam, 16.

¹⁰² Kušej, Mateja. *Prve učiteljice, prve pisateljice – kdo jih pozna?*. Celovec: Založba Drava, 1996, 17.

¹⁰³ Kušej, *Prve učiteljice, prve pisateljice – kdo jih pozna?*, 20.

¹⁰⁴ Gabrič, Aleš. »Od moškega do unisex šolstva«. V *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. ur. Aleksander Žižek. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana: 2004, 216.

¹⁰⁵ Gabrič, »Od moškega do unisex šolstva«, 216.

učiteljice, katerim pa je bil do dvajsetih let 20. stoletja na Kranjskem predpisan celibat,¹⁰⁶ razen v primeru poroke z učiteljem.¹⁰⁷

Naj ob tem navedem še nekaj podatkov o življenju žensk v Evropi in na Slovenskem, ki jih v časovnici knjige *Pozabljena polovica* zapiše Irena Selišnik. Prva univerza, ki je ženskam omogočala dodiplomski študij, je bila leta 1867 univerza v Zürichu. Trideset let kasneje, leta 1897, je bil na dunajsko Filozofsko fakulteto omogočen vpis ženskam z opravljeno maturo. Istega leta je izšla tudi prva številka *Slovenke*, prvega slovenskega ženskega časopisa, leto kasneje pa je bilo ustanovljeno tudi Društvo slovenskih učiteljic. Na slovenskem političnem področju je bil čez nekaj več kot dvajset let »potrjen zakon, po katerem lahko ženske postanejo članice političnih organizacij«. Šele v novi državi, Kraljevini SHS, so leta 1921 z zakonom določili enake plače učiteljicam ter ukinitvev odločbe, ki zahteva celibat. Dve leti kasneje je bil ustanovljen ustanovni zbor jugoslovanske podružnice Mednarodne alianse za volilno pravico žensk v Ljubljani (Mednarodna Aliansa za volilno pravico žensk je bila ustanovljena leta 1904). V Evropi je Weimarska republika leta 1927 sprejela zakon o zaščiti mater. S tem je bila »prva država, ki je implementirala Washingtonsko konvencijo, ki je uvedla porodniški dopust, prepoved odpustitve nosečnic«. ¹⁰⁸ Leta 1935 je bilo v Ljubljani organizirano zborovanje, »ki zahteva ohranitev edine ženske gimnazije, ponovno otvoritev učiteljišča za ženske (prepovedano od šolskega leta 1933/1934) ter vrnitev ukinjenih draginjskih doklad omoženim ali upokojenim uradnicam (uzakonjeno 13. 4. 1934)«. V tem obdobju so tudi drugod po Evropi potekale demonstracije proti odpuščanju žensk, hkrati je bil leta 1934 objavljen manifest Svetovnega ženskega kongresa proti vojni in fašizmu. Leta 1942 so Slovenke prvič volile na osvobojenem ozemlju v Ljubljanski pokrajini. Po koncu druge svetovne vojne pa je bila v ustanovno listino OZN (24. 10. 1945) zapisana enakopravnost, ne glede na spol.¹⁰⁹

---

¹⁰⁶ RTV SLO MMC. Koraki žensk k enakopravnosti – od celibata učiteljic do poslank. Dostop na: <https://www.rtv slo.si/slovenija/koraki-zensk-k-enakopravnosti-od-celibata-uciteljic-do-poslank/278355> (16. 9. 2020).

¹⁰⁷ Zagovornica celibata je bila tudi Marica Gregorič Stepančič. Celibat je zagovarjala v smislu, da ženske poklica učiteljice in dela doma ne bi zmogle hkrati opravljati. Dva izmed argumentov sta tudi ta, da bi poročene učiteljice odjedale delo drugim ter da bi se s celibatom ukinila tudi denarna odškodnina, ki so jo dobivale učiteljice v Trstu, če so se poročile in s tem prenehale s službo. V tem primeru to za pisateljico ni bilo vprašanje enakopravnosti med moškimi in žensko. (Kušej, *Prve učiteljice, prve pisateljice – kdo jih pozna?*, 26–27.)

¹⁰⁸ Selišnik, Irena. »Časovni trak.« V: *Pozabljena polovica*, ur. Alenka Šelih, 583–585. Ljubljana: Tuma in SAZU, 2007.

¹⁰⁹ Prav tam, 583–585.

3.2 Orientalizem na Slovenskem

Orient se je v slovenskih deželah najbolj kazal v podobah »grozečega Turka«, ki je po Slovenskem plenil med »turškimi vpadi«. Osmanski pohodi so se v deželah Habsburške monarhije začeli konec 14. stoletja ter v večini ponehali do konca 16. stoletja. Zmago Šmitek zapiše, da je bila »turška nevarnost eden najpogostejših motivov v našem ustnem izročilu že od začetka 15. stoletja«. ¹¹⁰ Na splošno je na Slovenskem imela večina avtorjev vse do prve svetovne vojne odklonilen odnos do muslimanske vere. K negativnim opisom islama so pripomogli dolgoletna propaganda proti Osmanom, zgodovinske izkušnje ter tudi tedanje politične razmere. ¹¹¹

Prve opise potovanj so iz neevropskih dežel konec 15. in nato v 16. stoletju na Slovenskem prispevali plemiški odposlanci avstrijske diplomatske službe, ki so potovali na ruski in osmanski dvor. Stiki z Orientom oziroma s turško-arabskim svetom na Slovenskem so bili v 17. in 18. stoletju že dokaj raznoliki: romanja v Sveto deželo, trgovske poti ter popotovanja in dejavnosti diplomatskih odposlancev, zlasti v Carigradu. V tem obdobju so oddaljene dežele in eksotični motivi postali zelo zaželeni in modni. Evropski notranji prostori so začeli pridobivati orientalske sobe, dragocene eksponate, spreminjati se je začela tudi kultura oblačenja. Turškemu stilu opremljanja bivalnih prostorov so se v 18. stoletju pridružili kitajski motivi, ob koncu stoletja pa se je pojavilo vse večje zanimanje za Bližnji vzhod, predvsem za Egipt, ki je postal pomembna turistična, gospodarska in zaposlitvena destinacija. ¹¹²

Za zahodnoevropsko umetnost z motiviko Vzhoda so bile značilne tudi zbirke turkerij oziroma umetnine z orientalskimi motivi. V 17. stoletju so bile turkerije narejene »predvsem po naročilu vojskovodij, ki so se bojevali v turških vojnah, in diplomatov, ki so potovali na Orient ali se udeležili poslaništev v Osmanskem cesarstvu«. ¹¹³ Tudi zbirka turkerij na ptujskem gradu je nastala v 17. stoletju po diplomatskem potovanju grofa Valterja Leslieja v Istanbul. ¹¹⁴

S povečanjem možnosti potovanj v 19. stoletju se je ob zasedbi Bosne in Hercegovine s strani Avstro-Ogrske na Slovenskem razširilo tudi orientalistično zanimanje za to področje. Ob zasedbi je v Bosno potovalo kar nekaj slovenskih vojakov, ki so se borili za svojega habsburškega cesarja, kar je v besedilu *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878* popisal Jernej pl. Andrejka. Ob tem so iz slovenskih dežel v Bosno, predvsem zaradi ekonomskih

---

¹¹⁰ Šmitek, Zmago. *Klic daljnih svetov*. Ljubljana: Založba Borec, 1986, 21.

¹¹¹ Prav tam, 153.

¹¹² Praček, Tina. *Orientalizem na Slovenskem: Reprezentacija haremskih žensk*. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2009.

¹¹³ Vidmar, Polona. *Turkerije, orientalci in krepostni junaki*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 2007, 3.

¹¹⁴ Vidmar, *Turkerije, orientalci in krepostni junaki*, 3–4.

interesov, potovali agrarni kolonisti, uradniki ter kulturniki oziroma umetniki.¹¹⁵ Za krajši čas so se tam ustavili tudi Anton Aškerc, Ivan Cankar, kasneje Marija Vera in drugi.¹¹⁶

Hkrati so dokaj frekventna postala potovanja po ostalem Balkanu; nekatera še v duhu divjih in melanholičnih krajev, druga že v misli vseslovanske vzajemnosti. Sokolska društva so na primer relativno pogosto izvajala tako imenovane sokolske izlete tudi v slovanske dežele Balkanskega polotoka.¹¹⁷

Ob razširitvi potovalne prakse v drugi polovici 19. stoletja je kot literarna zvrst zelo dilatiralo potopisje.¹¹⁸ Zmago Šmitek ugotavlja, da so bili »posebno priljubljeni in razširjeni /.../ časopisni podlistki in reportaže, bodisi izvirni ali prevedeni«. ¹¹⁹ Pregledi knjižnih izdaj slovenskega potopisja pa se začno s potopisom *Potovanje po Beli reki* Ignacija Knobleharja, v katerem je misijonar opisal svoje potovanje ob Nilu. Morda je za slovensko literaturo sicer pomembnejši potopis *Potovanje iz Litije do Čateža* Frana Levstika. Na Slovenskem je nastalo tudi veliko potopisov, ki v središče postavljajo Svete dežele oziroma Bližnji vzhod, Egipt in Severno Afriko, kasneje tudi Italijo. Velik del besedil v tem obdobju je vseboval verske motive, s koncem 19. stoletja pa so v ospredje stopile nacionalne tematike ter slovanstvo; potopisi tedaj velikokrat vsebujejo opise poti iz Češke in Rusije. V obdobju do prve svetovne vojne zasledimo tudi potopise iz Pariza, z Balkana; leta 1900 celo potopis iz severnih dežel Ivana Plantana *Potovanje na Severni rtič*.¹²⁰ Najbolj znana avtorica potopisov na Slovenskem je verjetno Alma Karlin. Sara Mills v študiji viktorijanskih popotnic za angleški svet ugotavlja, da naj bi bilo ženskih popotnih avtoric v 19. stoletju relativno veliko. Potopisno pisanje naj bi namreč veljalo, skupaj z dnevniki, za nižjo zvrst pisanja, primerno za ženske popotnice, saj s tem niso bile toliko izpostavljene javnosti, ki je bila odrejena moškimi.¹²¹ Glede na razstavo o slovenskih potopisih, ki je bila 1984 pripravljena v Slovanski knjižnici, se zdi, da na Slovenskem avtorice niso pisale knjižnih izdaj potopisov, temveč bolj potopisne članke.

---

¹¹⁵ Kržišnik-Bukić, *Slovinci v BIH skozi, pričevanja, spomine in literarne podobe*, 20.

¹¹⁶ Koblar, Stanislav, ur. *ČETRТА stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, 157–175 in 205.

¹¹⁷ Stepišnik, Drago. *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

¹¹⁸ Tudi v ostali literaturi so nepogrešljivi orientalski oziroma neevropski motivi, v drugi polovici 19. stoletja se s Cankarjem, Gregorčičem in Aškercem zapišejo v slovensko književnost. V književnosti med obema vojnama islamsko motiviko uporabi tudi Vladimir Bartol v romanu *Alamut*, izdanem leta 1938. (Praček, *Orientalizem na Slovenskem: Reprezentacija haremskih žensk*, 2009.)

¹¹⁹ Šmitek, Zmago. *Poti do obzorja: antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*. Ljubljana: Borec, 1988, 385.

¹²⁰ Lah, Adrijan. »Slovenski potopis: po sledovih razstave v Slovanski knjižnici«. *Jezik in slovstvo*, 29/5 (1984), 163–171.

¹²¹ Mills, *Discourses of Difference*, 49–50.

So se pa na Slovenskem v 19. stoletju pojavila tudi že prva »profesionalna orientalska dela«. Prvi, ki se je v slovenskih deželah podrobneje ukvarjal z orientalsko zgodovino, naj bi bil Andrej Ferdinand Zupančič. Pomagal je tudi orientalistu Josephu Hammer-Purgstallu pri obširnem delu *Geschichte des Osmanischen Reiches* (1827–1833). Kot prvi egiptolog in orientalist z diplomom na Slovenskem je zapisan Albert Kosmač. Razvozlati je želel hieroglife z mumije v ljubljanskem muzeju, njegov prevod je bil natisnjen leta 1892.¹²²

3.3 Ženska potovalna izkušnja

Zadnja desetletja 19. stoletja pomenijo razvoj potovalne izkušnje in začetek množičnega turizma, kar so omogočile nove iznajdbe v transportu – v ladijskem in železniškem prometu. Hkrati se je v Srednji in Zahodni Evropi, tudi v Avstro-Ogrski, pomnožilo zanimanje za Orient. Pesniki, pisatelji, popotniki, umetniki in diplomati so v duhu orientalizma Vzhod videli kot eksotičen ter s tem velik vir navdiha. Za umetnike visoke kulture je Orient postal moden, vseeno pa potovanje na Orient ne smemo razumeti zgolj turistično, kot zapiše Bojan Baskar. Potovanja so bila »v marsikaterem pogledu temelj drugih orientalizirajočih praks, saj so udeležence oskrbela z neposredno izkušnjo Orienta, na kateri so potem lahko utemeljevali svojo avtoriteto«. ¹²³ Konec 19. stoletja je bila večina potovanj že varnih in predvidljivih, tudi potovanje z avstro-ogrskimi železnicami je bilo že dokaj udobno. Večina železniških postaj je ponujala restavracijo in vozne rede v tiskani in prenosni obliki, prav tako so bili že prisotni turistični vodniki v knjižni obliki.¹²⁴

Ženske so v nekoliko večjem številu začele potovati v 19. stoletju. Prve bolj množične popotnice so prihajale iz Velike Britanije v času viktorijanske dobe. V večini so potovale »v pogojih kolonialne ekspanzije« ter tako »poudarjale pionirskost in mapiranje novih teritorijev«. Kolonialna ekspanzija je na nek način ženskam ponudila možnost potovanj,¹²⁵ saj so redke ženske potovale tudi v prejšnjih obdobjih. Javni prostor in s tem potovanja so bila namenjena zgolj moškim. Irena Weber zapiše, da naj bi se prva ženska popotna pisateljica na triletno romanje odpravila v 4. stoletju,¹²⁶ kar je bila tedaj velika izjema. Sprva so popotnice potovale zlasti s svojimi možmi, sčasoma pa so začele potovati tudi same, kar je prineslo kar nekaj

---

¹²² Prav tam, 33, 204–205, 247.

¹²³ Baskar, Bojan. »Način potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci. Primer Antona Aškercera«. V: *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 48/3–4 (2008), 24–35. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KAFKDDLT/f9fb3bc6-d3f8-42f8-aa44-c33a0476762a/PDF> (dostop: november 2020).

¹²⁴ Baskar, »Način potovanja in orientalistično potopisje ...«, 24 in 26.

¹²⁵ Weber, Irena. *Ženski itinerariji: med antropologijo potovanja in literaturo*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Univerza na Primorskem, Znanstveno raziskovalno središče, 2003, 39.

¹²⁶ Weber, Irena. *Kultura potepanja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, 194.

vprašanj moralne narave.¹²⁷ Po mnenju Irene Weber so morale ženske svoje potovanje opravičiti dvakrat, »najprej doma, da smejo izstopiti iz predpisanih obveznosti in dolžnosti, potem še v gostiteljski družbi, ker potujejo same«. ¹²⁸ Hkrati pa so zahodne popotnice v orientalskih deželah videli kot »predstavnice bele kolonialne moči, rasa je bila pomembnejša od spola«. ¹²⁹ Pogosto so uporabljale pojem »globalnega sestrstva« ali »belih sester«, s čimer so želele poudariti neko skupno vez z domačinkami ter odrešitev, ki so jo lahko prinesle kot »naprednejše« sestre. ¹³⁰ Viktorijanske popotnice so mnogokrat poučevale orientalko; v njihov način življenja so vpeljevale »viktorijansko gospodinjstvo« ter spodbujale patriarhalne vrednote »dobre žene, matere, hčere«. ¹³¹ Velikokrat so želele odnos do domačink idealizirati preko skupnih tem, kot so menstruacija, otroci, nosečnost, v katere moški niso smeli vstopati. Irena Weber zapiše, da je bilo sestrstvo v ospredju zlasti tam, kjer stiki z domačinkami niso bili dolgotrajni. ¹³²

Reina Lewis navede, da so postala potovanja na Orient sredi 19. stoletja še pogostejša; prej nekaj redkih obiskov haremov se tedaj spremeni v pravo turistično destinacijo. Popotnice so si lahko pomoč ob vstopu v ženski del hiše poiskale pri konzularnem osebju, Annie Jane Harvey je leta 1871 celo ugotavljala, »da je vsako leto težje vstopiti v harem«. Temu naj bi botrovala večja številčnost popotnic, ki so si želele ogledati harem. Potovala namreč ni le evropska aristokracija, temveč tudi srednji sloj. ¹³³ Prav tako se Sara Mills sprašuje, kako je popotnicam srednjega razreda, kljub rigidnim viktorijanskim omejitvam, uspelo potovati v relativno velikem številu. ¹³⁴ Nekoliko kasneje, v 90. letih 19. stoletja, je vrhunec doživelo tudi žensko pisanje s haremsko tematiko. Reina Lewis ob tem opozori, da je bila večina opisov haremov še vedno iz elitnih muslimanskih družin. ¹³⁵

Ob širjenju potovalnih izkušenj se je pojavilo tudi razlikovanje med turizmom in popotništvom. Bojan Baskar omeni, da dvojnost turizem¹³⁶–popotništvo izvira iz dvojnosti visoke in nizke

---

¹²⁷ Dokl, »Muslimanske v ženski popotniški literaturi 19. in 20. stoletje«, 113.

¹²⁸ Weber, *Kultura potovanja*, 194.

¹²⁹ Prav tam, 194.

¹³⁰ Weber, *Ženski itinerariji*, 37.

¹³¹ Khan, A. Mahmood. *Women and Travel: Historical and Contemporary Perspectives*. Waretown: Apple Academic Press, 2017, 20.

¹³² Weber, *Ženski itinerariji*, 37.

¹³³ Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and Ottoman Harem*. London: I.B. Tauris & Co Ltd, 2004, 14–16.

¹³⁴ Mills, *Discourses of Difference*, 36.

¹³⁵ Lewis, *Rethinking Orientalism*, 16.

¹³⁶ »Z začetkom industrializacije je prišlo do obsežnih ekonomskih in družbenih sprememb, pomembnih za razvoj turizma, Anglija pa je naredila prve korake (okoli leta 1841) pri organiziranju turizma v sodobnem smislu, za katerega sta značilna množičnost in organiziranost. /.../ Vse do konca prve svetovne vojne je bilo potovanje privilegij le nekaterih premožnejših slojev. Po vojni se je povečala kupna moč, prav tako standard in obseg prostega

kulture. Predvsem v Veliki Britaniji je bilo popotništvo razumljeno kot privilegij višjih slojev.¹³⁷ Young Allcock turizem označi kot rekreacijo in sprostitvev, na drugi strani je bilo popotništvo reprezentirano kot zelo resna stvar, tudi poklic.¹³⁸ V tem razvoju ter v razvoju novih ved so se ob koncu 19. stoletja viktorijanske popotnice sprva sramežljivo označile najprej kot terenske opazovalke ter nato kot antropologinje ali etnologinje. Na potovanjih so imele cilj opazovati in opisovati različna ljudstva, njihove navade ter življenje.¹³⁹

Zahodne popotnice so s podobnimi nalogami terenskega opazovanja relativno pogosto potovale tudi na Balkanski polotok. V večini jih je pritegnila kultura, ki je bila drugačna od njihove; bolj divja in melanholična. Young Allcock zapiše, da so pisanja ženskih popotnic pomembno vplivala na podobo Balkana v evropskem prostoru.¹⁴⁰ Ena od prepoznavnih je angleška popotnica Rebecca West, ki je na Balkan potovala trikrat: leta 1936, 1937 in 1938. Potovala je predvsem po deželah Kraljevine Jugoslavije, o čemer je napisala tudi potopis *Črno jagnje in sivi sokol* (1941). Prvi stik s Kraljevino Jugoslavijo je avtorica imela na britanski turneji, kamor jo je British Council kot raziskovalno novinarko poslal z namenom poročanja o politični situaciji v Evropi. V uvodnem delu potopisa Rebecca West zapiše: »Nasilje je bilo v bistvu vse, kar sem vedela o Balkanu: vse, kar sem vedela o južnih Slovanih.« Kasneje jo je Balkanski polotok očaral do te mere, da ga je obiskala še dvakrat.¹⁴¹

Ob pojavu večjih možnosti potovanja oziroma s pojavom turizma se postavi tudi vprašanje verodostojnosti popotne književnosti, predvsem tiste, ki se označuje kot empirična, kar pomeni, da opisuje, kar so avtorji izkusili na svoji koži ali videli na lastne oči. To pa naj bi v celoti zadostovalo kot »resnično ali pravo spoznanje«.¹⁴² Krištof Jacek Kozak poudari Saidovo tezo, da so »v kolonije za oblastniki prihajali raziskovalci in umetniki, ki so natančno preučili

---

časa. Od leta 1920 je bilo treba »fenomen turizma vzeti zares«. /.../ V obdobju med obema vojnama je aktivno vlogo pri razvoju v turizmu prevzela država, ker se je turizem »izkazal« kot uspešna ekonomska panoga in naraščajoča potreba velikega števila ljudi. Izjemen razmah turizma po drugi vojni se je začel v petdesetih letih.« (Weber, *Kultura potepanja*, 21–22.)

¹³⁷ Baskar, »Načini potovanja in orientalistično potopisje ...«, 26.

¹³⁸ Bajrektarević, Senada. *Popotnice na Balkanu: Primer Rebecce West*. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta UL, 2002, 7.

¹³⁹ Weber, *Ženski itinerariji*, 107–108.

¹⁴⁰ Bajrektarević, *Popotnice na Balkanu: Primer Rebecce West*, 17.

¹⁴¹ Prav tam, 17.

¹⁴² Krištof Jacek Kozak razloži: »Ne glede na to, da je njihova (potopisna) ambicija nepristransko in objektivno prikazovanje, se je treba zavedati, da je vsak mimetični napor, vsako predstavljanje torej, v svojem bistvu fikcija. Ne samo na površju, ker opisuje zgolj doživeto, pri čemer dva človeka še vedno ne bosta opisala iste stvari na enak način, temveč tudi strukturno, globinsko, ker je predstavljanje po svojem bistvu nujno oddaljeno od resničnosti. /.../ Zaradi tega se je treba predvsem zavedati, da potopise njuno sestavljajo posploševanja.« (Kozak, Krištof Jacek. »»Pod egido ruskega orla« ali orientalistični izleti A. Aškerca«. *Primerjalna književnost*, 34/3 (2011), 156. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-Z8RNMASX/29698da0-020e-4195-96a9-6b2cfc9773ce/PDF> (dostop: november 2020)).

neznane družbe in nove krajine«. ¹⁴³ Vendar pa velikokrat pogled Zahodnjakov na Orient ni bil stvaren, zlasti ga zamegli želja po eksotičnosti tuje kulture in superiornosti svoje. ¹⁴⁴ »Saidovo izhodišče torej je, da Orient, kakor nastopa v popotnih poročilih, literarnih delih ali celo znanstvenih razpravah, pravzaprav ni Orient, temveč orientalizirana iznajdba same Evrope.« ¹⁴⁵ Predvsem na krajših potovanjih so avtorji težko zaobjeli celoten in podroben značaj posamezne dežele. ¹⁴⁶

4 SLOVENSKE ŽENSKE, KI SO POTOVALE NA ORIENT

V magistrski nalogi sem obravnavala devetnajst besedil izpod peresa osmih avtoric ter del orientalističnih slik in del pisem Ivane Kobilce. Obravnavane popotnice so prihajale iz slovenskih dežel v časovnem okviru od konca 19. do prve polovice 20. stoletja. ¹⁴⁷ V tem času so obiskale oziroma nekaj časa živele v deželah, ki so za večino tedanje javnosti predstavljale Orient, ter svoje potovalne izkušnje tudi opisale. Večina obravnavanih tekstov je bila objavljenih v tedanjih časopisih, kar je omogočilo tudi njihovo ohranitev in današnjo lažjo dostopnost. Na Orient so seveda lahko potovale tudi ženske, katerih zapisi niso ohranjeni oziroma svojega popotovanja niso prelile na papir, zato o teh poteh nimamo veliko podatkov. Kar nekaj avtoric, ki jih obravnavam v magistrski nalogi, je bilo oziroma je še danes poznanih širši javnosti in tako predstavlja vsaj del slovenske kulture iz konca 19. ter začetka 20. stoletja. Izbrani teksti opisujejo zlasti dežele, kamor so avtorice potovale; predstavijo njihove vtise in kratek potek potovanja. V večini lahko naslednja besedila umestimo v širše področje potopisa: ¹⁴⁸ Zofka Kveder: *V Sarajevem, Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini*; Marica Gregorič Stepančič: *Izlet po Balkanu*; Marija Kmet: *Iz Bosne*; Milica Borštnik Miron: *Pisma iz Sarajeva, O ornamentiki bosanske čarape*; Marjana Grasselli Prosenc: *Pisma s pota (Ohrid)*; Iva: *V Bosno!* in Zora Herakovič: *Spomini na Bosno*.

---

¹⁴³ Kozak, »Pod egido ruskega orla«, 153–154.

¹⁴⁴ Prav tam, 153–154.

¹⁴⁵ Prav tam, 154.

¹⁴⁶ Prav tam, 154.

¹⁴⁷ Obravnavane avtorice v magistrski nalogi sicer označujem kot popotnice, čeprav se same niso nikoli izrazito opredelile za popotnice ali za turistke.

¹⁴⁸ Nekateri izmed obravnavanih potopisov ne obravnavajo toliko same poti potovanja, temveč bolj opise dežele, navad in ljudi. Adrijan Lah potopis opredeli kot »polliterarno zvrst različne dolžine, od članka do knjige. V njej popotnik = pisatelj subjektivno prikazuje objektivno pot in se ji bistveno ali vsaj pretežno posveča. Za potopis nista pomembna dolžina poti (iz Litije do Čateža ali pa okoli sveta) niti način potovanja (peš ali z raznimi prometnimi sredstvi). Sami nagibi za potovanja so seveda zelo različni: od pustolovskih do zabavnih, od verskih do političnih, od službenih do spoznavnih itd. (Lah, »Slovenski potopis ...«, 164.)

Šumi Nil avtorice Marice Gregorič Stepančič, *Torče Skočir* Marije Kmet in *Carigrajske vizije I. ter II.* Ljudmile Poljanec uvrščamo med leposlovna besedila z literarnimi junaki; ob tem so samo *Carigrajske vizije* napisane v obliki pesmi. Med obravnavanimi teksti je tudi pismo Ljudmile Poljanec znanki Ljudmili Prunk ter pisma Ivane Kobilce, ki jih je med bivanjem v Sarajevu pisala domačim. Pri Ivani Kobilci sem obravnavala tudi slike z orientalističnimi motivi, objavljene v enciklopedični zbirki o Bosni in Hercegovini. Delo avtorice Marije Kmet *Moja pota* stroka opredeli kot avtobiografijo, tekst *Bosna* pa kot črtico, ki kaže predvsem čustva in razmišljanje avtorice o opisani deželi.

5 POTOVANJE V BOSNO IN HERCEGOVINO POD AVSTRO-OGRSKO

Jugovzhodna Evropa je v drugi polovici 19. stoletja doživela relativno veliko sprememb, zlasti z nastankom novih nacionalnih držav in počasnim razkrojem Osmanskega cesarstva. Rusija si je z razglasitvijo sebe kot zaščitnice kristjanov na Balkanu želela utrditi položaj in snovati prevlado na polotoku. Po rusko-turški vojni (1877–1878) je narekovala sanstefanski mir, ki ga ostale velesile niso želele sprejeti. Zaradi ponovnega odločanja je bil leta 1878 ustanovljen Berlinski kongres, na katerem je Avstro-Ogrska dobila dovoljenje za zasedbo in upravljanje Bosne in Hercegovine ter Sandžaka Novega Pazarja. Hkrati je Bosna in Hercegovina kot nekdanja osmanska provinca še vedno ostajala pod suverenostjo Osmanskega cesarstva. Med letoma 1830 in 1850 so bili nemiri v tedaj še osmanski provinci dokaj pogosti, kar je bil tudi eden izmed razlogov nove oblasti za povečanje varnosti in modernizacije v Bosni in Hercegovini.¹⁴⁹

Ob začetku zavzetja, julija leta 1878, je bilo napotenih okoli 70.000 vojakov na zasedeno območje Bosne in Hercegovine. Avstro-Ogrska je namreč predvidela upor pravoslavnih in muslimanskih borcev. Vojaške operacije so se nato odvijale med avgustom in koncem oktobra leta 1878, ko je bila dežela dokončno okupirana.¹⁵⁰ Pod Osmanskim cesarstvom so v Bosni in Hercegovini vladale dokaj konservativne muslimanske veleposestniške družine,¹⁵¹ ki so tudi v času nove oblasti ohranile svoja posestva, saj so bile pomemben zaveznik Avstro-Ogrske.

---

¹⁴⁹ Small Wars Journal: Gabriel, Martin. *In the Service of Humanity and Civilization? The Austro-Hungarian Occupation of Bosnia and Hercegovina (1878)*, 2013. file:///C:/Users/Sara/Downloads/SmallWarsJournal-IntheServiceofHumanityandCivilization-TheAustro-HungarianOccupationofBosniaandHercegovina1878-2013-02-08.pdf (dostop: november 2020).

¹⁵⁰ Gabriel, *In the Service of Humanity and Civilization?*.

¹⁵¹ Treba je omeniti, da muslimani na Balkanskem polotoku niso homogena skupina. Izvirajo iz procesa islamizacije v času Osmanskega imperija od 14. stoletja do 20. stoletja, delijo se v štiri jezikovne skupine: Albanci, Slovani, Turki in Romani. Jezikovne skupine so razdeljene v nacionalne in manjše etnične skupine. (Bougarel,

Habsburška oblast je v deželi uvedla svojo administracijo in modernizacijo ter v času skupnega finančnega ministra Benjamina von Kallayja vzpodbujala specifično bošnjaško zavest. Nova vlada je prevzela tudi verske dejavnosti in ustanove. Po smrti Benjamina Kallayja leta 1903 se je utrjevanje bošnjaške identitete nekoliko opustilo. Nacionalna gibanja so se preoblikovala v politične stranke, muslimani so leta 1909 dobili versko avtonomijo.

Med letoma 1906 in 1912 je bil zunanji minister Avstro-Ogrske Alois von Aehrenthal, ki je leta 1907 prvič izpostavil željo po aneksiji Bosne in Hercegovine. Zelo ga je namreč skrbela pogodba med Veliko Britanijo in Rusijo (1907), ki bi lahko omajala nevtralni status quo na Balkanu. Položaj je zaostri la še mladoturška revolucija v Osmanskem cesarstvu leta 1908, saj se je Avstro-Ogrska bala razširitve revolucije tudi na svojo kolonijo. Po zapleteni zunanji politiki in dogovarjanju ruskega ter avstro-ogrškega zunanjega ministra je Avstro-Ogrska naposled leta 1908 aneksirala Bosno in Hercegovino – ozemlje je bilo na silo priključeno Habsburški monarhiji.¹⁵² Najbolj ogorčeno se je odzvala Srbija, ki je na aneksijo odgovorila z mobilizacijo vojske; vlada v Carigradu je v znak nestrinjanja razglasila bojkot avstro-ogrskih izdelkov, prav tako je ruski car omejil bilateralne stike z avstro-ogrskim vladarjem Francem Jožefom zgolj na pisno komunikacijo. Nemiri so se pojavili tudi med srbskim in muslimanskim prebivalstvom v Bosni. Po obdobju resnih napetosti se je leta 1909 Dunaj pogodil s Carigradom, habsburška oblast je za Bosno in Hercegovino Osmanskemu cesarstvu obljubila odškodnino in mednarodna kriza je bila vsaj delno rešena.¹⁵³

Navkljub temu so se zaveznitva velesil po bosanski krizi nekoliko premešala, odnosi med Avstro-Ogrsko in Italijo so se skrhalili, nasprotno sta Rusija in Francija tesno navezali svoji politiki. Rusija je začela podpirati Srbijo v vlogi zaščitnice pravoslavnega prebivalstva na Balkanu, podpirala jo je tudi pri zavzemanju za Srbe v Avstro-Ogrski ter Bosni in Hercegovini.¹⁵⁴ Evropa se je s to krizo še bolj razdelila na dva pola, ki sta začenjala

---

Xavier. *The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam*, 2005. file:///C:/Users/Sara/Downloads/EPC_Issue_Paper_43.pdf (dostop: november 2020)).

¹⁵² Alexander Izwolski, ruski zunanji minister, je sprva od Avstro-Ogrske v zameno za privolitev v aneksijo Bosne in Hercegovine želel podporo revizije plovnega režima v ožinah Bosporja in Dardanel. Ko pa je ugotovil, da britanski zunanji minister Edward Gray, kljub predhodnim simpatijam, ne bo potrdil revizije plovnega režima v ožinah, se je njegovo stališče do aneksije močno spremenilo. Avstro-ogrskemu zunanjemu ministru Aloisu von Aehrenthalu je želel priključitev Bosne in Hercegovine nato preprečiti. (Mesarič, Tomaž. »Izvršeno dejstvo« Avstro-ogrška aneksija Bosne in Hercegovine; vzroki in posledice diplomatskega izigravanja l. 1908«. *Glasilo društva študentov zgodovine Klio*. Ur. Zupan, Žak. Ljubljana: Društvo študentov zgodovine – ISHA, 2016. https://www.academia.edu/40490185/Izvr%C5%A1eno_dejstvo_Avstro_ogr%C5%A1ka_aneksija_Bosne_in_Hercegovine_vzroki_in_posledica_diplomatskega_izigravanja (dostop: november 2020)).

¹⁵³ Mesarič, Tomaž. »Izvršeno dejstvo« Avstro-ogrška aneksija Bosne in Hercegovine ...«.

¹⁵⁴ A. J. P. Taylor: *Habsburška monarhija (1809–1918)*, *Zgodovina avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956, 248–249.

oboroževalno tekmo, ki je privedla do prve in druge balkanske vojne (1912–1913) ter nato leta 1914 do prve svetovne vojne.¹⁵⁵

Bosno in Hercegovino sta skupaj upravljali tako Avstrija kot Ogrska preko skupnega ministra za finance. Guverner, ki je bil tudi poveljnik vojaških sil te dežele, je vodil vlado v Bosni in Hercegovini pod nadzorstvom bosanskega urada na ministrstvu za finance.¹⁵⁶

V razpravah se zastavlja vprašanje, v kolikšni meri je avstro-ogrška uprava zares pripomogla k razvoju Bosne in Hercegovine. Med avtorji naj bi obstajal konsenz, da se je raven pismenosti med ljudstvom sicer povišala, hkrati pa industrializacija še vedno ni v zadostni meri dosegla podeželja.¹⁵⁷ A. J. P. Taylor sicer zapiše, »da trideset let avstrijske vladavine prebivalcem teh dveh pokrajin ni dalo dosti: ni bilo zdravstvene službe, ne železnic z normalnim triom, ne ljudskih šol /.../. Vse pomanjkljivosti so (habsburške oblasti) pripisovali izrednemu zasedbenemu stanju.«¹⁵⁸ Na drugi strani Aida Lipa avstro-ogrski oblasti v kulturnem smislu pripiše zasluge za razvoj moderne umetnosti, kulture in literature v Bosni in Hercegovini.¹⁵⁹

5.1 Ivana Kobilca v Sarajevu

Ivana Kobilca (1861–1926) je ena izmed najbolj poznanih slovenskih slikark realističnega obdobja, svoje slike je razstavljala tudi v znamenitem pariškem Salonu. Po mnenju Lidije Tavčar je Kobilca imela »multikulturno naravnano osebnost«,¹⁶⁰ veliko je namreč potovala in tudi živela v različnih evropskih mestih – na Dunaju, v Münchnu, Parizu, Sarajevu in Berlinu. V prestolnici Bosne in Hercegovine je bivala od leta 1897 do leta 1905. V literaturi navajajo različne razloge za slikarkino preselitev v Sarajevo. Eden od njih je bilo morda naročilo

---

¹⁵⁵ Taylor, *Habsburška monarhija (1809–1918)*, 248–249.

¹⁵⁶ »Nova oblast se je takoj po zasedbi leta 1878 lotila ureditve glavne naloge, to je organizacije novega sistema oblasti in uprave. Po štirih letih vojaške uprave je BIH leta 1882 dobila civilno oblast. Na vrhu uprave je bilo skupno ministrstvo financ, deželna vlada pa je bila izvršni organ tega ministrstva. Nastajajočo upravo je bilo nujno prilagoditi avstro-ogrskemu pravnemu redu, kar je terjalo nov upravni aparat. Načeloma bi morali v državnem aparatu sodelovati vsi državljani monarhije, vendar je v praksi, pri izvedbi te naloge, nova oblast ravnala drugače; zlasti v začetku lokalnemu prebivalstvu ni zaupala. Da bi utrdila oblast in da bi uprava dobro delovala, je pritegnila uradnike od drugod. Pot utrejo tudi tujemu kapitalu. Leta 1886 je ukinjen začasni status in položaj uradnika je bolj urejen, služba državnika postane bolj privlačna, tudi za Slovence. Domače prebivalstvo se je vključevalo v državno upravo dokaj počasi. Leta 1912 je bilo v upravi še vedno precej več uradnikov iz drugih delov monarhije kot domačih. /.../ S prihodom tujcev in pojavom novih poklicev so se v veliki meri spremenili tradicionalna podoba bosansko-hercegovskih mest, družbeno življenje in življenjski slog prebivalstva. /.../ Uredništvo je bilo poleg vojske temelj avstro-ogrskemu upravni oblasti v BIH. /.../ Kmalu po začetku prve svetovne vojne so se bosansko-hercegovske enote izkazale kot ene izmed najpogumnejših in najbojevitejših v avstro-ogrski vojski, veljale so za udarne enote.« (Koblar, Stanislav, ur. *ČETRTRA stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, 12–17.)

¹⁵⁷ Prav tam.

¹⁵⁸ Taylor, *Habsburška monarhija (1809–1918)*, 246–247.

¹⁵⁹ Lipa, *The Austro-Hungarian Period in Bosnia and Herzegovina*, 14.

¹⁶⁰ Tavčar, Lidija. *Videla sem svet in življenje: ob 90. obletnici smrti Ivane Kobilce (1861–1926)*. Podbrezje: Kulturno društvo Tabor, 2016, 54.

izdelave portreta nadškofa Josipa Stadlerja. V monografiji o Ivani Kobilci, ki jo je leta 2018 izdala Narodna galerija Ljubljana, zapišejo, da je bolj verjetno, da je slikarko v bosansko prestolnico gnala želja in upanje po večjih naročilih zaradi habsburškega prizadevanja po modernizaciji in čim večjem kulturnem napredku ter krepitev bosanske identitete v svoji novo pridobljeni provinci.¹⁶¹ Sarajevo je postalo kulturno središče in avstro-ogrsko uprava je vanj vabila umetnike in intelektualce iz celotne monarhije.¹⁶² Ivana Kobilca je tako v umetniško še dokaj mladem Sarajevu dobila možnost za večja naročila. V jezuitski cerkvi Svetega Cirila in Metoda je naslikala dve večji kompoziciji,¹⁶³ kar je bil za žensko umetnico velik uspeh. V mestih z daljšo moderno umetniško tradicijo ženske takih naročil, pri katerih bi slikale freske v večjih formatih in z več figurami, niso dobivale. Slikarke namreč niso bile izobražene na slikarskih akademijah, tedaj to ni bilo možno, saj je bilo slikanje aktov in s tem spoznavanje anatomije telesa za ženske interpretirano kot nespodobno. Preostalo jim je predvsem slikanje portretov, pokrajin in tihožitij.¹⁶⁴ Ivana Kobilca se je hitro vključila v družbo slikarjev v bosanski prestolnici, večina od njih je bila avstrijskega oziroma nemškega rodu. Nadeli naj bi ji tudi ime »alter Ivan – v smislu: Ivan, stara sablja«,¹⁶⁵ kar lahko razumemo kot priznanje enakopravnosti ali vsaj sprejetje v svet slikarstva. Atelje v prostorih Deželnega muzeja mesta Sarajevo, kjer je razstavila sliki *Kofetarica* in *Poletje*, je dobila brezplačno.¹⁶⁶

Za tematiko magistrske naloge je zanimivo sodelovanje Ivane Kobilce pri ilustrirani reviji *Nada*, v okviru katere je s slikarskimi kolegi potovala po Bosni in zbirala ter upodabljala značilne etnografske motive.¹⁶⁷ Revija *Nada* je bila ustanovljena z namenom zmanjševanja moči hrvaškega in srbskega časopisja, ki sta širila vsak svojo nacionalistično zamisel, tudi v Bosni in Hercegovini, kot o delu enega ali drugega avtonomnega naroda. Revija je postala pomembna na političnem in kulturnem področju, bila je zagovornica zamisli Avstro-Ogrske monarhije o skupni bošnjaški identiteti. Predstavljali so jo kot moderno revijo, ki deluje pod geslom: stopimo skupaj in spoznajmo različnost pokrajin. V ta namen so k sodelovanju povabili tudi srbske in hrvaške pisce. Revija *Nada* je tako pomenila pomembno širjenje nacionalne bošnjaške pripadnosti preko ilustracij in besedil, ki so bila opremljena z etnografskimi motivi.

---

¹⁶¹ Ciber, Nataša, Barbara Jaki, Alenka Simončič, ur. *Ivana Kobilca (1861–1926): »Slikarica je vendar nekaj lepega –«: Ljubljana, Narodna galerija, 20. junij 2018–10. februar 2019*. Ljubljana: Narodna galerija, 2018, 25.

¹⁶² Lipa, *The austro-hungarian period in Bosnia and Herzegovina*, 1–2.

¹⁶³ *Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 26.

¹⁶⁴ Nochlin, Linda. »Zakaj ni bilo veliko umetnic.« *Likovne besede: revija za likovno umetnost*, 69–70/17 (2007), 2–15.

¹⁶⁵ Knop, Seta. »Ivana Kobilca (1861–1929): najslavnejša slovenska slikarka.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletje na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih in drugi, 75–78. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.

¹⁶⁶ *Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 25.

¹⁶⁷ Prav tam, 25–26.

Večino časa in v veliki meri so pri reviji poleg Ivane Kobilce sodelovali še Ewald in Leo Arndt ter Maximilian Liebenwein.¹⁶⁸ Revija *Nada* je izhajala od leta 1895 do 1903, slikovno gradivo so prispevali predvsem umetniki iz tujine.¹⁶⁹ Leta 1899 je bil v Sarajevu ustanovljen tudi umetniški klub Sarajevoer Maler-Club.¹⁷⁰ Člani umetniškega kluba so bili štirje glavni ustvarjalci pri reviji *Nada*; Ivana Kobilca je bila edina ženska predstavica v tem klubu. Predlagali so, da se slike z bosansko motiviko, narejene za revijo *Nada*, razstavijo tudi po Nemčiji in Avstro-Ogrski. Nekateri strokovnjaki so mnenja, da so bile slike predvsem promocija Bosne in Hercegovine ter prikaz ugodnosti, ki jih je ta dežela pridobila s habsburško zasedbo.¹⁷¹ Po mnenju Beti Žerovc so člani Sarajevskega umetniškega kluba prevzeli velik del slikarskih naročil na tem območju.¹⁷² Umetniki naj bi tako svoja dela z državnim sponzorstvom v imenu širjenja bošnjaške identitete prodajali tudi v tujini. Natančnih informacij, kaj se je s slikarskim klubom v Sarajevu dogajalo po izpeljanih razstavah, nimamo. Najverjetneje je klub razpadel do leta 1903, ko je Sarajevo zapustil Leo Arndt.¹⁷³

Ivana Kobilca je s štirimi ilustracijami sodelovala tudi pri enciklopedični zbirki *Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, pri zvezku o Bosni in Hercegovini, izdanem leta 1901, ki je predstavljal informacije o deželi, običajih in ljudeh, pod organizacijskim vodstvom direktorja Deželnega muzeja mesta Sarajevo Koste Hörmanna.¹⁷⁴ Namen enciklopedične zbirke je bil skoraj enak namenu revije *Nada* – širiti nacionalno bošnjaško pripadnost ter pokazati napredek dežele. Vendar pa zvezek o Bosni in Hercegovini ni imel velikega vpliva pri domačem prebivalstvu, saj so bile podobne tematike že objavljene v drugih publikacijah (revija *Nada* in Herald Landesmuseuma), prav tako besedila niso bila zapisana v lokalnih jezikih.¹⁷⁵

Ivana Kobilca je v sarajevskem obdobju ustvarila alegorijo *Slovenija se klanja Ljubljani*, ki je bila nato leta 1903 obešena v ljubljanskem magistratu.¹⁷⁶ Prav tako je ustvarila kar nekaj cerkvenih poslikav, udeleževala se je tudi mednarodnih razstav, kamor pa je, po mnenju Beti Žerovc, pošiljala predvsem stara dela.¹⁷⁷ Leto 1903 je bilo za Ivano Kobilco na slikarskem

---

¹⁶⁸ Lipa, »The austro-hungarian period in Bosnia and Herzegovina«, 4–6.

¹⁶⁹ Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 26.

¹⁷⁰ Prav tam, 26–28.

¹⁷¹ Lipa, *The austro-hungarian period in Bosnia and Herzegovina*, 7–9.

¹⁷² Žerovc, Beti. *Slovenija se klanja Ljubljani*. Videoposnetek predavanja, 2010. http://videolectures.net/umetnina_zerovc_sskl/ (dostop: julij 2020).

¹⁷³ Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 182.

¹⁷⁴ Prav tam, 29–30.

¹⁷⁵ Lipa, *The austro-hungarian period in Bosnia and Herzegovina*, 7–8.

¹⁷⁶ Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 27.

¹⁷⁷ Žerovc, *Slovenija se klanja Ljubljani*, 00:31.

področju prelomno. Stroka zapiše, da je bilo ustvarjanje do leta 1903 precej uspešno, v nadaljnjih letih pa se kaže upad prisotnosti na razstavih, pesimistična drža ter razmišljanje o odhodu iz Sarajeva, kar je bilo verjetno povezano s čedalje večjim osipom slikarskih kolegov; Bosno sta dokončno zapustila Maximilian Leibenwein ter Leo Arndt. Leta 1903 po smrti finančnega ministra Kallayja se je prekinilo tudi izdajanje revije *Nada*, ki je Kobilci predstavljala precejšen del zaslužka. Prav tako je slikarka v Bosni dobila manjši del naročnikov; »dobro je bila sprejeta med sarajevsko vojaško in uradniško elito, ni pa ji uspelo pridobiti naročil s strani pravoslavne in muslimanske buržoazije, ki sta iz nacionalnih vzgibov raje naročali portrete pri »domačih« slikarjih.«¹⁷⁸ Sarajevo je slikarka tako zapustila leta 1905, najverjetneje zaradi mamine bolezni, izselitve iz Deželnega muzeja ter zmanjšanja naročil.¹⁷⁹ Sama je v pismu sestri Mariji zapisala: »Tukaj ni za mene več, imam veliko konkurenco, a to za se obdrži.«¹⁸⁰ Kljub temu je v intervjuju z Ivanko Anžič Klemenčič leta 1924 označila sarajevsko obdobje kot najlepše: »V lepem, velikem svetu ste živeli; po vsem tem se ne čudim, da Vas naša majhna in malenkostna Ljubljana ni mogla stalno prikleniti, kakor pravite v *Spominih*. Kje pa Vam je bilo najlepše, v Parizu?« (Ivana Kobilca odgovori:) »Ne, najlepše je bilo v Sarajevu, ker smo bili skupaj imenitna, skladna družba.«¹⁸¹

5.1.1 Pisma

Beti Žerovc je na predavanju leta 2010 z naslovom *Slovenija se klanja Ljubljani* predstavila tezo o pomembni orientalistični fazi Ivane Kobilce v sarajevskem ustvarjalnem obdobju,¹⁸² ki je še dokaj »neraziskana in neinterpretirana, čeprav je Kobilca verjetno naša edina prava orientalistka.«¹⁸³ Ta faza je zanimiva tudi zaradi specifičnega konteksta, »slikarka namreč podporo za ustvarjanje najde v kolonizacijskem mehanizmu Avstro-Ogrske v Bosni in Hercegovini.«¹⁸⁴ Beti Žerovc omeni, da je ob tem predvsem zanimivo njeno sodelovanje pri enciklopedični zbirki *Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, za kar je Kobilca narisala črno-bele ilustracije z orientalskimi motivi. Poleg tega naj bi ustvarjala tudi druga orientalska dela (na primer: *Bosanka z dvema služkinjama*, *Bosanec z guslami*), ki pa so

---

¹⁷⁸ Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 187.

¹⁷⁹ »V pismu Kobilci slikar Jaro Chadima izraža presenečenje, da je slikarka tako nezadovoljna z bivanjem v Sarajevu.« (pismo Jaro Chadima Ivani Kobilca, 1. 10. 1906 (zasebna last, IK 233)).« (Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 187.)

¹⁸⁰ Pismo Ivane Kobilca Mariji Pintar, Sarajevo, 23. 1. 1905 (zasebna last, IK 209).

¹⁸¹ Klemenčič, Ivanka. »Ivana Kobilca«. *Ženski svet*. 2/8 (1924), 169–173.

¹⁸² Žerovc, *Slovenija se klanja Ljubljani*, 00:36.

¹⁸³ Prav tam, 00:36.

¹⁸⁴ Prav tam, 00:37.

nam v večini znana zgolj po reprodukcijah. O teh umetninah vemo zelo malo – v večini ni znano, kdo so bili naročniki ter ali so bila dela prodana v Bosni ali na Zahodu.¹⁸⁵

Nekatere podrobnosti iz sarajevskega obdobja so sedaj nekoliko bolj raziskane (predvsem po izdaji monografije pri Narodni galeriji leta 2018), kljub temu posamezni orientalski motivi še vedno v veliki meri niso interpretirani. Zanimivo je tudi, da Ivana Kobilca potovanj po Bosni, na katerih je iskala orientalske tematike, vstopa v harem in spoznavanja muslimanskih žensk v pismih, ki jih je dokaj redno pisala svojim domačim, ne omenja. V primerjavi z Zofko Kveder, ki je svoj odhod v Sarajevo oznanila kot potovanje na Orient in o tem napisala vsaj dva članka, se Ivana Kobilca za to ni odločila. Tudi kar nekaj drugih slikarjev je romantično potovalo v Bosno kot deželo Orienta; nekateri zahodni slikarji so celo po Sarajevu navdušeno nosili fes kot znak orientalskosti.¹⁸⁶ Pri Kobilci pa tudi v pismih večinoma ne zaznamo habsburškega orientalističnega diskurza, sicer značilnega za avstro-ogrsko propagando.

Ivana Kobilca je v pismih, ki jih je iz Sarajeva pošiljala domačim, pisala predvsem o umetniških delih in naročilih, velikokrat je zapisala navodila, kako morajo domači ravnati s slikami, pogosto je pisala tudi o vremenu in lastnem počutju. Dokaj malo pa je slikarka pisala o razmerah v Bosni in o svojem pogledu na življenje v novi koloniji Avstro-Ogrske. Stroka njena pisma označi kot »značilno suha in stvarna«, ki pa hkrati vseeno razkrijejo tudi del slikarkinega karakterja in razmišljanja.¹⁸⁷ V nadaljevanju bom predstavila nekaj zapisov iz pisem, ki jih je napisala Ivana Kobilca med bivanjem v Sarajevu.¹⁸⁸ Predstavila bom predvsem tiste odlomke, ki se nanašajo na življenje v Sarajevu oziroma na Kobilčine predstave o Bosni.

Ivana Kobilca je Sarajevo razumela kot moderno mesto, mesto v razvoju ali vsaj mesto dobrih priložnosti, kjer inteligenca oziroma priseljena elita »nima skoraj nikoli odveč denarja.«¹⁸⁹ Po slikarkinem mnenju je »tu vse zelo po modi«, ¹⁹⁰ zlasti oblačenje: »Ljudje so tu strašno razvajeni od vsih krajev si pustijo vzorce poslati«, ¹⁹¹ tudi blago je bilo zelo drago.¹⁹² Zapiše, da so bila tukaj bila njena dela dobro sprejeta, alegorija *Slovenija se klanja Ljubljani se* »tukaj vsem silno dopade«. ¹⁹³ Večkrat dobimo celo občutek, da jo v Sarajevu bolje razumejo kot v Ljubljani in

---

¹⁸⁵ Prav tam, 00:41.

¹⁸⁶ Prav tam, 1:35.

¹⁸⁷ *Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 38.

¹⁸⁸ Ivana Kobilca med svojim življenjem v Sarajevu piše pisma predvsem družini, sestri Mariji Pintar in njenemu možu Luki Pintarju ter mami. Pisma, ki so se ohranila, so del zasebne zbirke, ureja in hrani jih Narodna galerija v Ljubljani.

¹⁸⁹ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 8. 1. 1900 (zasebna last, IK_0149).

¹⁹⁰ Pismo Ivane Kobilce domačim, Sarajevo, 28. 6. 1902 (zasebna last, IK_0162).

¹⁹¹ Pismo Ivane Kobilce mami, Sarajevo, 6. 6. 1902 (zasebna last, IK_0161).

¹⁹² Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 24. 3. 1903 (zasebna last, IK_0178).

¹⁹³ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 21. 1. 1903 (zasebna last, IK_0171).

da se v bosanski prestolnici tudi bolje počuti: »Sicer se inteligenca tu za me jako zanima /.../.«¹⁹⁴

V nadaljevanju zapiše, da je v Ljubljani od vsega odrezana in mora, če želi napredovati, iskati nove priložnosti.¹⁹⁵ Na razstavo v rodno mesto je leta 1902 poslala svoj avtoportret z miselnostjo, da ga v Ljubljani še ne razumejo.¹⁹⁶ V nadaljevanju zapiše, da »pri nas tako nobeden nič ne kupi in ne razume, tako da se nima nič od tega«.¹⁹⁷

Ob tem je treba omeniti, da je bila zgoraj navedena sarajevska inteligenca v veliki večini sestavljena iz izobražencev, ki so v mesto prišli ob avstro-ogrski zasedbi. Ivana Kobilca je »navezala stike s pretežno priseljenim slojem vojaških in višjih uradniških družin«,¹⁹⁸ ki so predstavljali njeno klientelo in so bili dobri naročniki. Sčasoma so se med njimi spletli tudi pravi prijateljski odnosi.

Po drugi strani pa je Ivana Kobilca poznala tudi bosansko življenje, življenje domačinov in običaje muslimanov, če ne drugače, zaradi slik s folklorno motiviko, obiska harema in študijskih potovanj po Bosni. V pismih sicer tega nikoli ni omenila, vseeno pa lahko razberemo, da se je zavedala kulturne drugačnosti in izjemnosti bosanskega življenja, ki pa ga ni reprezentirala kot orientalskega, eksotičnega ali celo divjega. Zdi se, da je cenila in spoštovala drugačnost ter jo želela tudi spoznati. Ob obisku nečaka je sestri omenila, da bi si tudi sama rada ogledala bosanske in hercegovske kraje.¹⁹⁹ Svaku je predlagala, da bi nečak za več dni ostal tudi v Sarajevu, »da bi si dobro bosansko življenje ogledal«.²⁰⁰ Sestro celo potolaži, da je njen sin veliko bolje spoznal in videl veliko več bosanskih krajev kakor sama.²⁰¹

Sarajeva Ivana Kobilca ne opiše kot Orient niti kot nekdanje orientalsko mesto. V pismih ne najdemo zapisov o orientalskih zgradbah ali vsaj ostankov le-teh, kar je sicer značilno za tedanje slovenske popotnice v Bosni. V pismih redko omenja orientalske motive, veliko več besed na primer nameni sliki *Slovenija se klanja Ljubljani*²⁰² ali *Kristusa na Oljski gori*²⁰³, ki ju je naslikala v tem obdobju. Leta 1903 je sestri zapisala: »Kar pa mojega Turka zadeva pa mislim, da je za vsacega, če prav strokovnjak ni«,²⁰⁴ kar lahko razumemo kot potrditev, da je

---

¹⁹⁴ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 8. 1. 1900 (zasebna last, IK_0149).

¹⁹⁵ Prav tam, IK_0149.

¹⁹⁶ Pismo Ivane Kobilce mami, Sarajevo, 10. 8. 1902 (zasebna last, IK_0163).

¹⁹⁷ Prav tam, IK_0163.

¹⁹⁸ Ivana Kobilca se je veliko »družila /.../ z družinami mestnih svetnikov in častnikov, uveljavila pa se je tudi vse do samega vrha bosanske administracije«. (*Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 184.)

¹⁹⁹ »/.../ da vidi več bosniških in hercegovskih krajev, meni bi to tudi ljubo bilo, bi jaz tudi do teh ogledov prišla /.../«. Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 11. 4. 1904 (zasebna last, IK_0193).

²⁰⁰ Pismo Ivane Kobilce Luki Pintarju, Sarajevo, 6. 6. 1904 (zasebna last, IK_0197).

²⁰¹ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, poletje 1904 (zasebna last, IK_0202).

²⁰² Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 14. 1. 1900 (zasebna last, IK_0150).

²⁰³ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 14. 5. 1905 (zasebna last, IK_0217).

²⁰⁴ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 13. 8. 1903 (zasebna last, IK_0185).

orientalski motiv Turka primeren za vsako družino; ni nekaj eksotičnega ali nenavadnega, da bi bil pogodu le ljubiteljem. Zanimivo je, da je primernost slike slikarka še posebej poudarila, morda zato, ker sestra Marija o tem ni bila tako prepričana.

V pismih Ivana Kobilca omenja tudi pomanjkljivosti življenja v Bosni, česar sicer nikoli ne označi kot nevšečnost, omeni jih zgolj informativno in ne z namenom kritike življenja v Sarajevu. Mami piše o dragi, vendar gnili zelenjavi,²⁰⁵ sestri o pobegu parabroda,²⁰⁶ o počasni pošti²⁰⁷ in slabem mleku²⁰⁸ ter o pomanjkanju notarjev v Sarajevu.²⁰⁹ Za vse to ne krivi neciviliziranosti Bosne, lenosti njenih prebivalcev ali neznanja muslimanov. Bosne ne označi kot barbarsko deželo, ki bi potrebovala pomoč velesile, in se ne poslužuje diskurza kolonizatorjev. Na začetku svojega bivanja v Sarajevu leta 1900 je sicer zapisala: »Za umetnost izobraženih ljudi in pa da imajo tudi nekaj denarja za to tukaj ni, kakor so sploh redki.«²¹⁰ Slikarka zapisa ni komentirala, lahko pa razberemo, da kljub priložnostim Sarajevo ni bilo povsem moderno velemesto.

Slovenska slikarka je pripotovala v bosansko prestolnico zaradi dela in naročil, njen cilj ni bilo potovanje in raziskovanje eksotičnega Orienta ali iskanje navdiha, kar lahko zaznamo pri potovanju Antona Aškerca ali Zofke Kveder. Prav tako se ni želela vmešavati v kompleksne politične razmere. Zelo skrbno je sicer tkala vezi z vplivnimi osebami, ni pa si želela nakopati nobenih zamer. Ob prošnji Frana Govekarja naj napiše biografijo enega najpomembnejših mož v Sarajevu Koste Hörmanna, s katerim je gojila pomembne stike, se je slikarka počutila nelagodno. Pravi, da je to zanjo »ena čudna reč«.²¹¹ Predvsem ni želela, da se umetniki, katerim naj bi bil Hörmann pokrovitelj, navedejo z imenom in priimkom.²¹² Tudi nestabilne razmere v Bosni leta 1903 le na kratko omeni in izrecno ne komentira,²¹³ prav tako leta 1904 le omeni, da je »od vojske vse tiho, ne bode nič kakor kaže«.²¹⁴

---

²⁰⁵ »Mraz, zelenjava na trgu je vsaki dan dražja, solata 20-24 krajcarjev da od tega se mora najmanj pol zavreči ke je trdo in gnjilo, ljudje celo januarja.« (Pismo Ivane Kobilce mami, Sarajevo, 20. 5. 1900 (zasebna last, IK_0152).)

²⁰⁶ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 21. 7. 1901 (zasebna last, IK_0159).

²⁰⁷ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 23. 4. 1904 (zasebna last, IK_0194).

²⁰⁸ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 24. 6. 1904 (zasebna last, IK_0198).

²⁰⁹ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 23. 7. 1905 (zasebna last, IK_0221).

²¹⁰ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 8. 1. 1900 (zasebna last, IK_0149).

²¹¹ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 21. 1. 1903 (zasebna last, IK_0171).

²¹² »/.../ hoče imeti g. Govekar biografijo Hörmanna. /.../ in to hoče, da bi mu jaz napisala, se ve ne podsvojim imenom. A veš to je za mene ena čudna reč. /.../ veš on hoče, da se mi umetniki z imenom nazovemo – kako, da je on nam podpiratelj i.t.d. a veš to je ravno jako nepotrebno, ker fakta je druga – a to jaz se ne upam g. Govekar po pravici reči.« (Prav tam, IK_0171). Biografijo Hörmanna Ivana Kobilca omeni tudi v drugem pismu – Pismo (Ivane Kobilce) Mariji Pintar, Sarajevo, 26. 1. 1903 (zasebna last, IK_0172).

²¹³ »Sploh pa Bog ve kaj še vse bode, turki se tudi neki gibljejo a se menda le preveč boje za glave.« (Pismo Ivane Kobilce domačim, Sarajevo, 16. 10. 1903 (zasebna last, IK_0188).)

²¹⁴ Pismo Ivane Kobilce domačim, Sarajevo, 24. 3. 1904 (zasebna last, IK_0192).

Ponekod lahko v pismih zaznamo delno samocenzuro; Kobilca je mami zapisala, da je bolje prebrana pisma raztrgati, da jih ne bi kdo po nepotrebnem bral.²¹⁵ V strokovni monografiji opozorijo, da je bila »slikarkina korespondenčna zapuščina cenzurirana in je zaznati velike časovne vrzeli v obdobjih, ko se je umetnica soočala s krizo«. V tem okviru nam ni znano, kako se je slikarka odzvala leta 1903 na negativno kritiko slike *Slovenija se klanja Ljubljani*, ki jo je zapisal Rihard Jakopič.²¹⁶ Pri pregledu korespondence Ivane Kobilce je tako treba upoštevati tudi to.

Nekoliko več je v pismu leta 1901 Kobilca zapisala o objavi slikarske mape sarajevskega kluba (*Bildermappe des Sarajevoer Malers-Club*), kateri je slikarka prispevala tri svoja dela: *Gosja pastirica*, *Mohamedanski deček iz Sarajeva* in *Študija glave Mohamedanca*. V pismu domačim je potarnala skromno udeležbo pri snovanju slikarske mape; poslala je namreč manjše število risb, zaradi odsotnosti modela.²¹⁷ Nato zapiše: »Potem bode g. Arndt poslal Album na vse velike časopise svetovne za kritiziranje, da nam bode koristilo je sigurno in jaz mislim, da se bode marsikdo jezil, kar me zelo veseli – bolj ko nas glodajo, več bodem napredovala – zdaj namreč resnično spet napredujem – in to je moje jedino veselje ker mi je najboljši dokaz, da nisem zgrešila svojega poklica, čeprav je tako trnjev.«²¹⁸ O izidu slikarskega albuma se je veliko pisalo,²¹⁹ tudi prodaja naj bi bila uspešna.²²⁰ Iz Kobilčinih pisem pa ostaja neodgovorjeno vprašanje: Kdo in zakaj bi se jezil? Morda slovenska javnost? Avstro-ogrška oblast je namreč v večini spodbujala orientalske in folklorne motive iz Bosne in Hercegovine, predvsem če so poudarjali specifično bošnjaško zavest. Na drugi strani slovenski kritiki velikokrat niso odobraval orientalističnih motivov, v ospredje so postavljali slovenske nacionalne tematike, kot je razvidno pri prezrtih orientalističnih pesmih Antona Aškerc v primerjavi z njegovo nacionalno poetiko, ki je veliko bolj brana in citirana.²²¹ Po besedah Marte Verginella je bila sredina 19. stoletja čas prebujanja nacionalne zavesti v slovenskih deželah, zato je odhod žensk v tujino predstavljal grožnjo enotnosti slovenske identitete, grožnjo narodne časti. »Zahtevo čistosti in kreposti ženskega telesa so takrat nadgradili še s čistostjo nacionalne skupnosti.«²²²

---

²¹⁵ Pismo Ivane Kobilce mami, Sarajevo, 19. 12. 1904 (zasebna last, IK_0208).

²¹⁶ *Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 179–180.

²¹⁷ Prav tam, 30 in 183.

²¹⁸ Pismo Ivane Kobilce domačim, Sarajevo, 6. 1. 1901 (zasebna last, IK_0158.1).

²¹⁹ *Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 30.

²²⁰ Žerovc, *Slovenija se klanja Ljubljani*, 00:39.

²²¹ Bojan Baskar zapiše: »Preden je bil Aškerc – zaradi »izgube pesniške moči«, zaradi uspeha zunaj Slovenije, zaradi orientalskih potovanj in orientalskih motivov – nagnan iz svetišča, je namreč veljal za največjega živečega nacionalnega pesnika in bil kandidat za zelo visok sedež.« Modernisti Aškerc kritizirajo, ker uporablja orientalistične motive namesto slovenskih nacionalnih tem. (Baskar, Načini potovanja in orientalistično potopisje, 5.)

²²² Verginella, Marta. *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006, 16.

Za natančnejše teze o slovenski kritiki bi bil seveda potreben pregled odzivov v tedanji slovenski javnosti na omenjeno slikarsko mapo.

Že na začetku svojega prihoda v Sarajevo je Ivana Kobilca omenjala tudi pripravo ilustracij za enciklopedično zbirko, pri tem omenja motiv dvorjenja oziroma ašikovanja. Vendar pa je to tudi edini motiv, ki ga je v pismih opisala.²²³ Muslimanskega življenja sicer ni interpretirala. Umetnica v večini tudi ni komentirala avstro-ogrske oblasti niti zasedbe Bosne in Hercegovine. Ni omenjala kolonialne politike Avstro-Ogrske niti ni izrecno hvalila napredka dežele v času nove oblasti. V pismu leta 1904 je sestri Mariji podala eno redkih kritik predvsem uradniške elite v Sarajevu. Na slovenskem večeru, ki ga je obiskala, je srečala veliko ljudi, ki so bili zelo zadolženi, vendar so si kljub temu izposojali nove kredite. Zapisala je, da je bilo na ta račun v tistih dneh veliko bankrotov: »/.../ tu so družine katere imajo tako zašito plačo na leto, si znaš misliti, da zopet nov dolg delajo, ker biti morajo povsodi, tu so res neumni, veš tukaj so razmere, da je joj.«²²⁴

V ohranjenih pismih iz sarajevskega obdobja Ivana Kobilca ne omenja Orienta, eksotike ali ljubkih divjakov. Večji del pisem je namenjen razgovoru o umetniških delih in naročilih, piše tudi o razstavah in o mnenju slovenske javnosti. Prav tako ne omenja življenja muslimanskih žensk, zakritosti ali zatiranja, čeprav je velika verjetnost, da je obiskala tudi harem. Kobilca Bosni ne pripisuje nikakršnih vrednostnih oznak, je ne povečuje v pravljici o tožnosti niti ne graja v misli kolonialističnega napredka. Iz pisem je razvidno, da Bosno opisuje stvarno, lahko bi upali trditi, da brez stereotipov in orientalističnega diskurza, kar se kaže tudi na njenih slikah.

5.1.2 Slike

Ker v pismih Ivana Kobilca le malokrat omenja Bosno kot Orient, bom orientalistične motive iskala v njenih ilustracijah, objavljenih v enciklopedični zbirki *Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild* leta 1901, ter jih primerjala z ostalimi orientalističnimi slikarkami in slikarji. Za enciklopedično zbirko, katere del je tudi zvezek o Bosni in Hercegovini, je Ivana Kobilca poslala štiri slike: *Muslimansko nevesto zagrnejo v tančico*, *Obisk pri muslimanski otročnici*, *Ženski kostimi* in *Muslimansko snubljenje*. Lidija Tavčar v svoji knjigi opiše vse štiri motive. Muslimansko snubljenje ali ašikovanje je priložnost, da se dekleta, starejša od 12 let, lahko pogovarjajo z neznanim moškim. Dekleta so na ta dan lahko slonela za zamreženimi okni ali celo priprla dvoriščna vrata. Kobilca za vrati naslika dekle, h kateri pristopi v muslimansko nošo oblečen moški in jo ogovori. Dekletov pogled je uprt navzdol, kar po mnenju Lidije Tavčar

---

²²³ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 24. 3. 1898 (zasebna last, IK_0128).

²²⁴ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 7. 2. 1904 (zasebna last, IK_01901).

nakazuje na nedejavno dekletovo držo. Naslednji prizor na sliki *Muslimansko nevesto zagrnjeno v tančico* se odvija v haremu. Ogledamo si lahko izredni družinski dogodek, kjer muslimansko nevesto zagrnejo s tančico. Svečanost se vidi tudi po prisotnosti dveh moških v haremu, ki sta najbrž dekletov oče in njen bodoči mož. Ostala dekleta in žene sedijo na nepremičnem divanu ter se dotikajo z rokami. Naslednji prizor iz harema je obisk novorojenca ter njegove matere (*Obisk pri muslimanski otročnici*). V desnem kotu je naslikana peč, na kateri se pripravlja kava; tik ob peči ženska iz džezve naliva kavo v skodelico. Levo na divanu sedita dve starejši muslimanki, v ospredju na tleh pa mladenka s kavo. Osrednji prizor je prihod gostje, ki si ogleduje dojenčka v zibelki. Na zadnji sliki *Ženski kostimi* slikarka upodobi muslimanko v obleki za zunaj z zastrtim obrazom; tipična obuvala muslimank, sedečo žensko s skodelico kave ter v profil postavljeno muslimanko s cigareto v roki.²²⁵ Kobilica tu poleg folklorno značilnih oblek ujame tudi dejavnosti, ki so jih popotniki in popotnice največkrat pripisovali muslimanskim ženskam in so bile za zahodni svet najbolj zanimive, kot sta pitje kave ter kajenje.²²⁶ Dvajset let pred nastankom Kobilčinih ilustracij slovenski pisec poda stereotipno mnenje o muslimanskih ženskah, katere »se ukvarjajo z domačim delom, kadijo cigarete in se lepotičijo. V dokaz, da jim ni treba delati, barvajo si nohte in dlani z rdečo barvo, pa si tudi z rumenilom in belilom mažejo obraz«.²²⁷

Ivana Kobilca je za enciklopedično zbirko o Bosni in Hercegovini oddala dokaj skromno število slik,²²⁸ vendar pa je v njih, kot poudari Beti Žerovc, prevzela tematike, ki so bile moškim nedosegljive: življenje muslimanskih žensk. Slovenska umetnica je morda ravno zaradi teh tematik dobila priložnost za sodelovanje pri enciklopedični zbirki. Kar nekaj slikark se je kot orientalistk uveljavilo ravno skozi motive, ki slikarjem niso bili dostopni.²²⁹ Lidija Tavčar se ob tem sprašuje, kako je Kobilca pridobila zaupanje muslimanskih žensk, da je lahko stopila v njihovo intimo ter jo nato tudi naslikala. Sklene, da je najverjetneje naklonjenost pridobila že z večletnim življenjem v Sarajevu. Glede na to Lidija Tavčar sklepa, da je bila Kobilci dodeljena posebna naloga, tudi zato, ker je kot ženska imela veliko večji dostop. Večina moških slikarjev se namreč pri enciklopedični zbirki ni lotila ženske muslimanske tematike, slikali so predvsem

---

²²⁵ Tavčar, *Videla sem svet in življenje*, 54–56.

²²⁶ Ženski je cigareta v roki nekdanj dajala pečat nespodobnosti. Tudi Ivano Kobilco na nekaterih fotografijah vidimo s cigareto v roki ali v ustih. Knop Seta zapiše: ».../ morda ji je tudi to – poleg moškega življenja v času, ki je bolj cenil damsko slikanje za zabavo kot pa tvegano poklicno pot svobodne umetnice – prineslo zbadljiv sloves možače.« (Knop, *Ivana Kobilca (1861–1929): najslavnejša slovenska slikarka*, 78.)

²²⁷ Perušek, (1882), 425. v Tavčar, *Videla sem svet in življenje*, 54.

²²⁸ Za primerjavo: avstrijski slikar Hugo Charlemont za bosansko izdajo prispeva trideset slik. (*Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 184.)

²²⁹ Žerovc, *Slovenija se klanja Ljubljani*, 00:40.

krščanske, pravoslavne in judovske skupnosti v Bosni.²³⁰ Vendarle pa o razlogih za sodelovanje Ivane Kobilce pri enciklopediji o Bosni in Hercegovini lahko le sklepamo, saj sama o tem ni pisala.

Slike iz enciklopedične zbirke bom v nadaljevanju primerjala z orientalskimi slikami francoske slikarke Henriette Browne. Reina Lewis se v svojem delu *Genderin Orientalism* na podlagi dveh umetnic, George Eliot in Henriette Browne, ukvarja z vprašanjem, v kolikšni meri so v drugi polovici 19. stoletja zahodne ženske pripomogle k uveljavitvi imperialne zahodne miselnosti.²³¹ Reina Lewis naredi pregled tolmačenja slik sodobnikov o haremski tematiki, ki jo je Brownova slikala po obisku orientalskih dežel. Le-te naj bi po mnenju avtorice predstavljale »žensko vizijo Orienta«, obenem pa naj bi ponekod dopuščale tudi imperialni pogled.²³²

Henriette Browne je leta 1861 v pariškem Salonu razstavila dve deli: *A Visit: Harem Interior* in *A Flute Player, Harem Interior*, ki sta predstavili haremsko življenje na popolnoma drugačen način, kot ga je bila vajena francoska javnost od orientalističnih slikarjev; Ingres, Decamps, Gérôme in drugih. Henriette Browne je haremsko življenje prikazala s tako imenovanim ženskim pogledom, ki je bil moškimi nedostopen. Prostor je prikazan kot družinski; kot kraj, kjer ženske vzgajajo otroke. Na slikah ni značilnih orientalističnih marmornatih bazenov, ob katerih spokojno posedajo na pol gole odaliske. Namesto razkošnega okrasja in ornamentov slikarka harem obda s hladnimi, golimi stenami; oblačila žensk so lahka, vendar barvno zelo nevpadljiva. Razkošja ni, detajli so skromni, harem je približan evropski dnevni sobi, kjer se odvija nadvse spodobno življenje. Mnogo francoskih kritikov ni želelo razumeti manj eksotične podobe Orienta; slikarkino podobo harema so predstavljali kot nepravilo. Claude Vignon je Brownovo celo okrivil, da se je preveč prepustila nerazumskosti in ubogosti ženskega spola. Tudi ostala javnost ni sprejela njenih orientalističnih podob, čeprav se je Brown kot izrazita naturalistka potrudila za čim bolj resničen prikaz dogodkov. Hkrati so strokovnjaki njene podobe haremov potrdili kot neoporečne, saj so se ujemale »s podobami otomanskih hiš v orientalni umetnosti iz tistega obdobja«.²³³ Reina Lewis iz odzivov ugotovi, kako zelo je bila prisotna ideja o eksotičnem Orinetu na območju Evrope v drugi polovici 19. stoletja.²³⁴

---

²³⁰ Tavčar, *Videla sem svet in življenje*, 54.

²³¹ Kalčič, Špela. *Jelena Dimitrijević o haremu: antropologija spola na Balkanu*. Diplomski naloga, filozofska fakulteta UL, 2001, 12.

²³² Kalčič, *Jelena Dimitrijević o haremu: antropologija spola na Balkanu*, 14-19.

²³³ Prav tam, 14-19.

²³⁴ Prav tam, 16.

Pri obeh slikah Ivane Kobilce, ki upodabljata življenje v haremu (*Muslimansko nevesto zagrnejo v tančico*, *Obisk pri muslimanski otročnici*), je zaznati skupne točke s slikarsko reprezentacijo haremov Henriette Browne. Tudi pri Kobilčinih haremih so detajli skromni, stene so prazne, brez vzorcev, katere najdemo le na tleh ter nekaj ornamentov ob oknih. Eksotičnost Orienta ni poudarjena, dekleta in žene so oblečene v tradicionalne noše, ki ne poudarjajo ženskih oblin, kot je značilno pri prosojnih tančicah moških orientalistov. Tudi ob posebni priložnosti, ko oče in ženin obiščeta bodočo nevesto v haremu, prostor ni reprezentiran kot razkošen in bogat. Kobilca se nekoliko bolj posveti detajlom, ki naj bi predstavljali (vsaj v očeh Zahodnjakov) etnološke značilnosti muslimanske družbe, kot so recimo kava v džezvi, zibelka, nepremični divan in značilno moško obuvalo – opanke. Poleg tega pa lahko opazimo elemente, ki jih tudi Brown v duhu ženskega pogleda na Orient vkomponira v svoja dela. Najbolj zgovoren je prikaz otrok v haremu, kar moški slikarji pogostokrat izpustijo, saj se ne sklada z njihovo spolno fantazmo o Orientu. Kobilca v haremu upodobi novorojenčka, s čimer v prostor vpelje materinskost. Ob tem je pomembna tudi nevtralnost barv. Kobilca je vse štiri slike z orientalističnimi motivi sicer narisala v črno-beli tehniki, vendar pa je treba opozoriti, da je celotna enciklopedična zbirka narisana v črno-beli barvi (razen ene slike, ki je večbarvna).²³⁵ Sklepamo lahko, da slovenska slikarka pri tem ni imela veliko izbire.

V primerjavi z Henriette Browne so ženske v Kobilčinem haremu bolj statične in ležerne. Prav to, da so lene in brezdelne, so jim velikokrat očitale tudi evropske popotnice.²³⁶ Na drugi strani francoska umetnica ženske v haremu postavi v večjo dinamiko. Na sliki *A Visit: Harem Interior* lahko vidimo, kako se ženske premikajo; vsaka zavzema svoj prostor drugače, v skrajnem zgornjem desnem kotu vidimo tudi postavo na notranjem balkonu. Pri Kobilci ženske v večini sedijo, za kar pa je lahko razlog tudi obisk. Prav tako je zanimivo, da slovenska umetnica na obeh slikah v haremu nariše prihod gostov. Motiv obiska v haremu so namreč zahodne popotnice velikokrat tudi namerno upodabljale, s tem so želele omehčati moško fantazmo o haremu kot seksualnem zaporu. S prikazom obiska v haremu se je ta pokazal za bolj odprtega, saj naj bi haremske žene od gostov dobivale informacije, se družile ter ponekod tudi pomembno vplivale na pretok idej, znanja ali pomembnih novic.²³⁷ Če pomislimo še naprej, bi tudi izbor

---

²³⁵ V monografiji o Ivani Kobilci Narodne galerije je slika *Ženski kostimi* prikazana v barvah, v enciklopedični zbirki pa naj bi bile po zapisu Aide Lipa vse slike, razen ene, v črno-beli tehniki. (Lipa, *The austro-hungarian period in Bosnia and Herzegovina*, 8.) Tudi pri barvni različici *Ženski kostimi* barve niso kričeče ali močne.

²³⁶ Reina Lewis v študiji za pogost stereotip, ki ga imajo zahodne popotnice ob vstopu v harem, navede lenobo in pasivnost žensk v haremu. (Kalčić, *Jelena Dimitrijevič o haremu*, 23.)

²³⁷ »Eden izmed takšnih aspektov je bila predstava o izoliranem seksualnem zaporu, kjer tavajo hipnotično lepe krasotice v pomanjkljivih oblačilih. Avtorice potopisov so se takšni seksualizaciji harema temeljito izogibale in vneto zanikale, da bi bil harem zaprt kraj brezbriznosti in strasti. Kot protiutež takšnim aspektom so poudarjale

motiva poroke oziroma neveste, ki jo simbolno obiščeta oče kot njen dosedanji varuh ter mož, katerega last bo postala po poroki, lahko izničil fantazmo zahodnih mož o razkošju poligamije na Orientu. Prikaz poroke kot večne zaobljube, kjer oče v varstvo oddaja svojo hčer možu, ki ima sedaj dolžnost čuvati jo ter zanjo skrbeti, tudi finančno. Muslimani so namreč za vsako od svojih žena morali tudi premoženjsko poskrbeti. Ravno »reprezentacija poligamije, ki je prikazovala moško fantazmo o lastništvu in izvajanju kontrole nad več ženskami ter hkrati s tem prodajala razloge za razglasitev islama kot poganskega in barbarskega«,²³⁸ je popotnicam povzročala največ preglavic. V večini so jo razrešile tako, da so harem upodabljale kot družinski prostor.²³⁹ Zakaj je Kobilca pri upodobitvah harema izbrala ravno te motive, je težko reči, vsekakor pa lahko ugotovimo, da je harem predstavljala kot prostor, kjer ženske opravljajo vsakodnevna opravila, se družijo in vzgajajo otroke.

Henriette Browne je v svojo upodobitev harema vnesla tudi mrežo pogledov in skrivno govorico, ki so jo razumele le njegove prebivalke, ter s tem namigovala najverjetneje na lezbični motiv, na ljubezen, ki se je razvila med ženskami. Ti motivi so bili sicer tedaj v slikarskem upodabljanju nezaželeni, zato je Brownova lezbični odnos lahko prikazala le posredno, s pogledi. S tem ženske niso bile več »pasivni objekti moškega poželenja, temveč aktivni subjekti.«²⁴⁰ Pri Kobilci mreže pogledov med ženskami ni zaznati, lahko pa razberemo bližino, ki spremlja haremsko življenje. Na sliki *Obisk pri muslimanski otročnici* tri ženske sedijo tesno skupaj in zdi se, da jim je udobno; pri sliki *Muslimansko nevesto zagrnejo v tančico* pa ženske in dekleta sedijo na divanu druga poleg druge in se dotikajo z rokami. Dotik je bil najbrž običaj ob zagrinjanju neveste v tančico, kar nakazuje na bližino in zaupanje.

Tako kot Henriette Browne, ki velja za naturalistko, je tudi slovenska slikarka sledila realnemu prikazovanju interierja. Večina sodobnih kritikov Kobilčine slike iz harema uvršča med realistične prikaze. Lidija Tavčar zapiše, da slikarka nepoučenim gledalcem odstre vpogled v notranjost harema: »Motivi se odlikujejo po etnološko-antropološki žanrski dokumentarnosti.«²⁴¹ Prav tako zapiše Aida Lipa, da je ilustracija notranjosti harema pri sliki *Obisk pri muslimanski otročnici* pristna.²⁴²

---

družabno življenje haremskih žensk. Opisovale so pogosto obiske mešetark, ki so sem prihajale prodajat svojo robo, in s tem poudarjale številne stike haremskih žensk z zunanjim, izključno ženskim svetom.« (Kalčič, *Kolonializem, popotnice in haremi*, 136–137.)

²³⁸ Kalčič, *Kolonializem, popotnice in haremi*, 137.

²³⁹ Prav tam, 137.

²⁴⁰ Prav tam, 141.

²⁴¹ Tavčar, *Videla sem svet in življenje*, 55.

²⁴² Lipa, *The austro-hungarian period in Bosnia and Herzegovina*, 8.

V primerjavi obeh slikark pri prikazovanju harema sem ugotovila, da je tudi Ivana Kobilca ženski del hiše naslikala kot prostor domačnosti, brez seksualne konotacije. Razlika pa se kaže v okolju, v katerem je ustvarjala Kobilca, ki je bilo drugačno od francoskega orientalskega prepričanja v drugi polovici 19. stoletja. Avstro-Ogrska je v Bosni in Hercegovini podpirala prikazovanje haremov ter orientalizem, ki ni bil preveč eksotičen ali nemoralen. Oblast si je želela prikazati specifično bosansko nacionalnost, s katero bi se ljudstvo lahko poistovetilo, ob tem pa bi ohranila tudi orientalski značaj kolonije. Orientalizem avstrijskih slikarjev je prednost pred velikimi zgodovinskimi zgodbami dajal realističnim prizorom iz orientalskega življenja, brez izrazitih dramatičnih elementov. Pomembno je bilo upodobiti Bosanca kot »dobrega« orientalca nasproti »slabemu« Turku, ki naj bi bil tradicionalni sovražnik habsburških dežel.²⁴³ Javnost ali vsaj oblast je pozitivno sprejela Kobilčine upodobitve muslimanskih žena, saj je v upodobitvi sledila tendencam avstro-ogrskega orientalizma. Za svoj prispevek k enciklopedični zbirki sta bila Ivana Kobilca in Ewald Arndt – Tscheplin 10. februarja 1903 tudi odlikovana.²⁴⁴ Odziv avstro-ogrske javnosti je torej drugačen od kritik slik Henriette Browne, ker so »njeni interierji pomenili grožnjo, saj so ponujali alternativni orientalistični diskurz – feministični«,²⁴⁵ nasproti moškemu pogledu. Kljub temu da je francoska slikarka omajala sicer zasidran seksualno-brezbrižni pogled na harem, ni podala ostre kritike imperialističnemu in orientalističnemu diskurzu.²⁴⁶ Razlog je bil v ohranitvi umetniškega obstoja, ki je bil, zaradi diskriminacije ženskega spola, že tako zelo zahteven. Prav tako je tudi Ivana Kobilca ohranjala distanco do obiskane dežele, pri kateri ni obtožila kolonializma Avstro-Ogrske v Bosni in Hercegovini. Sklepamo lahko, da je bil vzrok enak. Slovenska umetnica se je v večini sarajevskega obdobja preživljala sama s slikarstvom, zato je bilo vsako naročilo zanjo še kako pomembno. Velikokrat je bila v finančnih stiskah, a želja po umetniškem ustvarjanju in svobodi je bila močnejša.²⁴⁷ Ob odhodu iz Sarajeva leta 1905 zapiše sestri: »*Veš jaz sem na vsak krajcer, kajti tako težko in z velikim trdom kakor se jaz preživim ni veliko žensk na svetu.*«²⁴⁸ Čeprav Ivana Kobilca sodobna umetnostnozgodovinska kritika vsaj delno uvršča med orientalistke, sama orientalističnih motivov v pismih ne omenja. Zanimivo je, da Kobilčinega odziva na Orient ne poznamo. Morda je svoje poglede na Bosno domačim pripovedovala v živo, ko se je za počitnice vračala domov.

---

²⁴³ *Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 194–195.

²⁴⁴ Prav tam, 184.

²⁴⁵ Kalčič, *Kolonializem, popotnice in haremi*, 142.

²⁴⁶ Prav tam, 142.

²⁴⁷ *Ivana Kobilca (1861–1926) ...*, 38–39.

²⁴⁸ Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 23. 7. 1905 (zasebna last, IK_0221).

5.2 Zofka Kveder (1878–1926)

V slovenskem ženskem zborniku *Pozabljena polovica* je Zofka Kveder označena kot »prva samosvoja pisateljica in pionirka emancipacije žensk«, ob tem je bila tudi avtorica feministično usmerjenih člankov in ena prvih žensk, ki so odšle študirati v tujino.²⁴⁹ Že v svojih začetnih delih se je zanimala za žensko vprašanje in emancipacijo. Leta 1914 je napisala prvi roman *Njeno življenje*, ki predstavlja kar nekaj različnih vidikov ženskosti. Med prvo svetovno vojno pa je bilo izdano njeno najpomembnejše delo roman *Hanka*. Že ob začetku je bila navdušena nad slovensko idejo, podpirala je socialnodemokratsko miselnost ter sprejela tudi jugoslovanske ideje.²⁵⁰ Nekaj časa je preživela v Zagrebu in Pragi, od koder se je večkrat podala na potovanja, na katerih so jo zanimala predvsem ženska življenja.²⁵¹

Zofka Kveder je leta 1903 za manj kot en teden obiskala Sarajevo. Ob tem obisku je napisala vsaj dva članka: *V Sarajevem*, ki je bil 1904/1905 objavljen v *Slovanu*,²⁵² in *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini*,²⁵³ 1907. leta objavljen v *Slovenskem narodu*.²⁵⁴ Teksta sta si med seboj nekoliko različna, zlasti v tonu, v katerem avtorica opisuje življenje v bosanski prestolnici. Kljub temu pa so jima skupne osrednje teme: življenje muslimanske žene, islam, šolstvo in izobraževanje ter orientalistični diskurz, ki ga avtorica uporablja v različni intenziteti. Glavna tema članka *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini* je življenje muslimanskih žensk, njihov opis pa najdemo tudi *V Sarajevem*. Srečanje Turkinj²⁵⁵ na vlaku je Kvedrova opisala takole: »Lepo oblečene v izvezanih janjkah, finih dimijah, v čišmih iz rdečega in žoltega safijana. Na rokah rokavice. In oči! Te lepe in radovedne oči! Strašno radovedne oči, otroške, dobre, krasne in tople črne oči. Nič posmehljivega v njih, nič ironičnega.«²⁵⁶ Muslimanske

---

²⁴⁹ Šelih, Alenka, ur. *Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma in SAZU, 2007, 154.

²⁵⁰ Kenda, Elen. *Zofka Kveder in lik ženske v njenem pisanju*. Diplomsko delo. Filozofska fakulteta, UL, 1999.

²⁵¹ Šelih, *Pozabljena polovica*, 155–156.

²⁵² Kveder, Zofka. »V Sarajevem«. *Slovan: mesečnik za književnost, umetnost in prosveto*. Ljubljana: 1904/1905, let. 2, št. 4, str. 97–102; št. 5, str. 149–150.

²⁵³ Kveder, Zofka. »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«. *Slovenski narod*. Ljubljana: 10. 8. 1907, let. 40, št. 184, str. 1–3.

²⁵⁴ V *Izbranem delu* Zofke Kveder je omenjeno, da so »zapiski, ki jih je pisateljica uporabila za pisanje (obeh) člankov /.../ v njeni zapuščini (Ms 1113, C. Delo, Načrti in gradivo, Rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice Ljubljana).« (Mihurko Poniž, Katja, ur. *Zbrano delo*. Maribor: Litera, 2005–<2008>, 376, 472.)

Zofka Kveder naj bi kasneje v časopisu *Agramer Tagblatt* leta 1909 objavila članek *Bosnien* o kolonizaciji Bosne ter nato leta 1916 članek *Alte Reiseerinnerungen* o spominih na balkansko potovanje in o ženskah različnih narodnosti. (Mihurko Poniž, Katja, ur. *Zbrano delo*. Maribor: Litera, 2005–<2016>.) Člankov na žalost nisem uspela pridobiti.

²⁵⁵ Zofka Kveder v besedilih *V Sarajevem* in *Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini* muslimanke in muslimane v Bosni in Hercegovini poimenuje z več različnimi besedami: »bosanski mohamedanci«, »bosanske Turkinje« ali samo »Turkinje« in »Turki«.

²⁵⁶ Kveder, Zofka. »V Sarajevem«. V: *Zbrano delo*, ur. Katja Mihurko Poniž, 376–388. Maribor: Litera, 2005–<2008>, 380.

ženske opiše kot lepo oblečene in pri tem ne omenja zakritih obrazov, zatiranosti ali podrejenosti, večkrat pa omenja njihovo odkritosrčnost in otroško radovednost.²⁵⁷ Muslimanke naj bi torej bile dobre, prijazne, vedoželjne, vendar še ne popolnoma pripravljene na »moški« svet zunaj; zanj naj bi bile nekoliko preveč naivne. V tem opisu lahko zaznamo že del orientalističnega diskurza. Zanimivo pa je, da v celotnem besedilu *V Sarajevem* le enkrat – in zdi se, kot da mimogrede –, avtorica omeni zakritost žensk, prav tako le posredno omenja njihovo zapostavljenost. V članku *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini*, ki je bil objavljen štiri leta po pisateljicinem potovanju v Bosno in Hercegovino, je podoba žensk že nekoliko bližja diskurzu evropskih feministk: »Bosanska Turkinja je milo, igrivo bitje, polno fantazije. Brez naobrazbe /.../. Njeno življenje je ozko, ograničeno, od sveta ne ve skoraj ničesar. Njena usoda odigra se za lesenimi rešetkami haremskih oken. Le skrbno pokrita in zavita si upa na ulico k sorodnici ali prijateljici.«²⁵⁸ Zofka Kveder tukaj že omenja pomanjkljivo izobrazbo, harem pa dobi prisposodbo zapora, kjer se odvije celotno življenje žensk. Omenja tudi pokritost obraza, česar pa v nadaljnjem besedilu ne zasledimo več, tako kot ne zasledimo več harema v prisposodbi ječe, iz česar lahko sklepamo, da za pisateljico to ni imelo velikega pomena. S tem odstopa od orientalistične miselnosti, pri kateri »zakrita ženska postane metafora za žensko zatiranje«.²⁵⁹

Druga od kritik, namenjenih evropskemu feminizmu, ki jo poudari Chandra Talpade Mohanty, obsodi nerazlikovanje muslimanskih žensk glede na razredno, etnično in rasno pripadnost.²⁶⁰ Zofka Kveder v nadaljevanju besedila turške žene, kot jim pravi, razdeli na navadne, »imenitnejše« in »posebno odlične dame«.²⁶¹ Slovenska pisateljica s tem zapiše razliko med socialnimi razredi, kar nato povzame, da so vse ženske imele, ne glede na premoženje, »malo pravic in so popolnoma v oblasti svojega moža«.²⁶² Sledi sicer zapis nekaterih pravic, ki pripadajo muslimankam: žena ob poroki dobi nekaj denarja, v lasti ima tudi sobo, v kateri stanuje, pohištvo in vsa darila. Ob ločitvi se lahko čez predviden čas ponovno omoži, vendar pa so otroci last moža. Avtorica se je z zapisom vseeno potrudila poiskati pravice muslimank in jih v tem oziru ni reprezentirala zgolj kot objekt brez možnosti. Tudi družinsko življenje

---

²⁵⁷ Prav tako Edward Said med značilnosti orientalca, ki mu jih pripiše Zahod, navede poleg iracionalnosti, izprijenosti in drugačnosti tudi otroškost. (Said, *Orientalizem*, 58.)

²⁵⁸ Kveder, Zofka. »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«. V: *Zbrano delo*, ur. Katja Mihurko Poniž, 472–480. Maribor: Litera, 2005–<2008>, 472.

²⁵⁹ Frank, *Feminizem in islam*, 13.

²⁶⁰ Ivnik, »Kako pa živijo ženske v Turčiji?«, 212.

²⁶¹ Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 472.

²⁶² Prav tam, 472.

bosanskih muslimanov je opisala kot v večini »zelo lepo in mirno«, ²⁶³ musliman je dober mož in oče. Kvedrova se je s tem izognila sicer dokaj pogostemu stereotipu o nasilnih in oblasti željnih muslimanskih mož. Položaj muslimanskih žensk v družini in družbi tako ni okrajšala zgolj na podrejenost in prikrajšanost, temveč se je trudila zaobjeti tudi pozitivno stran odnosov. V besedilu *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini* pisateljica večkrat poudari, da so pri bosanskih muslimanih ženske bolj konservativne in predvsem bolj vraževerne. ²⁶⁴ Ob koncu besedila celo zapiše, da je žena tista, ki izobraženega muslimana, študiraneža v tujini in oblečenega po zahodni modi, v nekaj letih spremeni v »starega konservativnega Turka«. ²⁶⁵ Po tem zapisu sklepamo, da so bile žene nosilke konservativnih islamskih navad oziroma nosilke Orienta kot nasprotnega pola modernih evropskih običajev, za kar je avtorica najverjetneje tako kot pri vraževerju in splošnem nezaupanju do evropskih sistemov razlog našla v pomanjkljivi izobrazbi muslimanskih žensk, o kateri bom govorila nekoliko kasneje.

Zofka Kveder je obiskala tudi harem. Najprej bralce seznanila s tem, da so imeli muslimani v Bosni v večini le po eno ženo, več žena je že velika izjema. ²⁶⁶ O veliki redkosti poligamije v tej deželi piše tudi v drugem tekstu. ²⁶⁷ Kot sem že zapisala v zgornjem poglavju, je bila poligamija eden od elementov, ki ga je bilo najtežje interpretirati v okviru ženskega pogleda na Orient. Popotnice so moškim fantazijam želele nasprotovati s prikazovanjem harema kot izključno družinskega prostora, ²⁶⁸ kakor ga opiše tudi avtorica. V članku *V Sarajevu* je bila v haremu prisotna hčer lastnikov, v *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini* pa je ženski del hiše prikazan kot prostor obedovanja in večerje za celotno družino. Tudi sicer harem opiše zelo neeksotično, brez večje navdušenosti. Omeni, da ni bilo pohišstva, hkrati pa je opazila evropske stanovanjske dodatke: uro in zrcalo. Za primer: francoska slikarka Henriette Browne na stenah v svojih upodobitvah harema ni vključila evropskih stanovanjskih dodatkov, kar je občinstvo pretreslo, saj bi to lahko pomenilo, da orientalcem ni bilo mar za evropski način življenja. ²⁶⁹ Zofka Kveder sicer že na začetku poudari, da je obiskala harem bogatega in naprednejšega

---

²⁶³ Prav tam, 473.

²⁶⁴ Zofka Kveder zapiše: »Turk, posebno Turkinje so jako praznoverne. /.../ Turki nimajo mnogo zaupanja v evropske zdravnike in Turkinje še celo ne. /.../ Vendar se obračajo Turkinje navadno šele takrat za pomoč, ko vsi njihovi čari niso nič pomagali in ko je že zdavnaj vsaka pomoč iluzorna.« (Prav tam, 477.)

²⁶⁵ Zofka Kveder zapiše: »Nekatere opazovalce bo čudilo, da tudi današnji moderni, izobraženi Turek, ki je študiral v Beču ali Parizu, ki je prepotoval pol Evrope, ki se nosi elegantno in hodi v lakstih čevljih in v fraku, da tak v svoji družini ne uvede modernih evropskih navad. On se oženi z bogato turško deklico /.../. V par letih napravi žena iz njega zopet starega konservativnega Turka.« (Prav tam, 480.)

²⁶⁶ Kveder, »V Sarajevu«, 385.

²⁶⁷ Zofka Kveder zapiše: »Vendar je v Bosni in Hercegovini že jako malo Turkov, ki bi imeli po dve ženi.« (Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 476.)

²⁶⁸ Kalčić, *Jelena Dimitrijević o haremu ...*, 26–27.

²⁶⁹ Prav tam, 18.

Turka. Kar jo je v njem motilo, je le to, da gostiteljica ni oblečena bolj tradicionalno, v bosansko narodno nošo,²⁷⁰ ki je sicer slikovita, vendar zelo oddaljena od lahnih, prozornih tunik, v katerih so orientalisti risali haremsko žensko.

Zahodne ženske so v prikazovanju harema kot projekcije spodobnega družinskega življenja velikokrat spregledale ali zamolčale slabe zdravstvene razmere.²⁷¹ Zofka Kveder bolezen in zdravstvene težave muslimank omeni kar dvakrat:²⁷² »Ženski mohamedanski svet je slaboten in bolehen. Mnogo jih umrje na jetiki, saj je ves način njihovega življenja – malo gibanja, običaji pri porodih, slaba hrana – skrajno škodljiv.«²⁷³ Slovenska pisateljica za to ne krivi muslimanske lenosti ali pasivnosti, temveč skupek običajev in navad haremskega življenja, ki pa ga ne obsodi v celoti.

Za razliko od večine zahodnih popotnic (vsaj tistih, ki jih je preučila Reina Lewis)²⁷⁴ slovenska pisateljica v besedilih ne omenja harema kot prostora, ki bi ženskam dal možnost političnega udejstvovanja ali pomembnega širjenja informacij, kot tudi ne omenja mnogih zunanjih obiskov v haremu. Prav tako muslimanske ženske ne vidi kot finančno svobodnejše in s tem v prednosti pred Evropejkami. Muslimanke v Bosni in Hercegovini pojmuje kot konservativne in neizobražene, kar pa je po teoriji Reine Lewis eden od treh (poleg lenobe in pasivnosti) predsodkov, s katerimi so Evropejke vstopale v harem.²⁷⁵ Lenosti in pasivnosti bosanskih muslimank Kvedrova sicer ne omenja, problem neizobraženosti in šolanja muslimanskih deklic pa ostro kritizira.

Neredno šolanje, predvsem muslimanskih deklic, Zofka Kveder opiše v obeh obravnavanih besedilih, pri čemer se zelo približa kolonialističnemu diskurzu. Kritizira muslimansko neobiskovanje dekliških šol zaradi nezaupanja staršev do avstro-ogrske oblasti, ki je šole uvedla.²⁷⁶ Pisateljica zapiše, da se »čisto romantično sliši, s koliko velikimi težavami se je

---

²⁷⁰ Kveder, »V Sarajevem«, 386.

²⁷¹ Kalčič, *Jelena Dimitrijević o haremu ...*, 18.

²⁷² Zofka Kveder zapiše, da muslimansko ljudstvo v Bosni propada, »da je to lepo plemenito pleme danes že degradirano; osobito ženske so slabotne, malih postav in rahlega zdravja«. (Prav tam, 387.)

²⁷³ Prav tam, 384.

²⁷⁴ Reina Lewis v svojem besedilu opisuje avtorske pozicije različnih zahodnih in orientalskih popotnic: Angležinje Lady Wortley Montagu, ki objavi spomine na potovanje v Konstantinopel med letoma 1716 in 1718; Sophia Poole leta 1833 potuje v Egipt; Lady Anne Blunt potuje po Arabiji in Perziji v drugi polovici 19. stoletja in Annie Jane Harvey, ki izda turistični potopis z naslovom *Turkish Harems and Circassian Homes* (1871), ter orientalki Emily Said-Ruete, rojeni čerkazki sužnji v kraljevskem haremu Omana in Zanzibarja (*Memoirs of an Arabian Princess*, 1881), in Melek Hanum iz gruzijske družine v Konstantinoplu, ki leta 1872 objavi besedilo o življenju v haremu, poročila se je namreč z muslimanom. (Kalčič, *Jelena Dimitrijević o haremu ...*, 19–20.)

²⁷⁵ Prav tam, 19.

²⁷⁶ Zofka Kveder je v okviru emancipacije žensk podala kritiko tudi dekliškemu šolstvu na Slovenskem. O tem piše Mateja Kušej v svoji knjigi: »Zofka Kveder kritizira predvsem dekliško vzgojo, katere cilj je, da se dekleta »graciozno smehljajo«, da »ne kažejo ni trohico samostojnosti« in da nimajo »prav nič svojega značaja, nič svoje volje«. Toži nad tem, kakšno življenje je namenjeno dekletom: še same otrok se omožijo in imajo otroke, če

osnovala« muslimanska dekliška šola.²⁷⁷ Soproga dvornega svetnika je spretno zvabila muslimanska dekleta ter jim, tudi s pozornostmi za starše, skušala približati šolanje v avstro-ogrski šoli. »Bele sestre«²⁷⁸ so želele na tak način »preslepiti« muslimanska dekleta, da bi začela zaupati kolonizatorski oblasti.²⁷⁹ Izobrazba je vsekakor osnovnega pomena, kar je zagovarjala tudi Kvedrova, vendar pa je pri snovanju tega postavljala lastna, zahodna pravila, ki so bila muslimanom v večini tuja. Avstro-Ogrska je želela sicer izšolati tudi muslimanske učiteljice, da bi bila priljubljenost in zaupanje v javno šolo večja, vendar je bilo tudi izobraževanje učiteljic pod skrbnim vodstvom oblasti. Priseljene elite ni zanimalo, iz česa izvira nezaupanje muslimanov, in so a priori (tudi slovenska pisateljica) avstro-ogrsko šolo postavljali kot edino pravo izbiro. Hkrati sicer Kvedrova tudi pohvali muslimanska dekleta, da se »uče rade, inteligentne so«, le knjig jim je primanjkovalo.²⁸⁰ V drugem članku *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini* gre pisateljica s kritiko še dlje: »Trud avstrijske vlade, dvigniti duševni nivo Turkov s pomočjo javnih šol je zaradi verskih ozirov večkrat jako težaven, da o pouku turških deklic niti ne govorim.«²⁸¹ Kvedrova s tem poda osebno oznako vseh Turkov (vendar ne vseh Bošnjakov),²⁸² ki pogloblja predsodek o muslimanih: primitivnost, katero se le s pomočjo avstro-ogrškega šolstva lahko dogradi v moderno znanje. Avtorica tu zasede kolonialistično in orientalistično pozicijo – zahodni svet je edini, ki ve, kaj je za muslimane v Bosni in Hercegovini najboljše. Slednji pa so po njenem mnenju to plemenito dejanje oblasti še oteževali s svojimi, za Evropejce nesmiselnimi običaji, namesto da bi bili za pomoč hvaležni. Zofka Kveder je pri tem v želji po čim večji izobraženosti spregledala položaj in želje muslimanov, ki so imeli morda samo »drugačno« znanje, ne pa nujno manj znanja. Pisateljica pri tematiki izobraženosti piše s položaja »bele sestre«, ki nudi pomoč, vendar le pod pravili

---

ostanejo same, jih potiskajo sorodniki sem in tja, če so učiteljice ali poštne uradnice, morajo delati iz dneva v dan za to, da so site. Kritizira, da družba ženskam ne nudi nikakršnih pripomočkov in prilike, da bi si razširile miselno obzorje. Tako seveda ni čudno, da se zanimajo le za »obleko, plese in zabavo«. Obžaluje, da ženske životarijo v svojih predsodkih in ne posegajo aktivno v oblikovanje svoje prihodnosti. Celo redke zaposlene Slovenke, učiteljice in poštne uslužbenke, za preživetje »delajo kakor tramvajski konj« in nimajo drugih interesov. Apelira na ženske, da naj ne obupajo in da se naj ne vdajo v svojo usodo, temveč naj bodo same tem bolj iniciativne. Izrecno pa se Zofka Kveder upira mnenju, da je žensko treba vzgojiti »za njen naravni poklic, za ženo in mater.« (Kušej, *Prve učiteljice, prve pisateljice – kdo jih še pozna?*, 65.)

²⁷⁷ Kveder, »V Sarajevem«, 384.

²⁷⁸ »Bele sestre« kot oznako v članku *Harems, Nomads: Jelena Dimitrijević* omenja tudi Svetlana Slapšak. (Slapšak, *Harems, Nomads: Jelena Dimitrijević*.)

²⁷⁹ Zofka Kveder v besedilu še enkrat omeni, da so bile muslimanke »otroške in odkritosrčne, in jaz mislim, da bi evropskim ženam ne bilo težavno, pridobiti njihovega zaupanja, če bi se za to v resnici potrudile«. V nadaljevanju zapiše, da so bile tudi muslimanske učenke do svojih učiteljic »zelo zaupljive in iskrene«. (Prav tam, 385.)

²⁸⁰ Kveder, »V Sarajevem«, 384.

²⁸¹ Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 477.

²⁸² »Bošnjaki, osobito mohamedanci /.../«. (Kveder, »V Sarajevem«, 387.) Zofka Kveder loči Bošnjake kot celotno prebivalstvo Bosne in Hercegovine in muslimane, ki se od ostalih razlikujejo po islamski veri. Imenuje jih tudi Turki ali bosanski muslimani.

kolonizatorja. V preostalem delu obeh člankov se Kvedrova večinoma le malokrat poslužuje posplošenih zapisov stereotipov orientalistične osebnosti. Kljub temu še vedno pogosto zaide v posplošitve, ki zajemajo celotno prebivalstvo. Nikoli sicer ne uporabi orientalističnih označb o barbarih; v večini ne uporablja besed, ki bi bile zelo žaljive ali celo fantazijske. So pa Bošnjaki, predvsem muslimani, v opisih avtorice vedno drugačni od »nas«: so gostoljubni, pošteni in skromni, vendar tudi fanatični, hitre jeze in vročekrvni. Ženske so odkritosrčne, vendar otročje; otroci pametni, vendar razkuštrani.²⁸³

Več kritik v obeh besedilih pisateljica nameni tudi islamu, predvsem strogim verskim pravilom, zaradi katerih naj bi bil napredek nekaterih delov družbe otežen. Iz opisov lahko razberemo, da nezadovoljstvo ni namenjeno muslimanom na splošno, Kvedrova loči med »*carigrajskimi Turki*«, ki naj bi bili naprednejši in bolj svobodomiselnih kot muslimani v Bosni, za katere zapiše, da po vrnitvi iz študija v tujini doma postanejo »*ortodoksni in fanatični, kakor so Turki v Bosni sploh*«. ²⁸⁴ Za ortodoksnost muslimanov v Bosni in Hercegovini zapiše tudi razumski razlog; zaradi različnih veroizpovedi na tem področju naj bi bila vsaka toliko bolj fanatična. Zelo so jo pretresli tudi pogosti detomori novorojenčkov. Razlog za ta dejanja najde v fanatičnosti »*starih Turkov*« in »*morda bi ubil tak fanatik lastno hčer*«, ker je zanosila z nevernikom.²⁸⁵ Še bolj kritična je pisateljica v besedilu *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini*, predvsem glede verske občutljivosti, ki je po njenem mnenju včasih že »*skoro smešna*«. ²⁸⁶ Prav tako je kritična do muslimanskih verskih šol, kjer naj bi se otroci učili besedila iz Korana, ki jih niti niso razumeli; do strogih islamskih pravil pri snubljenju, ki jih zlasti nižji sloji niso upoštevali več dosledno; obsodila je tudi nespoštovanje islama do žensk.²⁸⁷

V obeh besedilih slovenska umetnica opiše nekaj muslimanskih običajev, kot so ašikovanje (snubljenje), postni mesec ramazan, obredi ob molitvi in življenje v haremu. Vse opiše objektivno, brez vrednotenja, kritik ali stereotipov. Ob zapisu, da »*otroci od 2-3 let začenjajo že piti črno kavo in pušiti*«, ²⁸⁸ ne komentira in običaja ne izrabi za dokazovanje primitivnosti Orienta.

---

²⁸³ Kveder, »V Sarajevem«, 376–388.

²⁸⁴ Prav tam, 383.

²⁸⁵ Po zapisu Zofke veder, so muslimanska dekleta raje ubila novorojenčke, ki so bili spočeti z nevernikom, kot da so tvegale, da bi za to izvedel njihov oče. (Prav tam, 385.)

²⁸⁶ Ivana Kobilca zapiše: »*Občutljivost v verskem oziru je večkrat skoro smešna. V računstvu se ne sme upotrebljevati + (in) znak; iz istega vzroka nobena bosanska mohamedanka ne upotrebljava križcev v svojih ročnih delih. Pri zgodovini je izpuščen skoro cel srednji vek, križarske vojske se ne spominjajo itd.*« (Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 478.)

²⁸⁷ Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 478.

²⁸⁸ Prav tam, 476.

Iz zapisanih kritik lahko sklepamo, da je bila za Kvedrovo islamska vera eden od vzrokov za nazadovanje oziroma nerazvitost bosanskih muslimanov, zlasti problematična je bila izobrazba, ki je bila zaradi verskega nezaupanja pomanjkljiva ali le delna. Podobno mnenje je bilo prisotno tudi pri večini ostalih orientalistov, ki so za domnevno inferiornost Orienta prav tako krivili islam. Označili so ga kot vero, ki s svojimi pravili zamejuje razvoj. Ob tej sodbi pa so se le redki potrudili razumeti islamska verska pravila ter jih predstaviti v kontekstu življenja na Orientu ali pomanjkljivo izobrazbo pripisati izrazito nerazvitemu okolju.

Zofka Kveder se ponekod približa orientalističnemu diskurzu, ki pa ga uporablja včasih bolj dosledno, drugič manj. Na začetnih straneh besedila *V Sarajevem* je orientalizem v opisih Bosne zelo prisoten. Pisateljica je navdušena nad potovanjem: *»/.../ kakor ekstrakt interesantnega potovanja po celem orientu«*.²⁸⁹ Bosna je bila Orient v malem in ne samo to, bila je tudi *»avstrijski orient«*,²⁹⁰ kar pomeni, da je Kvedrova Bosno pojmovala kot kolonijo Avstro-Ogrske in vanjo potovala navdušena nad Orientom; kot zahodna popotnica je obiskala koloniziran svet. Ob tem zapiše, da bi se marsikateri popotnik začudil, zakaj izobraženi muslimani, ki so študirali v tujini, v svojem družinskem življenju *»ne uvede/jo/ modernih evropskih navad«*.²⁹¹ S tem zapisom pisateljica poudari, da so bile evropske navade moderne in da jih v muslimanskem družinskem življenju ni bilo zaznati, čeprav jo je ob pogledu skozi okno vagona pozdravilo *»evropsko malomestno življenje /.../, velikanska tovarna se bahato šopiri ob tiru«*²⁹² – verjetno vpliv avstro-ogrske zasedbe. Ob tem pa ni pozabila, da še vedno *»zunaj na polju orje star Turek z lesenim starodavnim plugom«*.²⁹³ Avtorica želi, kljub začetni vzhičenosti, prikazati vse strani dežele: moderne pridobitve, revščino in tudi ostanke Orienta. Sarajevo opiše zelo slikovito, s pridevniki, ki opisujejo eksotičnost in pravljličnost: *»elegantna bosanska železnica«, »melanholičen bosanski svet«, »čarobni mavrski ornamenti«, »orientalna lepota«, »orientalni sijaj«*; Sarajevo je bilo zanj lep in eksotično mesto. Bosanski svet je bil za Kvedrovo tuj in skrivnosten in ne domač, bil je drugačen ter hkrati zanimiv.²⁹⁴ Vendar pa pisateljico navdušenje ni zaslepilo, že med začetnimi opisi romantičnega Orienta opiše tudi pogled na Turke z lesenimi vozovi: *»Čudne lesene karjole /.../ so od blizu nekako fantastično-*

---

²⁸⁹ Kveder, »V Sarajevem«, 379.

²⁹⁰ Prav tam, 379.

²⁹¹ Prav tam, 383 in Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 480.

²⁹² Kveder, »V Sarajevem«, 379.

²⁹³ Prav tam, 379.

²⁹⁴ Zofka Kveder o skrivnostnosti Bosne zapiše: *»Zdi se mi, da so vsi ti »Evropejci«, ki žive tu, preveč v svojih ulicah z modernimi dolgočasnimi hišami. In ne mika jih vse to tuje naokrog, ne mika jih to tuje in skrivnostno življenje, ki se skriva ob strani.«* (Kveder, »V Sarajevem«, 381.)

groteskne – simbol primitivnega in težkega življenja te mohamedanske in krščanske raje.»²⁹⁵

Zofka Kveder se je zavedala revščine; Bosna je bila zanj orientalska dežela, vendar orientalska dežela nekdanje slave. Z opisi življenja v Sarajevu postane pisanje manj orientalistično in čedalje bolj objektivno. Še bolj je upoštevanje dejstev zaznati v članku *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini*, kjer Orient skoraj ni več omenjen, opisi pa so čedalje bolj realistični.

Zofka Kveder s svojimi zapisi predstavlja klasični orientalizem oziroma orientalizem elit. Kvedrova se je lahko kot intelektualka morda s tem orientalizmom srečala pri tujih avtorjih. Vendarle slovenska pisateljica ne zajame v popolnosti vseh aspektov klasičnega orientalizma – v veliki meri se izogne predsodkom o nemoralnosti, seksualnosti in na pol živalski predstavi orientalcev in orientalk. Na koncu drugega članka sicer zapiše, da imajo Bošnjaki »*naglo in vročo kri in handžar za pasom je pri takih priložnostih kaj nalahko zataknen*«,²⁹⁶ taka podoba Bošnjaka oziroma Turka je bolj značilna za diskurz obmejnega orientalizma, ki pa se pri Zofki Kveder (razen zgornje označbe) skoraj ne pojavlja. V obravnavanih besedilih zasledimo lahko tudi avstro-ogrski orientalizem ob podpori javnega šolstva in zdravniške oskrbe, ki ju je uvajala habsburška oblast pri pojmovanju Bosne kot »avstrijskega Orienta« ter pri zapisu, da »*kdor je videl bosanske polke na Dunaju in Gradcu, prihaja v Bosno z gotovimi predsodki, tj. misli, da bo vsakdo junak, kogar sreča. Vendar je istina, da ljudstvo propada, da je to lepo plemenito pleme danes že degenerirano.*«²⁹⁷ Pri tem zapisu je prisotnih več motivov: motiv dobrega muslimana (junaka, ki je bil bitke za Avstro-Ogrsko monarhijo), pojmovanje Bošnjakov kot ločene nacije ter njeno nazadovanje, kar bi lahko opravičilo avstro-ogrsko zasedbo Bosne in Hercegovine.

Hkrati slovenska pisateljica poda tudi kritiko glede izkoriščanja žensk v tkalnici preprog, kjer so delale ženske vseh veroizpovedi: judinje, katoličanke, pravoslavke in muslimanke, ki so imele poseben oddelek. Ravnatelj je pisateljici potožil, da so imela muslimanska dekleta težave z rednim in vestnim delom, da so se težko navadila na disciplino. Pisateljica te oznake ne komentira niti ne ovrednoti, ali ta podatek drži. V nadaljevanju jo je še zanimalo, koliko so bila dekleta v tkalnici plačana. Ravnatelj se je odgovoru spretno izmaknil; avtorica pa je vseeno iz drugih virov izvedela, da »*delavke v tem zavodu jako izkoriščajo*«. ²⁹⁸ Tudi tega sicer ne komentira, vendar lahko iz odločnega zapisa sklepamo, da to obsoja.

---

²⁹⁵ Prav tam, 380.

²⁹⁶ Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 480.

²⁹⁷ Kveder, »V Sarajevem«, 387.

²⁹⁸ Prav tam, 387.

Zofka Kveder se tudi ženskega pogleda na Orient ne poslužuje dosledno in v celoti, čeprav jo večina označuje za eno prvih slovenskih feministk, vsekakor pa zagovornico enakopravnosti in emancipacije žensk.²⁹⁹ V oziru na besedili, ki opisujeta to potovanje, se zdi, da je pisateljica res želela čim bolj realno zaobjeti življenje večinoma ženskega muslimanskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini oziroma na Orientu. Glede na njeno pisanje ne dobimo občutka, da bi načrtno želela izničiti moški diskurz o Orientu oziroma da bi želela zasaditi dvom o zahodni superiornosti nad Orientom s tem, da življenje muslimank predstavi čim bolj idealno. Zofka Kveder opiše slabe zdravstvene razmere, islamske ženske loči glede na socialni razred³⁰⁰ ter v večini ne obsoja muslimanske prakse oblačenja, kar ni reprezentativno za zapise zahodnih popotnic. Kvedrova je kljub temu večji del besedila zapisala v duhu ženskega pogleda – harem in ženski muslimanski svet deseksualizira.

Za večino orientalistov so po besedah Edwarda Saida orientalci predstavljali enotno skupino ljudi, ne glede na socialni razred, raso ali etnično pripadnost; raznolikost je bila mnogokrat v prid zahodnih stereotipov zanemarjena.³⁰¹ Nasprotno Zofka Kveder na etnično pisanost in razredno diferenciacijo ni imuna. Čeprav v obeh obravnavanih besedilih o Bosni v večini opisuje muslimane, njihove običaje in življenje, omeni, da so bili na Baščaršiji poleg Turkov tudi španski Judje, katerih življenje nato na kratko opiše: na višji dekliški šoli je judovska dekleta poučeval verouk španski rabin.³⁰² Pri opisovanju revščine, poleg muslimanskih, ne pozabi tudi na krščanske družine; prav tako med seboj razlikuje muslimansko prebivalstvo glede na narodnost. Na začetku članka *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini* zapiše teorijo, da so bili muslimani v Bosni in Hercegovini v resnici Slovani, ki so v 15. stoletju sprejeli islamsko veroizpoved.³⁰³ Posebej poudari, da so bili muslimani tu brez narodnosti, ki se je šele počasi prebujala. Predvsem ženske naj bi se identificirale samo z muslimansko vero, ker so bile po mnenju Zofke Kveder bolj konservativne od svojih mož. Za pisateljico je bila torej narodna

---

²⁹⁹ Mihurko Poniž, Katja. *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta, 2003 in Šelih, Alenka, ur. *Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma in SAZU, 2007, 154.

³⁰⁰ Zofka Kveder muslimanke loči na navadne, »imenitnejše« in »posebno odlične dame«. Prav tako muslimanske družine loči na elitnejše, kjer se še tedaj dogaja, da ženin nevestin obraz vidi šele po poroki, ter na srednje in revnejše družine, pri katerih dekleta poskrbijo, da jo lahko izbranec že prej »ugleda«. (Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 472 in 478–479.)

³⁰¹ Ana Frank študijo Edwarda Saida razdeli na štiri principe. Eden od njih je tudi »predpostavka, da Orient ni sposoben samodefinicije, da je več in uniformiran«. (Frank, *Feminizem in islam*, 10.)

³⁰² Kveder, »V Sarajevem«, 383–384.

³⁰³ Johann Heiss in Johannes Feichtinger v članku o habsburškem orientalističnem diskurzu v Bosni in Hercegovini, ki loči na »dobre« muslimane pod Avstro-Ogrsko na Balkanu in »slabe« muslimane v Osmanskem cesarstvu, zapišeta, da je v okviru tega obstajalo tudi mnenje, da imajo bosanski muslimani enako etnično poreklo kot katoliški in pravoslavni prebivalci Bosne in Hercegovine; imeli naj bi enak jezik in ideje (Heiss; Feichtinger, *Distant neighbors*, 148–165).

identifikacija moderen pojav, ki ga prav ženske, ker so bile manj izobražene, niso zapopadle. V zgoraj naštetih primerih raznovrstnosti prebivalstva lahko razberemo, da se je pisateljica zavedala etnične raznolikosti v Bosni in Hercegovini ter bolj verske kakor narodne identitete muslimanov. Ne interpretira pa podrobno teženj avstro-ogrske oblasti po specifični bošnjaški narodnosti.

Čeprav je bila Zofka Kveder navdušena tako nad idejo slovenske narodnosti kot tudi nad Orientom in je kasneje podpirala jugoslovansko združitev, je Bosno in Hercegovino presojala skozi oči imperija ter z identiteto moderne Evropejke. Za Zofko Kveder je bila »*Bosna /.../ orient, v orientu so pravljice doma /.../*«. ³⁰⁴ Obe besedili dajeta občutek, da si je avtorica Bosno in Hercegovino želela resnično spoznati, toda fiktivnost in neobjektivnost se vseeno pojavita: »*Bila sem samo v Sarajevu šest dni, pa sem porabila naenkrat vso možnost, opazati, veseliti se in uživati.*« ³⁰⁵ V članek vdrejo tudi nekateri orientalistični stereotipi, ki povečujejo občutek superiornosti nad obiskano deželo.

5.3 Marija Kmet (1891–1974)

V zbirki ženskih biografij Katja Mihurko Poniž zapiše, da je bila Marija Kmet »avtorica depresivne proze, ki se je reševala z vero in verjetno utihnila zaradi strogih kritik«. ³⁰⁶ Leta 1910 je pisateljica, rojena v Št. Lovrencu ob Temenici, končala šolanje na učiteljski in se v Trstu na šoli Cirila in Metoda pri Sv. Jakobu zaposlila kot učiteljica. Veliko je prebiralala Weiningerja, Ibsena, Cankarja in Jakobsena, kar naj bi bilo vsaj delni vzrok za njen negativen odnos do žensk in do same sebe. V *Mojih potih* zapiše: »*Ženske sem presojala kot manjvredna bitja, ki ni prav, da imajo dostop do izobrazbe in enakopravnosti z moškimi.*« ³⁰⁷ Kot zapiše Katja Mihurko Poniž se Marija Kmet skuša v poznejših spisih »osamosvojiti in v svojih obširnejših delih s psihološko realitiko odkriva sodobno žensko življenje in mu išče izhod v idealistični smeri, v veri in žrtvovanju«. ³⁰⁸ Po upokojitvi je Marija Kmet leta 1920 literarno počasi utihnila, strokovnjaki še danes ne vedo točnega vzroka; pisateljica sama naj bi omenila, da so bile kritike zanjo

---

³⁰⁴ Kveder, »V Sarajevem«, 379.

³⁰⁵ Prav tam, 378.

³⁰⁶ Šelih, *Pozabljena polovica*, 243.

³⁰⁷ Prav tam, 244–245.

³⁰⁸ Prav tam, 246.

prehude.³⁰⁹ Tudi Marja Borštnik je bila mnenja,³¹⁰ da je bilo kar nekaj kritik na literarna dela Marije Kmet površnih in neutemeljenih.³¹¹

Marija Kmet je v Sarajevu obiskovala sestro. V Bosno in Hercegovino naj bi potovala trikrat; v *Mojih potih* omeni, da je bila »v tistih letih drugič pri sestri v Sarajevu«.³¹² Potopis *Iz Bosne* ob tem poudari, da je prišla v to deželo tudi na potovanje in ogled. Po motivih iz potepanj po Bosni in Hercegovini je pisateljica napisala vsaj štiri besedila. Leta 1914 je bil v *Ljubljanskem zvonu* objavljen potopis *Iz Bosne*³¹³ in zgodba *Torče Skočir*³¹⁴ ter leta 1920 črtica *Bosna*.³¹⁵ Del besedila je Bosni namenila tudi v avtobiografiji *Moja pota*³¹⁶ leta 1933. V vsakem od zgoraj navedenih tekstov Marija Kmet Bosno predstavi nekoliko drugače, njena avtorska pozicija se ponekod spreminja.

V potopisu *Iz Bosne* že na začetku spoznamo slovenskega sodnika, ki je v Bosni in Hercegovini služboval štirideset let. Avtorica ga sreča na ladji. Sodnik je Bosno v obdobju pred zasedbo Avstro-Ogrske opisal zlasti v diskurzu balkanizma: otožno, vendar divjo ter zapuščeno, brez kulture in olike. Hiše naj bi bile le iz slame in blata, v njih pa veliko lakote. Po zasedbi Avstro-Ogrske naj bi se razmere nekoliko izboljšale, vendar ne popolnoma. Sodnik Bosne ni dojemal kot čarobni ali mistični Orient, »seljake«, kot imenuje Srbe in Hrvate, je predstavil kot dobre, vendar neumne, umazane in lene; večina kritik je namenjena njim. Omeni sicer, da je bila v mestu prisotna tudi superiorna turška kultura, vendar podrobnosti ni opisal. Turki so bili po mnenju sodnika tisti, ki so izkoriščali ostalo bosansko prebivalstvo in so bili še vedno grožnja za krščanski svet, kar je značilen stereotip obmejnega orientalizma. Avtorica sodnikovim besedam v besedilu ne oporeka, da jim celo možnost, da se izkažejo za pravilne.³¹⁷ V nadaljevanju v lastnih opisih sodnikovo reprezentacijo Bosne Marija Kmet sicer nekoliko omili. Sarajevo opiše kot lepo in moderno mesto, »zavito v neko brezkončno melanholijo«.³¹⁸ Vendar pa lepota Sarajeva avtorice ni prepričala do te mere, da se ne bi ponekod posluževala vzvišenega

---

³⁰⁹ Mihurko-Poniž, Katja. »Kratka pripovedna proza Marije Kmet«. *Slovenska kratka pripovedna proza. Obdobja 23*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2004.

³¹⁰ Marja Borštnik je mnenja, da je Marija Kmet v svoji pisateljski poziciji, po molku Zofke Kveder, veljala za najpomembnejšo ustvarjalko na Slovenskem (Borštnik, Marja. *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja, 1962, 265).

³¹¹ Borštnik, Marja. »Marija Kmetova«. *Naša žena*, 21/3 (1971), 31.

³¹² Kmet, Marija. *Moja pota*. Groblje: Misijonska tiskarna, 1933, 67–69.

³¹³ Kmet, Matija. »Iz Bosne«. *Ljubljanski zvon*. Ljubljana: 1914, let. 34, št. 4, 1914, 214–219.

³¹⁴ Kmet, Marija. »Torče Skočir«. *Ljubljanski zvon*, let. 34, št. 34, 1914, 365–367.

³¹⁵ Kmet, Marija. »Bosna«. *Ljubljanski zvon*, let. 40, št. 6, 1920, 372.

³¹⁶ Kmet, Marija. *Moja pota*. Groblje: Misijonska tiskarna, 1933, 67–69.

³¹⁷ Avtorica ob sodnikovem opisovanju Bosne in Hercegovine zapiše: »Morda ima prav – kakšna pa je sploh dežela?« (Kmet, Matija. »Iz Bosne«. V: *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*, ur. Vera Kržišnik-Bukić, 90–94. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, 92.)

³¹⁸ Kmet, »Iz Bosne«, 92.

diskurza, čeprav v tekst vplete tudi nekaj pohval. Poudari, da je bila za Slovence Bosna tedaj zelo tuja³¹⁹, bolj tuja kot Amerika. Bosna ni bila del »našega« sveta, kar lahko zaznamo tudi pri opisu okolice Sarajeva kot »lepe in divje romantične, a ob enem tako žalostne in otožne«. ³²⁰

Avtorica je obiskala turško stanovanje, ki ga, zanimivo, ne poimenuje harem, prav tako ne omenja ločenega življenja muslimanskih žensk. Poudari čistočo prostorov in šibko zdravje »turških žena«, katere so »velike reve, blede so in upadle, /.../ kakor strahovi stopajo po ulicah, mimo človeka, čisto tiho«. ³²¹ Pisateljica muslimanke razlaga kot objekt, brez možnosti prizadevanja in delovanja. V njihove težave in zapostavljenost se ni poglobljala, temveč jih je le omenila ter s tem reprezentirala še en del domnevne primitivnosti muslimanske kulture.

Celotna bošnjaška kulturna je bila po mnenju avtorice primitivna. Celo tako, da so tisti rojaki, ki so v Sarajevu ostali več let, postali tudi sami zanemarjeni in otopeli. Odgovor na to primitivnost je Marija Kmet našla v osvobajanju in civilizaciji dežele. Zapiše, da bi bilo v teh krajih »potrebnih več naših ljudi«, saj domačini, predvsem v obdelavi zemlje, niso bili večji. ³²²

Avtorica se je tako zavedno identificirala predvsem s slovenstvom (z »našimi« ljudmi), potujčevanje, ki so ga izvajali Nemci, Madžari in Turki, je obtožila. Po zapisu Marije Kmet so »naši« ljudje torej tisti, ki bi lahko rešili Bosno, saj kot pove že sodnik, v tej deželi živi slovanski narod, ki ga Nemci ne bi smeli germanizirati, civilizirali bi ga lahko le Slovani sami.

Kljub temu da je slovenska pisateljica v večini pisala s pozicije vzvišenosti nad domačini, je sodobne Turke, ki so sedeli ob »slikovitih« prodajalnah, opisala kot mirne in dostojanstvene; kot dobre muslimane, čeprav v nadaljevanju ni pozabila poudariti tudi nekdanje »gorje turških tlačanov in robov, vklenjenih Slovanov in sužnjev«. ³²³

V tekstu *Iz Bosne* Marija Kmet Bosno reprezentira predvsem kot primitivno, ob tem izrecno nikoli ne omenja Orienta. Nekoliko drugačno avtorsko pozicijo pa je zavzela v avtobiografiji *Moja pota*, kjer je Bosna in Hercegovina (v relativno kratkem tekstu) osvetljena z novo lučjo. Opisi Sarajeva postanejo veliko bolj pozitivno orientalistični, omenja tudi orientalske razglede iz turških kavarnic, nad katerimi je bila navdušena. ³²⁴ Sarajevo se je spremenilo v deželo Orienta, postane omamen in sanjav, čeprav je v tonu pisanja še vedno zaznati superioren

---

³¹⁹ Sodnik avtoričino potovanje v Bosno označi kot nenavadno, saj ni veliko Slovencev, ki bi tja potovalo (prav tam, 91).

³²⁰ Prav tam, 94.

³²¹ Prav tam, 93.

³²² Sodnik avtorici razlaga, da je zemlja sicer bogata, vendar je domačini ne znajo obdelovati: »Pa vidite, domači ne znajo tega, naših pa ni, posebno Slovencev ne.« (Prav tam, 92.)

³²³ Prav tam, 94.

³²⁴ Kmet, Marija. »Moja pota«. V: *Slovinci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*, ur. Vera Kržišnik-Bukić, 90–94. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, 94–95.

položaj, zlasti v vnaprej oblikovanem mnenju o domorodcih: pisateljica se namreč čudi lepoti srbskega jezika in dostojanstvu »seljakov«; kot da tega ni pričakovala.

Zanimiv je del besedila v knjigi *Moja pota*, povzet po črtici *Bosna*, ki je bila objavljena nekaj več kot deset let pred avtobiografijo. V *Mojih potih* je avtorica izbrala tiste dele iz črtice *Bosna*, ki so manj realistični v prikazu revščine in bede v tej deželi. Turkinje se tako spremenijo v skrivnostne princeze, katerim tančice prekrivajo obraze; nikjer ni več sledu o zatiranih in bolehnih ženah.

V črtici *Bosna in Hercegovina* še bolj predstavlja deželo pomanjkanja, žalosti in trpljenja: »*In vse rože so kakor solze, ki jih joka ta bedna zemlja.*«³²⁵ Ob koncu črtice *Bosna* veje spoznanje, da je ta dežela razpeta med dve veri; med kristjane in muslimane. Avtorica opiše tako Kraljeviča Marka kot visoke minarete,³²⁶ s čimer pokaže močan vpliv obeh. Na koncu besedila *Moja pota* poda tudi rešitev za razdvojenost Bosne: »*In prav obilo število ondotnih verstev me je znova potrdilo v prepričanju, da ni nobene prave vere, oziroma, da so vse vere prave.*«³²⁷ To spoznanje se morda sklada z njenim osamosvajanjem v pisanju.

V zgodbi *Torče Skočir*, objavljeni v *Ljubljanskem zvonu* leta 1914, življenje in razmere v Bosni in Hercegovini niso podrobno predstavljene, Bosna je prikazana le kot dežela, kamor se na delo odpravlja Torče, fant iz slovenskih dežel.³²⁸

Marija Kmet Bosno kot Orient reprezentira zlasti v knjigi *Moja pota*, ki je bila izmed del s to tematiko napisana najkasneje. V njej zavzema klasično orientalistično navdušenost nad privlačnostjo daljne dežele, prav tako so tudi muslimanska dekleta prikazana bližje moškemu diskurzu prozornih tančic kot ženskemu kritičnem pogledu do zakrivanja. Na drugi strani v besedilu *Iz Bosne* avtorica ponekod uporablja diskurz balkanizma: Bosne ne glorificira. Bosna je bila sicer slovanska dežela, vendar še vedno divja in tudi z avstro-ogrsko pomočjo le na pol civilizirana. Del orientalizma je v tem besedilu zaznati pri opisih muslimanske kulture: »slikovite« prodajalne in lepe »kafane«, hkrati pa tudi omembe starih muslimanskih bivališč ter »Turkov« kot slovanskih krvnikov. Avtorica pri opisih pogosto uporablja motive otožnosti in prikaze revščine. Anna Bodrova zapiše, da je pri zapisih Marije Kmet zelo značilna tudi problematika »svojega« in »drugega«. Kot primer: Marija Kmet velikokrat poudarja

---

³²⁵ Kmet, »Bosna«, 372.

³²⁶ Kraljevič Marko naj bi bil po južnoslovanskem ljudskem izročilu zaščitnik kristjanov na Balkanu v času vladanja Osmanskega cesarstva (Popović, Tatyana. *Prince Marko: The Hero of South Slavic Epics*. New York: Syracuse University Press, 1988).

³²⁷ Kmet, *Moja pota*, 95.

³²⁸ Kmet, Marija. »Torče Skočir«. V: *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*, ur. Vera Kržišnik-Bukić, 95–97. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007.

oddaljenost Bosne, čeprav je Slovincem jezikovno zelo blizu.³²⁹ Tudi sicer motiv tujosti Bosne in Hercegovine v zgoraj navedenih besedilih avtorica velikokrat uporabi, s tem povečuje distanco med »mi« in »oni«.

5.5 Iva

Leta 1912 je bilo v *Zvončku* pod imenom Iva objavljeno besedilo *V Bosno!*³³⁰ O avtorici ne vemo veliko, iz besedila lahko razberemo, da je bila učiteljica³³¹ in da je, vsaj v tem obdobju, živela nekje na Krasu.³³² V *Zvončku* sta bili pod istim imenom objavljeni vsaj še dve drugi besedili: *Bolgar* (1912) in *Kje ste, dnevi veselja?* (1913).

Avtorica Iva je v Tuzli med počitnicami obiskala teto, ki je tam živela že dvajset let. Pisateljica takoj na začetku besedila naznani, da je šla na »daljno pot« v »zlato Bosno«³³³ – Bosna in Hercegovina je bila zanjo torej oddaljena dežela s pridihom Orienta. To pa je tudi edina omemba, saj v nadaljevanju besedila orientalskosti ne zasledimo več; Bosne ne predstavi kot pravljичne ali melanholične. Tuzla za avtorico ni reprezentirala pravega Orienta, nad njo ni navdušena kot nad čarobno, sanjavo deželo, kljub temu da so jo najbolj pritegnili ravno muslimani s svojimi običaji, čeprav se je avtorica hkrati zavedala tudi raznolikih narodnosti in ver, ki so bile prisotne v mestu. Turško življenje Iva opisuje v diskurzu obmejnega orientalizma, saj muslimane označi kot »jako lene«;³³⁴ cele dni naj bi le posedali pred svojimi prodajalnami.³³⁵ Izhodišče avtoričinega odnosa do muslimanov je njihova domnevna krvoločnost, saj naj bi se velikokrat zgodilo, da so »Turki« (kot imenuje muslimane) z nožem ranili kakšnega kristjana ali pravoslavca. Ob vstopu v trgovino, polno Turkov, se je pisateljica

---

³²⁹ Bodrova, Anna. »Znanstvena pota do *terre incognite* (slovenski ženski potopisi konca 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja)«. *Slavistična revija*, 64/3 (2016), 283–297.

³³⁰ Iva. »V Bosno!« *Zvonček*, 13/12, 1. 12. 1912, 280–283.

³³¹ Ivina nečakinja želi obiskati slovenske dežele. Odloči se, da bo, ko bo velika, znala slovensko in bo tudi sama učiteljica. Po tem zapisu lahko sklepamo, da je bila Iva učiteljica: »Solze so orosile Rezikino lice, in tesno se je oklenila mojega vratu. Pa mahoma vzklikne vsa potolažena: Kadar bom velika, pa pridem sama na Kranjsko. /.../ znala bom slovenski in bom tudi jaz učiteljica.« (Iva, »V Bosno!«, 281.)

³³² »Zdaj sedevam na večer v svoji sobici pri topli peči na Krasu, daleč od bosanske zemlje.« (Iva, »V Bosno!«, 283.)

³³³ Prav tam, 280.

³³⁴ Prav tam, 282.

³³⁵ Božidar Jezernik v svoji študiji kot značilnost, ki jo opisujejo popotniki, navaja tudi, da »tako kot vsi muslimani naj bi tudi balkanski muslimani ves čas posedali na razprostrtih preprogah v kavarnah, molče kadili čibuk ali nargilo in poslušali pripovedovalca zgodb, ki jim je prihranil napor razmišljanja in govorjenja. Tako naj bi jim v pasivnem opazovanju uhajala ena kulturna doba za drugo (Curzon 1849: 244; Jaeckel 1910: 155; Kanitz 1985: I, 339, 352; Gordon 1916: 246)«. Božidar Jezernik opozarja, da je sicer »med popotniki glede tega, da orientalci v kavarnah molče čemijo, veljalo veliko soglasje. Vendarle pa so bile take ocene večinoma rezultat pomanjkanja stikov med popotniki in domačini in so le to molče obsedeli, kadar je mimo prišel kakšen tujec. Sicer pa so bili Turki, za tiste, ki so jih bližje spoznali, zelo zgovorni«. (Jezernik, Božidar. *Dežela, kjer je vse narobe: prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998, 33.)

tudi sama skoraj »prestrašila teh bradatih in mrkih obrazov«. ³³⁶ Predvsem za kristjane so bili »Turki« torej še vedno grozeči in nevarni. Muslimanske žene pa so bile, kot zapiše, pomilovanja vredne – nikamor ne smejo same, nosijo »jako nezdrave noše« in so zatirane. ³³⁷ Muslimanke vidi zgolj kot uboge, njihovih pravic ali možnosti ne omenja. Prav tako v besedilu ne omeni harema. Poda pa kritiko muslimanske oblačilne prakse, čeprav ne dobimo občutka, da bi se o življenju muslimank natančneje pozanimala. Zakrivanje je tako le eden od razlogov za pomilovanje.

V besedilu *V Bosno!* je v diskurzu obmejnega orientalizma tudi slavljenje »hrabrih Slovencev«, ki so se pri »slavnem Sisku« udeležili »krvave bitke« ³³⁸ in »priskočili bratom na pomoč«. ³³⁹ Ko se je avtorica peljala z vlakom čez hrvaško zemljo, se je počutila varno kot doma; tega občutka varnosti za Bosno ni zapisala.

Zanimivo je, da pisateljica na začetku pripovedi poda sicer hudomušno, vendar zelo stereotipno pesem: »Tam v Bosni zlati, tam so vsi kosmati, ker se nič ne brijejo«, ter nadaljuje: »Pa ne bo tako hudo, ne. Prav prijazni ljudje so Bosanci.« ³⁴⁰ Kot da se je avtorica želela poigrati z bralčevimi tedaj že vnaprej oblikovanimi negativnimi mnenji o domačinih, nato pa jih potolažiti, da vseeno ni bilo tako grozno. Iz tega lahko sklepamo, da je bilo večinsko mnenje javnosti podobno stereotipom v pesmi. Tudi pisateljica se ni mogla izogniti vzvišenemu tonu, ko domačine označi sicer za prijazne, hkrati pa se zdi, da tudi sama ni pričakovala take gostoljubnosti. Superiornost nad življenjem v Bosni se kaže tudi v opozorilu bralcem, da so živeli »pri nas« v veliko boljših razmerah, predvsem mladina, ki je imela vsa možnost šolanja. Iva je za tuje druge pojmovala predvsem muslimansko prebivalstvo; čeprav ne zapiše dobesedno, jih reprezentira kot divje in nevarne oziroma orientalske. V Tuzli razlikuje tudi moderni del mesta, kjer so bila novejša in lepša poslopja, ter turški del, ki je bil veliko bolj zanemarjen.

---

³³⁶ Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe*, 33.

³³⁷ Iva, »V Bosno!«, 282.

³³⁸ »Bitka pri Sisku med turško in krščansko vojsko na dan sv. Ahaca (22. 6. 1593) je ena najpomembnejših zmag krščanske vojske nad Turki. Zmaga sicer še ni prinesla miru. Zaradi težkega poraza je Osmansko cesarstvo napovedalo vojno habsburškemu imperiju. To je pomenilo uvod v t. i. »dolgo« vojno (1593–1606), ki je močno izčrpala obe strani. Bitka pri Sisku ima kljub temu močan simbolni pomen, saj je krščanska vojska, zlasti po zaslugi kranjskih in hrvaških kontingentov, po stoletju in pol težkih udarcev Turkom prvič zadala zares odmeven poraz.« (Narodni muzej Slovenije: Hasanov plašč. <https://www.nms.si/si/zbirke/znameniti-predmeti/968-Hasanov-plasc> (dostop, februar 2021).)

³³⁹ Iva, »V Bosno!«, 280.

³⁴⁰ Prav tam, 280.

Pisateljica Iva se je identificirala predvsem s slovenstvom ter tudi z avstro-ogrskim imperijem, slednje se kaže v opisih spomenikov padlim avstro-ogrskim vojakom, ki so se borili ob zavzetju Bosne in Hercegovine, za katere navede: »/.../ le kamen priča o junaštvu in žrtvah.«³⁴¹

6 POTOVANJE V CARIGRAD V ČASU AVSTRO-OGRSKE

Začetki Osmanskega cesarstva segajo v 13. stoletje, ko se je začel formirati imperij. Leta 1453 so Osmani izpod Bizantinskega cesarstva osvojili Konstantinopol, ga preimenovali v Istanbul in razglasili za prestolnico. Na višku svoje moči v 16. in 17. stoletju je Osmansko cesarstvo obsegalo Bližnji vzhod, Jugovzhodno Evropo in Severno Afriko. Po porazu z Ruskim cesarstvom leta 1789 in postopni slabitvi imperija so se Osmani začeli zgledovati tudi po evropskih ureditvah, zlasti v vojski ter pri ekonomskih reformah. Sredi 18. stoletja se je cesarstvo vse bolj začelo odpirati zahodni trgovini (britanski in nizozemski), kar je pripeljalo do pojava tuje konkurence v množični proizvodnji. V prvi polovici 19. stoletja je sultan Mahmud II. ukinil janičarski red in vojska se je oblikovala po modernem evropskem zgledu. Hkrati so se uveljavile tudi druge spremembe: centralizacija cesarstva, zmanjševanje razbojniških skupin in povečanje varnosti ter s tem več obdelovalnih površin v nižinah ter boljši in cenejši transport.³⁴²

Sledilo je tanzimatsko obdobje (1839–1876) ali, drugače, obdobje reform: uveden je bil nov zakonik, v katerem je bila poudarjena enakost verstev; uredilo se je pobiranje davkov ter vstop v vojaško službo, uvedena je bila lastninska pravica in prepoved podkupovanja. Z novim zakonikom so bili vsi prebivalci, ne glede na vero in etnično pripadnost, razumljeni kot Osmani; nemuslimani so dobili pravice do služb na državnih položajih. V zunanji politiki cesarstva se je začelo neformalno zavezništvo z Veliko Britanijo in Francijo, ki se je po krimski vojni leta 1856 obrnilo bolj proti Nemčiji. V drugi polovici 19. stoletja so Nemci tako začeli z gradnjo železnice Orient Express, ki je začela delovati leta 1883.³⁴³ Velik korak so bile leta 1877 volitve v parlament Osmanskega cesarstva, ki je nato deloval manj kot eno leto.

Po rusko-osmanski vojni (1877–1878) se je začelo obdobje Abdulhamidskega režima, ki je trajalo do leta 1908. V tem obdobju je sultan Abdul Hamid II. razpustil parlament, zmanjšal

---

³⁴¹ Prav tam, 280.

³⁴² Hanioglu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2010, 42-72.

³⁴³ Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, 72-109.

moč visoke porte ter povečal moč uradnikov. Uveljavili so se kult osebnosti sultana, cenzura in ideja panislamizma, s čimer je sultan želel postati zaščitnik muslimanov po svetu.³⁴⁴

Abdulhamidski režim se je končal leta 1908 z mladoturško revolucijo, ki je bila načrtovana kot vojaška vstaja za ohranitev cesarstva. Mladoturki so obdržali sultana, vendar mu zmanjšali pooblastila ter obnovili parlament. Po zmagi na volitvah so mladoturki čedalje bolj prehajali k avtoritativnim metodam in opuščali liberalna načela. Mladoturška revolucija ni bila zelo velik prelom s tradicijo, čeprav so v tem obdobju stare elite cesarstva izgubile moč. Nove elite so se tedaj oblikovale predvsem iz vrst turških nacionalističnih voditeljev.³⁴⁵

Čez štiri leta so Balkan zajele bitke z vojno napovedjo Balkanske lige (Bolgarija, Črna gora, Grčija in Srbija) Osmanskemu cesarstvu. Med prvo balkansko vojno maja 1913 je Osmansko cesarstvo izgubilo novopazarski Sandžak, Kosovo, Makedonijo in večino Trakije.³⁴⁶ V drugi balkanski vojni je med vojaškim spopadom Bolgarije nasproti Grčiji in Srbiji, katerima sta se pridružila še Romunija in Črna gora, Osmanski imperij izkoristil možnost, z željo povrniti si nekaj izgubljenega ozemlja, in samostojno napadel Bolgarijo. V boju je Osmansko cesarstvo uspelo zasesti Odrin (Edrin), mesto, ki je bilo za ohranitev Istanbula strateško zelo pomembno. Cesarstvo je dobilo ob koncu druge balkanske vojne tudi popravek na meji z Vzhodno Trakijo. Leta 1914 je Osmansko cesarstvo vstopilo v prvo svetovno vojno kot zaveznica Nemčije na strani centralnih sil in ob koncu spopada že zelo oslABLJENO razpadlo. Po zmagi nad Grčijo je bila nato leta 1923 ustanovljena Republika Turčija, ki jo je vodil Mustafa Kemal Atatürk. Nova država je bila sodobna, sekularna in proevropska. Leta 1924 so ukinili kalifat, velike probleme so imeli tudi s postavljenem meja ter izseljevanjem prebivalstva.³⁴⁷

V obdobju pred prvo svetovno vojno so v osmanski imperij, zlasti v Istanbul, potovale tudi nekatere ženske.

6.1 Ljudmila Poljanec (1874–1948)

Ljudmila Poljanec je bila slovenska pesnica, dramatičarka in učiteljica. Veliko časa je posvečala knjigam, spremljala je javno življenje in tudi precej potovala: veliko počitnic je preživela na Dunaju, ogledala si je tudi Prago, Pariz in Salzburg ter preko Balkana obiskala Istanbul. Prijateljevala je z nekaterimi vidnimi slovenskimi literati in literatkami.³⁴⁸

---

³⁴⁴ Prav tam, 109-150.

³⁴⁵ Prav tam, 150-177.

³⁴⁶ Že v 19. stoletju Osmansko cesarstvo z nastankom novih držav začne počasi izgubljati evropski del imperija: sprva Grčijo, nato Srbijo, Romunijo in Bolgarijo (prav tam, 150-177).

³⁴⁷ Prav tam, 177-202.

³⁴⁸ Poljanec, Ljudmila. *Poezije*. Ur. Živana Safran. 2. izdaja. Radenci: Občina, 2004.

6.1.1 Carigrajske vizije

Ljudmila Poljanec je leta 1906 potovala preko Beograda in Sofije v Istanbul v družbi slikarja Ferda Vesela.³⁴⁹ Potovanje je bilo navdih za pesniški cikel *Carigrajske vizije*,³⁵⁰ ki so bile leta 1908 objavljene v *Ljubljanskem zvonu*.³⁵¹

Prve *Carigrajske vizije* so napisane skozi prizmo krščanstva, ki naj bi Carigradu zopet vrnilo »slavo davnih dni«. ³⁵² Pesnitev se sicer začne z orientalističnimi pridevniki: »zlatega Carigrada«, »šumečega Bosporja« in »minaretnega gaja«, vendar kmalu orientarno lepoto nadomesti prošnja Jezusu Kristusu, naj »odklene ženi tu harema ječo in v lepših rožah bo dehtel Seraj«. ³⁵³ Ljudmila Poljanec muslimanske žene v haremu opiše kot uboge, zaprte v samotno ječo, brez možnosti lastne volje in kakršne koli odločitve. Repräsentira jih kot objekt – bile so le zaprte v haremu, kjer niso imele nikakršnih pravic, odrešil jih lahko le Jezus Kristus. Zanimivo, da avtorica Jezusa Kristusa opiše kot popotnika, ki je obiskal Carigrad, kjer je spoznal, da se je tedaj v mestu častilo boga Alaha, zato je zamišljen in tih odšel.

V drugi pesnitvi *Carigrajskih vizij* zaznamo motiv Lepe Vide: mlado krščansko dekle slepo zaupa obljubam tujca, ki jo odpelje v tuji svet. Harem v pesnitvi zopet nastopa kot ječa, kamor so zaklenili dekle in kjer je na koncu tudi od žalosti umrla. Še pred smrtjo prosi boga odpuščanja. Ljudmila Poljanec v pesnitvi zapiše, da je bilo dekle »ukradeno in za denar prodano«, ³⁵⁴ kar je lahko namig na trgovino s sužnji oziroma trgovino s spolnimi sužnjami. Točen dogajalni kraj pesnitve ni razkrit, iz zadnjega verza izvemo, da je bila dežela s haremi (muslimanska dežela) za avtorico tuja in njeni prebivalci prav tako. Izpostavljene so tudi lažne besede in hinavščina, ki sta v orientalističnem diskurzu pogosta stereotipa, uporabljena za označevanje orientincev.

Cikel *Carigrajske vizije* je pesnica zapisala s pozicije krščanstva; islamska veroizpoved je glavni krivec za nesrečo teh dežel in odreši jih lahko le ponovna vera v krščanstvo. Muslimani so bili tujci in Ljudmila Poljanec je skrbno vzdrževala distanco med nami (kristjani oziroma nedolžnim in poštenim dekletom) ter njimi (muslimani, »haremskimi vratarji«). ³⁵⁵ Nazadnjaška in zatiralska kultura Orienta je prikazana preko reprezentacije žensk, ki so zaprte

---

³⁴⁹ Poljanec, *Poezije*.

³⁵⁰ Poljanec, Ljudmila. »Carigrajske vizije I.«. *Ljubljanski zvon*, let. 28, št. 2, 1908, 102–104 in Poljanec, Ljudmila. »Carigrajske vizije II.«. *Ljubljanski zvon*, let. 28, št. 2, 1908, 396–398.

³⁵¹ AbsolventiPefMB: Ljudmila Poljanec – življenje in delo. https://slo.slohost.net/cgi-bin/stran.pl?id=6&izris=izpisiNovico&st_pod=27&jezik=slo&templ=1 (dostop: julij 2020).

³⁵² Poljanec, Ljudmila. »Carigrajske vizije I.«. *Ljubljanski zvon*, let. 28, št. 2, 1908, 102–104.

³⁵³ Poljanec, »Carigrajske vizije I.«, 102.

³⁵⁴ Poljanec, Ljudmila. »Carigrajske vizije II.«. *Ljubljanski zvon*, let. 28, št. 2, 1908, 396–398.

³⁵⁵ Poljanec, »Carigrajske vizije II.«, 397.

v haremu. Pri tem sicer ni imperialna oblast tista, ki bi rešila ljudstvo izpod zatiranja, temveč je to vera – krščanstvo. Katja Mihurko Poniž zapiše, da pisateljica »islam doživlja kot ogrožujoč in se zateka v Kristusovo očiščenje«. ³⁵⁶ Dekle dobi odrešitev v odpuščanju Boga, Carigradu pa lahko nekdanjo slavo povrne le Jezus Kristus.

Avtorica sicer v ciklu pesnitev *Orienta* ne omenja dobesedno, vendar je prvotni opis Carigrada zelo orientalski: izpusti sicer eksotičnost, seksualnost ter osmansko prestolnico predstavi bolj kot raj. Ljudmila Poljanec tudi ni pisala s pozicije obmejnega orientalizma – muslimani niso krvoločni in nevarni, predvsem v prvi pesnitvi, kjer Carigrad izgublja svojo nekdanjo moč in sijaj. V drugi pesnitvi je bilo mlado dekle sicer ukradeno, vendar se avtorica ni spustila v opisovanje ugrabitelja kot grozeče divjega Turka, temveč bolj kot hinavskega prevaranta. Iz pesnitev veje predvsem skeptični pogled na Orient.

6.1.2 Pismo o potovanju

Ohranjeno je tudi pismo Ljudmile Poljanec, ki ga je leta 1906 napisala znanki Ljudmili Prunk. ³⁵⁷ V njem odgovarja na vprašanje, kako je bilo na potovanju po Istanbulu in Sofiji. Krščanskega duha, ki je močno prisoten v ciklu *Carigradske vizije*, v pismu ni več toliko zaznati. Avtoričina navdušenost nad Carigradom se zdi večja, sogovornici celo zaželi, da bi imela kdaj priložnost videti Carigrad ob sončnem zahodu, saj naj bi bil celo lepši od Neaplja, kamor si avtorica še želi potovati. ³⁵⁸ Na začetku pisma sicer Carigrad označi za umazano mesto, predvsem turški del, torej orientalski del, vendar s prekrasno geografsko lego, kar v svojem potopisu *Izlet v Carigrad* omeni tudi Anton Aškerc. ³⁵⁹ Prav tako je pisatelj že leta 1893 zapisal tudi kritiko plešočih dervišev s svojega potovanja po Istanbulu. ³⁶⁰ Enako kot se je zdelo Ljudmili Poljanec nerazumno, kako je lahko sicer moderna turška oblast dopuščala take verske blaznosti, kot so bili fanatični derviši. Tu zopet (sicer posredno) avtorica išče krivca za primitivnost Orienta v islamski veri in blaznosti, turško oblast pa v tem primeru postavi na stran modernosti. Podobnost z Aškerčevim potopisom lahko zaznamo tudi v opisu pregledovanja potnih listov na turški meji. Tako kot Aškerc je tudi avtorica zavzela pozicijo superiornosti: v pokroviteljsko posmehljivem tonu zapiše, da so jih »Turki« s pregledovanjem potnih listov

---

³⁵⁶ Mihurko Poniž, Katja. »Odkrivanje in osvajanje prostorov svobode v delih zgodnjih slovenskih literarnih ustvarjalk«. *Slavistična revija*, 61/4 (2013), 575–589.

³⁵⁷ Ljudmila Prunk – Utva je bila najbolj poznana kot slovenska otroška pesnica, prevajalka in gospodinjska avtorica (Šelih, *Pozabljena polovica*, 158).

³⁵⁸ MS 1906, Pismo Ljudmile Poljanec Ljudmili Prunk, Ljubljana: 1906 (Rokopisni oddelek NUK).

³⁵⁹ Baskar, »Način potovanja ...«, 30.

³⁶⁰ Prav tam, 30.

»mučili«, drugače pa so bili »režeži, ker niso bili večji našega, ne nemškega jezika«. ³⁶¹ S čisto drugačne pozicije, polne hvale, pa oba slovenska popotnika zopet zelo podobno označita bolgarsko državo kot moderno, hitro razvijajočo in kulturno ter izobraževalno zelo napredno. Ljudmila Poljanec je iz Istanbula leta 1906 potovala v Sofijo, Anton Aškerc pa se je na svojem potovanju, trinajst let prej, ustavil v Plovdivu. Bolgarija je bila za oba del vseslovanske vzajemnosti, za katero naj bi se med potovanjem navduševala tudi slovenska pisateljica. ³⁶² Podobnosti v motiviki opisovanja med Aškercem in pesnico so še toliko bolj zanimive, saj sta bila literata v rednih stikih. Aškerc je veliko ocenjeval avtoričine pesmi ter jo v prvih letih prijateljstva celo zasobil ³⁶³ in ji napisal pesem. ³⁶⁴ V korespondenci med Ljudmilo Poljanec in Antonom Aškercem, objavljeni v *Aškerčevem zborniku* (1957), katera sicer ni popolna, so ohranjena samo tri pisma Ljudmile Poljanec (vsa so iz leta 1903), Aškerčevih pisem je več, večina, tematika orientalizma ni prisotna. Samo v predzadnjem ohranjenem Aškerčevem pismu iz leta 1906 je bežno omenjeno pisateljčino potovanje v Istanbul. Aškerc v njem Ljudmili Poljanec očita, da mu ni poslala pozdravov iz potovanja v Carigrad, čeprav se je sam nanjo spomnil na potepanju po Kairu. ³⁶⁵ Na koncu pisma jo še povpraša: »Ali objavite carigradske vtise?« ³⁶⁶ Odgovor Ljudmile Poljanec ni ohranjen in njenega odziva žal ne vemo. Iz tega zapisa se zdi, da so Aškerca njeni vtisi o orientalskem mestu zanimali. Zanimivo je, da tudi v pismu, ki ga je pisateljica napisala Ljudmili Prunk, odgovori na enako vprašanje: potovanje v Istanbul naj bi zapisal nekdo drug. ³⁶⁷ Torej, če tvegamo zgolj sklepanje, je morda prav Aškerc navdušil Ljudmilo Poljanec za obisk Istanbula in Sofije, saj je bil navdušen orientalist in Slovan. Lahko pa se v podobnih pogledih kažejo zgolj habsburške potovalne navade, kot je, recimo, navdušenost nad zelo ugodno geografsko lego Istanbula.

---

³⁶¹ MS 1906, Pismo Ljudmile Poljanec Ljudmili Prunk.

³⁶² AbsolventiPefMB: Ljudmila Poljanec.

³⁶³ Prav tam.

³⁶⁴ Anton Aškerc je Ljudmili Poljanec namenil pesem *Sivi lasje*, kjer je poudaril njuno razliko v letih. Zaradi starosti je postajal pesnik osamljen in mlada dekleta, kot je bila tedaj Ljudmila Poljanec, se ne zmenijo več zanj. (Polona, Pahor. *Razdvojenost med ljubeznijo in duhovništvom pri Antonu Aškercu*. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2018.)

³⁶⁵ Aškerc Ljudmili Poljanec pošlje leta 1906 razglednico z »vročimi pozdravi iz črne Afrike« oziroma iz Kaira (Glazer, Janko. »Korespondenca med Aškercem in Ljudmilo Poljančevo«. V: *Aškerčev zbornik: Ob stoletnici pesnikovega rojstva*. Ur. Vlado Novak, 70–83. Celje: Odbor za proslavo stoletnice Aškerčevega rojstva v Celju, 1957, 82).

³⁶⁶ Glazer, »Korespondenca med Aškercem in Ljudmilo Poljančevo«, 83.

³⁶⁷ MS 1906, Pismo Ljudmile Poljanec Ljudmili Prunk.

V pismu avtorica omeni tudi položaj muslimanskih žensk, kot je sama zapisala: »/V/idi se jim že na prvi pogled, da so sužnje.«³⁶⁸ V nadaljevanju ne omenja podrobnosti življenja v haremu ali zakrivanju; poudari le, da so bile ženske za Turke »manj vredna bitja«.³⁶⁹

V primerjavi z opisom potovanja po Sofiji zaznamo razliko med vzvišenostjo nad Orientom oziroma Istanbulom, ki je bilo za avtorico sicer lepo mesto v blišču zlatih streh, vendar hkrati tudi umazano, nerazvito in z ostanki verskih običajev, ki so bili za avtorico zelo fanatični, ter na drugi strani slovansko vzajemnostjo in navdušenostjo v opisu bolgarske prestolnice kot zelo moderno razvite, kjer je bilo poskrbljeno tudi za srednješolsko izobrazbo žensk.

Kljub orientalistični opredelitvi »Turkov« oziroma muslimanov kot drugih, pa pisateljica ne izraža imperialističnih teženj po osvobajanju orientalskih ljudstev ali vsiljevanju modernih evropskih navad. Zdi se, da je vsaj delno podpirala turško oblast. Drugače je pri pojmovanju islama, kjer je le krščanska vera tista, ki bi lahko rešila orientalske dežele. V tej reprezentaciji sta si bila z Antonom Aškercem različna; pesnik namreč osmansko prestolnico opisuje »versko neobremenjeno«.³⁷⁰ Zanj naj bi bile vse tri monoteistične vere enakopravne.³⁷¹

6.2 Marica Gregorič Stepančič (1874–1954)

Marica Gregorič Stepančič je bila učiteljica, pisateljica, publicistka, prevajalka in urednica. Marta Verginella zapiše, da so se jo »njene učenke spominjale kot emancipirane ženske, narodne aktivistke, vedoželjne popotnice, pikre in duhovite pripovednice«.³⁷² Na potovanjih je obiskala »Dalmacijo, Nemčijo, Holandijo, Norveško, Švedsko in Finsko; bila je tudi v Hammerfestu in v Nordkapu, potovala je preko Severnega Ledenega morja mimo Narvika in norveške obale, obiskala Laponsko in Lofote. Med leti 1910–1914 je bila na Balkanu, v Angliji, Franciji, Španiji in na Portugalskem. Dalje je prišla do Carigrada in v Malo Azijo. Dodobra je prepotovala Italijo in obiskala tudi severno Afriko«.³⁷³

Marica Gregorič Stepančič je na potovanje po Balkanu odšla v okviru vseslovenskega sokolskega izleta v Sofijo. S potovanja je nastal potopis *Izlet po Balkanu*,³⁷⁴ objavljen v *Naši*

---

³⁶⁸ MS 1906, Pismo Ljudmile Poljanec Ljudmili Prunk.

³⁶⁹ Prav tam.

³⁷⁰ Kozak, Jacek Krištof. »»Pod egido ruskega orla« ali orientalistični izleti A. Aškerc in Baskar, Bojan. Način potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci. Primer Antona Aškerc«. *Primerjalna književnost*, 34/3 (2011), 153–172.

³⁷¹ Val 2020: Anton Aškerc: Razsvetljevalec slovenskega ljudstva. <https://val202.rtv slo.si/2020/07/nedeljski-izlet-101/> (dostop: avgust 2020).

³⁷² Šelih, *Pozabljena polovica*, 139.

³⁷³ Slovenska biografija: Gregorič Stepančič, Marica. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi215416/> (dostop: avgust 2020).

³⁷⁴ Gregorič Stepančič, Marica. »Izlet po Balkanu«. *Naša bodočnost*, 4/1(14–17), 4/2(29–34), 4/3(51–56), 4/5(98–105) (1912).

bodočnosti leta 1912. Avtorica sprva opiše postanek v Beogradu in Sofiji, kjer ji ne zmanjka pohval nad modernostjo in hitrim razvojem ter navdušenostjo nad slovanskim bratstvom. Nato sledi opis orientalskega Istanbula, sicer čarobnega, vendar ne tako domačega, ter opis grških Aten, ki niso bile orientalsko eksotične, so pa bile vseeno dovolj drugačne, da jih ne prišteva k slovanski vzajemnosti.

V magistrskem delu bom obravnavala avtoričin opis in pogled na Istanbul. Marica Gregorič Stepančič opiše osmansko prestolnico v večini s superlativi: »*kraljica Orienta*«, »*zvezda Jutrovih dežel*«, v kateri se »*razteza pisan venec razkošnih dvorcev, veličastnih mošej, misterijoznih razvalin in romantičnih kijoskov*«. ³⁷⁵ V opisu Istanbula in življenja v njem skoraj ne najdemo kritike. Slovanska pisateljica bralce le opomni, da je sicer mesto od daleč razkošnejše, od blizu pa so tudi »*razvaline in brlogi*«, ki ne uničijo »*mikavnosti niti za trenotek*«. ³⁷⁶ Negativno reprezentira le še Galato, del Istanbula, ki naj bi bil »*umazan in oduren s tesnimi in nizkimi bivališči*«. Pri tem je presenetljiva nadaljnja primerjava: Galata je bila kot »*pristno evropsko judovsko staro mesto*«. ³⁷⁷ Revnejši del mesta torej primerja s starimi mesti v Evropi, Stambul kot del Carigrada, imenovan »*orientalski pristan*«, pa opiše kot »*misterijozen in otožen*«, brez kritik o pomanjkanju civilizacije. ³⁷⁸ Tretji del mesta Pera naj bi bil evropski in moderen s celotno turistično infrastrukturo. Na splošno avtorica prestolnico Osmanskega cesarstva opiše kot mesto dvojnosti, ki popotnika skoraj preslepijo: »*Dospo sicer ob občudovanju te orijentalke krajine tuintam trenutki, ki opazovalca omamljajo, da je vse tako kakor v domovini ali kakor hitro poizkušamo primerjati, zapazimo hkratu velikansko razliko*«. ³⁷⁹ Zdi se, da je pisateljica pričakovala manj evropskih značilnosti in več nenavadnih, eksotičnih običajev, ki bi poglobljali razliko med Zahodom in Vzhodom. ³⁸⁰

Tudi Marica Gregorič Stepančič je, tako kot Anton Aškerc, zapopadla vsaj del habsburške potovalne prakse: navdušena je bila nad različnimi narodi, ki so med seboj bivali v harmoniji, za kar je zasluge pripisala osmanski vladi, ki naj bi posameznim etničnim skupinam dovoljevala določeno svobodo in samostojnost v kulturnem razvoju; predvsem v veri in šolstvu. ³⁸¹ Prav tako je tudi lepoto Istanbula povezovala z ugodno geografsko lego. Pri zapisovanju etnične

---

³⁷⁵ Gregorič Stepančič, Marica. »Izlet po Balkanu«. *Naša Bodočnost*, 4/3 (1912), 52.

³⁷⁶ Gregorič Stepančič, »Izlet po Balkanu«, 53.

³⁷⁷ Prav tam, 56.

³⁷⁸ Prav tam, 56.

³⁷⁹ Prav tam, 52.

³⁸⁰ »Jedva se je zdanilo, smo zopet opazovali mično turško krajino. Bivališča pa se dosti ne razlikujejo od naših.« (Prav tam, 52.)

³⁸¹ Avtorica v tekstu relativno kulturno svobodo različnih narodov v Osmanskem cesarstvu omeni dvakrat: »/.../ dopušča Turčin podrejenim narodom popolno prostost v vsem kar jim služi v razvoj lastne kulture in napredka.« (Prav tam, 55.)

raznolikosti Carigrada gre pisateljica v svoji odprtosti še dlje, poleg naštetih predstavnikov posameznih narodnosti ne zapiše stereotipnega pridevnika: »burni Arnavt« ali »Beduin s temnorjavim, klasično rezanim profilom«, kot ga uporabi Anton Aškerc.³⁸² Glede na etnični izvor avtorica med seboj razlikuje tudi muslimane: »/.../ seveda niso današnji muslimani potomci le goriomenjenih Osmanov, temveč tudi Azijancev, Kurdostancev, Čerkezov, Albancev, Grkov, Arabcev, Semitov, Sirijancev, Mongolov in Slovanov.«³⁸³ Pripisovanje orientalcem oziroma muslimanom tako različnost v etničnosti, rasi ali razredu in s tem odpreti možnost različnih potreb, nista bila del orientalističnega diskurza, saj bi bila Zahodu s tem odvzeta moč vsevednosti nad orientalskimi deželami.

Marica Gregorič Stepančič ni pisala z imperialne pozicije, skozi katero bi Osmansko cesarstvo želela civilizirati, večkrat je namreč pohvalila osmansko oblast pri vodenju etnično raznovrstnega imperija, kar v podtonu lahko razumemo kot namig na avstro-ogrsko oblast, ki v modernem zahodnem cesarstvu svojim narodom ni omogočala toliko kulturne svobode. Pisateljica pohvali osmansko oblast tudi v trudu za razširitev izobrazbe v Istanbulu, ki je s tem veliko pridobila.³⁸⁴ Ob tem vseeno ponekod zaznamo tudi vzvišenost in vnaprej določeno mnenje o domačinih. To se kaže v opisu odurnih ulic³⁸⁵ ter v naivnem pričakovanju, da raznolike narodne noše, katere so nosile posamezne etnične skupine v Carigradu, pomenijo zgolj maškarado, veselje in rajanje. Avtorica je bila začudena, da so bili prebivalci Istanbula v narodnih nošah tako »resni in dostojanstveni«.³⁸⁶ Za Marico Gregorič Stepančič je Orient drugačen, je »drugi«, vendar v večini na dober način; orientalistični diskurz, prisoten v opisih, je zelo pozitiven. Navdušenost nad Orientom in Istanbulom ne pojenja do konca popotovanja. Marica Gregorič Stepančič se je v obravnavanem besedilu poistovetila predvsem z vseslovansko identiteto,³⁸⁷ kar je razvidno zlasti iz opisa sokolskih proslav iz Beograda in

---

³⁸² Baskar, *Način potovanja in orientalistično potopisje ...*, 30.

³⁸³ Gregorič Stepančič, *Izlet po Balkanu*, 54.

³⁸⁴ Marica Gregorič Stepančič zapiše: »Tako je to nesrečno mesto po 900. letih svojega obstanka prišlo izpod kršanske oblasti pod turško velesilo z novim imenom »Istanbul«. – Ko da je bil to edini cilj Osmanov, so oni odslej trajno mirovali z orožjem toda nikakor s svojo bistroumnostjo, kajti edino njihovo stremljenje se je stekalo v prosveto za povzdigo Istanbula.« (Prav tam, 55.)

³⁸⁵ Marica Gregorič Stepančič tudi za podrtijo v »neprikupljivih ulicah« Galate najde razumno razlago: »zato sem vselej, ko sem šla mimo take ruine, tihoma mislila: Gotovo je izumrl tukaj gospodar brez dedičev, osamelo domovanje pa mu je brez zraku strohnelo, razpadlo, obležalo ...« (Prav tam, 56.) Iz zapisanega lahko sklepamo, da za podrte hiše ni bila kriva orientalska lenost ali primitivnost.

³⁸⁶ Avtorica zapiše: »Vsaka posamezna oseba nosi s svojo posebno nošo pečat orijentalnosti s seboj, vsaka posamična družina predočuje narod Jutrovih dežel. /.../ Človek pa motri s tem večjim začudenjem te ljudi, ker se drže vsi tako resno in dostojno, ko se vendar zdi, da je z vsemi temi raznovrstnimi kroji sredi maškerade, pa pričakuje smeh in poskočnost.« (Prav tam, 54.)

³⁸⁷ Avtorica opredeli Carigrad kot »prag Orienta«; Bospor je meja med Evropo in Azijo. Torej po pisateljčinem mnenju Balkan ni Orient, Bosne kot orientalske province Avstro-Ogrske nikjer ne omeni. Balkan je v večini prepreden s slovanskimi ljudstvi. (Gregorič Stepančič, *Izlet po Balkanu*, 52.)

Sofije. Kljub določenim habsburškim potovalnim vzorcem je bila identifikacija s slovanstvom ključna.

Presenetljivo je, da pisateljica v besedilu *Izlet po Balkanu* ne omenja žensk. Ne zapiše, da bi v Istanbulu videla orientalk, ne omenja zakrivanja in haremov; zapiše le, da imajo hiše v orientalskem pristanu pregrajena okna. Ženska pri njej torej ni nosilka Orienta, skozi njihovo zatiranje ne prikazuje barbarstva, vendar pa tudi ne izpostavlja ženske problematike, kar je dokaj nenavadno za zagovornico emancipacije. Izpuščanje orientalk iz opisov je sicer značilno za obmejni orientalizem, ki pa ga v besedilu Marice Gregorič Stepančič ni zaznati, ravno obratno, orientalcu avtorici ne predstavljajo grožnje.

7 EGIPT

V očeh prebivalcev slovenskih dežel je imel Egipt posebno mesto: neznana tujina, hkrati pa tudi dežela priložnosti in boljšega zaslužka. Napoleonova ekspedicija v Egipt je pripeljala do evropske obsedenosti z njim – egiptomanija se ni izognila niti slovenskim deželam. Znani sta vsaj dve lastnini egipčanskih predmetov: egipčanska zbirka na gradu Dobrovo v Goriških Brdih in egipčanski salon na Gradu Snežnik. V 19. stoletju so stiki z Egiptom postajali vse pogostejši in rednejši, tudi v gospodarstvu, kulturi in politiki. Še večji pretok ljudi se je zgodil v 60. letih 19. stoletja in kasneje, ko so v Kairo in Aleksandrijo odhajale slovenske žene in dekleta služiti denar ter s tem pomagati družinam doma, saj so bile številne kmetije zadolžene. Aleksandrinke so se izseljevale zlasti s Primorske in Notranjske, zaposlovale pa v večini kot vzgojiteljice, strežnice in kuharice pri bogatih družinah, ponekod tudi kot dojlje.³⁸⁸ Za mlada dekleta je bila to priložnost, da so si zaslužila tudi doto.³⁸⁹ Konec 80. let 19. stoletja, ko je bilo preseljevanje v Egipt na višku, je tam živelo okoli 5300 prebivalcev slovenskih dežel, od tega 5000 Slovencev in 300 Slovencev.³⁹⁰ Kot posledica tega so bila tudi potovanja v Egipt dokaj pogosta, od sredine 19. stoletja so se povečale objave potopisov o Egiptu, veliko jih je bilo povezanih z romanjem v Sveto deželo.³⁹¹

Egipt je imel od nekdaj strateško zelo pomembno lego, zato so si ga kolonialne sile mnogokrat poizkušale podrediti. Oblast je po porazu Napoleonove vojske leta 1805 nasilno prevzel

---

³⁸⁸ Šmitek, Zmago. »Egipt – dežela slovenske fascinacije«. *Časopis za kritiko znanosti*, 29/204/205/206 (2001), 30–51. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-CFVJC1ZU/553e2a17-7df9-46bc-8e87-c312ef8d21a0/PDF> (dostop: oktober 2020).

³⁸⁹ Mihurko Poniž, »Odkrivanje in osvajanje prostorov ...«, 580.

³⁹⁰ Korivec, Daša. *Dediščina aleksandrinke in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013, 26–27.

³⁹¹ Šmitek, *Egipt ...*, 33–35.

albanski vojaški poveljnik otomanske vojske Mohamed Ali in prekinil oblast turških fevdalnih posestnikov. Pred tem je bil Egipt pod Osmanskim cesarstvom od 16. stoletja, ko je postal na pol avtonomna provinca. Med vladavino Mohameda Alija (1805–1848) so ob Nilu nastala velika bombažna polja, ki so bila temelj za razvoj bombažne industrije ter posledično kovinske industrije, saj se je povečala potreba po industrijskih strojih. Med Francijo in Veliko Britanijo je vseskozi potekalo rivalstvo za gospodarsko in politično prevlado Egipta, po prvi svetovni vojni je gospodovanje pridobila Velika Britanija.³⁹²

Gospodarski napredek Egipta je v 20. in 30. letih 19. stoletja privabil vse več tujcev iz Evrope in Bližnjega vzhoda, ki so prihajali kot delavci, tehniki, arhitekti ali investitorji. Mohamed Ali je bil toleranten do različnih religij, zato se je število tujega kapitala, ki so ga prispevali vlagatelji, stalno povečevalo. Ob tem se je povečala tudi potreba po gospodinjskih pomočnicah, varuškah, sobaricah. Ker muslimanska vera narekuje, da žena lahko dela le znotraj svojega doma, muslimanke niso mogle izpolnjevati potreb trga. Vse več žensk je za delo kuharice, varuške ali dovilje začelo prihajati iz tujine. Od druge polovice 19. stoletja je evropsko priseljeno prebivalstvo v Egiptu predstavljalo višji sloj, ki se je ločil od egipčanskega prebivalstva. Arabski jezik je izgubljal pomen v javnem življenju in upravi, govorila sta se v večini francoščina in angleščina. Toleranca se je velikokrat kazala le med priseljenci, do domačinov je bil njihov odnos v večini superioren.³⁹³

7.1 Marica Gregorič Stepančič: Šumi Nil

Marica Gregorič Stepančič je leta 1901 v *Ljubljanskem zvonu* objavila črtico *Šumi Nil* (črtico iz življenja egiptovskih Slovenk) pod psevdonimom Ksenija. Tudi sama avtorica naj bi med svojimi popotovanji obiskala dežele Severne Afrike; Egipt oziroma Kairo pa nam predstavi skozi oči protagonistke aleksandrinke Lina. Po zapisu Katje Mihurko Poniž naj bi bila črtica *Šumi Nil* prva poznana upodobitev aleksandrinke v slovenski književnosti.³⁹⁴

Slovensko dekle se v Egipt odpravi z željo po boljšem zaslužku; čez leto dni življenja v Kairu še vedno nima dovolj denarja niti za pot nazaj domov. Ko je že skoraj obupala, jo v skušnjava zvabi bogat trgovec s ponudbo razkošnega življenja pod pogojem, da postane njegova ljubica. Lina najde vso svojo moč in se kot pošteno dekle upre skušnjavi, že naslednje jutro se odpravi na vlak proti domu. Katja Mihurko Poniž zapiše, da je avtorica »svojo aleksandrinko

---

³⁹² Korivec, *Dediščina aleksandrink ...*, 26–27.

³⁹³ Prav tam, 28–31.

³⁹⁴ Mihurko Poniž, Katja. »Reprezentacije aleksandrink v prozi Marjana Tomšiča«. *Dve domovini*, 21/34, (2011), 47–62.

predstavila kot žensko, ki ji takoj postane jasno, kaj z njo nameravajo». ³⁹⁵ Predstavi jo kot aktiven subjekt, ki se ne preda usodi. Za primer: Anton Aškerc v pesmi *Egipčanka* (1906) temo prostitucije opiše nekoliko drugače, njegovo protagonistko aleksandrino Malko možnost razkošnega življenja premami, čeprav zgolj v obliki priležnice, kar pa ni trajalo dolgo, kmalu se je morala začeti spopadati z občutki krivde in brezupa. Aškerc torej svojo aleksandrino predstavi kot nezmožno upreti se prevari in tudi ne dovolj aktivno, da bi svoj položaj lahko razrešila, kot to naredi Lina. ³⁹⁶

Marica Gregorič Stepančič Kairo opiše kot lepo in ponosno mesto z visokimi minareti, Arabci in Indijci, ki prodajajo eksotično sadje in orientalske predmete, kričečimi otroci, ki se valjajo v prahu, ter umazanimi in na pol golimi Arabci ob reki Nil. Egipt je torej tujina, je Orient v vsej svoji raznolikosti, eksotičnosti in predvsem seksualni razuzdanosti. Protagonistka ni prevzeta nad njegovo lepoto, bolj kot to je Kairo zanjo mesto skušnjave, obupa in na koncu tudi prevare. Avtorica ga imenuje tudi »južni Babilon« – morda je Babilon uporabljen kot metafora dvojnosti: zmešnjave in nereda ter obenem razkošja in eksotičnosti.

Zanimivo, da tudi v črtici *Šumi Nil* avtorica ne opisuje oziroma vsaj ne omeni orientalskih žensk. Ko opisuje pogled aleksandrinke Line na mestne ulice skozi okno kočije, omeni zgolj moške in otroke. Ne omenja harema in spolnih suženj, čeprav opisuje prostitucijo in promiskuiteto kot značilna pojava v prestolnici Egipta. Prav tako ne zapiše ničesar o podrejenosti egipčanskih žena. Avtorica torej ne piše s pozicije ženske pisave; ženski pogled na Orient se namreč izogiba seksualnosti ter hkrati problematizira neenak položaj orientalk. Prav tako pisateljica ne piše v slogu mejnega orientalizma – orientalci, Egipčani, niso grozeči ali nasilni, saj ima protagonistka možnost vrnitve domov, kar poudari tudi Katja Mihurko Poniž. ³⁹⁷ Orientalistični diskurz je v besedilu viden predvsem v opisih mesta, kjer kljub obupu Lina ob pogledu na Arabce in kričeče otroke zavzame vzvišen položaj nad revščino in umazanijo Orienta. Opisi Egipčanov so sicer skromni, osebnostnih lastnosti avtorica ne omenja. V ospredju zgodbe so predvsem čustva protagonistke Line, skozi katera Marica Gregorič Stepančič prikaže pomembno identifikacijo s slovenstvom. Lina pogreša domače slovenske kraje; možnosti, ki jih morda ponuja avstro-ogrski imperij, ne predstavi.

---

³⁹⁵ Mihurko Poniž, »Odkrivanje in osvajanje prostorov ...«, 581.

³⁹⁶ Prav tam, 580–581 in 585.

³⁹⁷ Prav tam, 581.

8 ČAS KRALJEVINE SHS

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je nastala leta 1918 z združitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo. Še istega leta je vodja Radikalne stranke sestavil koalicijsko vlado, v katero je vstopilo dvanajst strank, predsednik vlade je postal Slovenec Anton Korošec. Že na začetku je imela oblast Kraljevine SHS izredno težko nalogo, saj je bilo treba uskladiti različne upravne, politične in kulturne značilnosti posameznih dežel. Prva, Vidovdanska ustava je bila sprejeta 28. junija 1921 in je Kraljevino SHS opredelila kot monarhijo troimenega naroda. Zagovorniki jugoslovanske ideje so izpostavljali namreč samo tri »plemena«: Srbe, Hrvate in Slovence, čeprav so v kraljevini živele še številne druge etnične skupnosti, nekatere so bile priznane, druge ne: »750.000 Bošnjakov (štejejo kot slovanski izvor in islamska vera), 600.000 Makedoncev, 500.000 Nemcev in skoraj prav toliko Madžarov in Albancev, več kot 200.000 Romunov, 150.000 Turkov, 115.000 Čehov in Slovakov, poleg njih pa še Ukrajinci, Poljaki, Italijani, Židje in Cigani.«³⁹⁸ Tudi na verskem področju je bila Kraljevina SHS, ki se je leta 1929 preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, zelo pisana: »pravoslavnih je bilo približno pet milijonov, samo 300.000 manj je bilo katoličanov, uniatov 400.000, muslimanov dobrih 1.300.000, protestantov 229.000 in Židov (aškenazov in sefardov) 36.000.«³⁹⁹ Zelo velike so bile razlike tudi »v ekonomskem razvoju posameznih dežel, v kulturni ozaveščenosti ter politični in civilni zrelosti.«⁴⁰⁰ Jože Pirjevec za primerjavo med deželami reprezentira odstotke pismenosti: »v Sloveniji je bilo po popisu leta 1921 okrog 8,8 odstotkov nepismenih, v južni Srbiji oziroma Makedoniji pa kar 83,8 odstotkov.«⁴⁰¹ Za uradni jezik je bil določen srbsko-hrvaško-slovenski jezik. Z Vidovdansko ustavo so bile določene tudi nekatere demokratične svoboščine, kot sta svoboda tiska in političnega združevanja, po drugi strani pa so bila vladarju dopuščena zelo velika pooblastila. Problemi so nastali, ker se demokratične svoboščine v praksi velikokrat niso zares izvajale; oblast je velik poudarek dajala predvsem državnemu centralizmu in narodnemu unitarizmu.

V Bosni in Hercegovini je konec leta 1918 in v začetku 1919 prišlo do kar nekaj nasilnih dejanj. Pravoslavni prebivalci so se želeli maščevati muslimanom, ki so jim več sto let kot lastniki zemlje fevdalno vladali. Po zapisu Jožeta Pirjevca je pravoslavno nasilje podpirala srbska lokalna buržoazija. Oblast je želela imeti nadzor tudi nad muslimansko versko skupnostjo, čemur pa so Bošnjaki odločno nasprotovali, zlasti pri prenosu kulturnega in verskega centra iz

---

³⁹⁸ Pirjevec, Jože. *Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995, 12–13.

³⁹⁹ Pirjevec, *Nastanek, razvoj ter razpad ...*, 13.

⁴⁰⁰ Prav tam, 13.

⁴⁰¹ Prav tam, 13.

Sarajeva v Beograd. Center v Sarajevu so nato ohranili in ustanovili Jugoslovansko muslimansko organizacijo, katere temelj so bila verska in ne etnična načela.⁴⁰²

Kraljevina SHS je bila med najbolj revnimi in zaostalimi državami v Evropi. Bila je predvsem kmetijska država z zastarelim orodjem, primitivno obdelovalno tehniko in nestalnim poljedelstvom. Podeželje je bilo prenaseljeno, mestnega prebivalstva je bilo malo, prav tako ni bilo razvite industrije. Povprečna življenjska doba ni presegla 45 let, demografski prirastek je bil visok.⁴⁰³

Leta 1929 je kralj Aleksander I. Karadjordjević razpustil parlament, razveljavil ustavo in prevzel oblast. Razlog so bili ostri spori med strankami ter streljanje v parlamentu. Kralj je na oblasti odpravil vse stranke in uvedel strogo cenzuro tiska. Leta 1931 je zaradi zunanjih in notranjih pritiskov izdal novo oktroirano oziroma vsiljeno ustavo. Čez tri leta pa se je zgodila tragedija, v Marseillu je bil nad kraljem Aleksandrom uspešno izveden atentat. Ker prestolonaslednik Peter II. Karađorđević še ni bil polnoleten, je vodenje kraljevine prevzel njegov stric Pavel Karađorđević.⁴⁰⁴

Pomembno vlogo je v Kraljevini SHS odigrala tudi muslimanska skupnost. Na gospodarskem področju se je leta 1920 spremenila agrarna struktura, ki je bila veljavna še iz osmanskega obdobja. Agrarna reforma je pripomogla h gospodarskemu zatonu muslimanskih lastnikov zemlje; odnos med kmeti, lokalnimi političnimi elitami in državno birokracijo se je spremenil. Hkrati so se med muslimanskimi reformisti začele razprave o vlogi žensk v javnosti ter o možnostih sprejemanja zahodnih navad. Reformisti, ki so izhajali predvsem iz vrst inteligence, so se pri moških zavzemali za nošenje kape namesto fesa; ženske pa naj ne bi več skrivale svojih obrazov v primerih, ko bi to oviralo njihovo izobraževanje ali sodelovanje pri gospodarstvu. Del muslimanskih izobražencev je spodbujal tudi izobraževanje žensk in večjo denarno svobodo. Po drugi strani so nasprotniki reformistov kritizirali zahodne navade: vnos alkohola, skupen, ženski in moški, ogled predstav v gledališču ali skupen obisk kavarn. Nekateri so za muslimanske delavke zahtevali ločen prostor, kjer bi bila zagotovljena moralna in materialna čistost. Leta 1928 se je konservativni del islamske vere zavzemal za strogo upoštevanje šeriatskega prava, zlasti glede oblačilnih praks.⁴⁰⁵

---

⁴⁰² Prav tam, 21.

⁴⁰³ Prav tam, 21.

⁴⁰⁴ Prav tam, 21.

⁴⁰⁵ Bougarel, Xavier. *Farewell to the Ottoman Legacy? Islamic Reformism and Revivalism in Inter-War Bosnia-Herzegovina*. (2008)

https://www.researchgate.net/publication/280812124_Farewell_to_the_Ottoman_Legacy_Islamic_Reformism_and_Revivalism_in_Inter-War_Bosnia-Herzegovina (dostop: oktober 2020).

8.1 Potovanje v Bosno in Hercegovino pod Kraljevino SHS

8.1.1 Milica Borštnik Miron (1894–1977)

Milica Borštnik Miron je bila pisateljica in dramatičarka. Z osemnajstimi leti se je poročila z bosansko-hercegovskim profesorjem in se preselila v Sarajevo. Že od nekdaj je rada preučevala bogastvo bosanske kulture, pisala je tako v srbskem kot v slovenskem jeziku ter objavljala tudi v slovenskih časopisih, zlasti o bosanski kulturi. Njen mož je kasneje močno podpiral srbsko idejo.⁴⁰⁶

Milica Borštnik Miron je za *Ženski svet* napisala štiri članke o življenju v Bosni in Hercegovini. Leta 1932 je izšlo besedilo z naslovom *O ornamentiki bosanske čarape*,⁴⁰⁷ leta 1939 pa je zapisala tri *Pisma iz Sarajeva: Vsakdanje življenje in njegove težave*,⁴⁰⁸ *Muslimanski kmet v borbi za vsakdanji kruh*,⁴⁰⁹ *Društveno življenje*⁴¹⁰ in *Posledice obubožanja*.⁴¹¹

Avtorica je našete članke pisala v obdobju Kraljevine SHS, ko je bila identifikacija z jugoslovanstvom ključna. Muslimane predstavi kot najrevnejši del jugoslovanskega naroda,⁴¹² ki se še ni popolnoma navadil na skupni oziroma, kot zapiše pisateljica, »naš« narod.⁴¹³ Poudari, da so muslimani sestavljali nekdaj močan in bogat narod, tedaj pa jim je pretilo »kolektivno siromaštvo«.⁴¹⁴ V nadaljevanju opiše, da islamska skupnost v Sarajevu živi v svojih četrkih, v katerih je »ono staro življenje« v »navidez idiličnih hišicah, ki dajejo našemu mestu zanimivi orientalski pečat«.⁴¹⁵ Muslimansko življenje pojmuje kot orientalsko ter obenem zastarelo in primitivno. Sarajevo za avtorico ni več v celoti Orient, je mesto »našega« jugoslovanskega naroda, ki se trudi postati moderno. Muslimanski običaji dajejo Sarajevu le pridih Orienta.

V članku *Muslimanski kmet v borbi za vsakdanji kruh* pisateljica opiše težko življenje muslimanskega kmeta. Na koncu zapiše, da je o tem pisala, ker je želela prikazati, koliko moči in volje »premore tudi naš muslimanski živelj, ki je docela prepuščen sam sebi: V borbi in

---

⁴⁰⁶ Boršnik, Marja. »Milica Borštnik-Mironova.« *Dialogi*, XIII./št. 12 (1977), 736–739.

⁴⁰⁷ Borštnik Miron, Milica. »O ornamentiki bosanske čarape.« *Ženski svet*, 10/2 (1932), 52–55.

⁴⁰⁸ Borštnik Miron, Milica. »Pisma iz Sarajeva: Vsakdanje življenje in njegove težave.« *Ženski svet*, 17/6. (1939), 133–135.

⁴⁰⁹ Boršnik Miron, Milica. »Pisma iz Sarajeva: Muslimanski kmet v borbi za vsakdanji kruh.« *Ženski svet*, 17/7–8 (1939), 154–156.

⁴¹⁰ Borštnik Miron, Milica. »Pisma iz Sarajeva: Posledice obubožanja.« *Ženski svet*, 17/10 (1939), 212.

⁴¹¹ Borštnik Miron, Milica. »Pisma iz Sarajeva: Društveno življenje.« *Ženski svet*, 17/10 (1939), 210–212.

⁴¹² Avtorica Milica Borštnik Miron zapiše, da so tudi berači v večini muslimani, tako v Sarajevu kot tudi v drugih mestih. Vendar pa krivde ne pripiše absolutno njim, saj pravi, da je za najrevnejše sloje že šola velik strošek. (Borštnik Miron, »Pisma iz Sarajeva: Posledice obubožanja«, 212.)

⁴¹³ Milica Borštnik Miron v besedilih ne opredeli jasno, kaj razume pod pojmom »naš« narod. Najverjetneje gre za jugoslovanski narod v času Kraljevine SHS. Glede na veliko simpatijo njenega soproga do srbske ideje je težko določiti, koliko veljave imajo določeni narodi ter kateri izmed njih naj bi prevladoval v Bosni in Hercegovini.

⁴¹⁴ Borštnik Miron, »Pisma iz Sarajeva: Vsakdanje življenje in njegove težave«, 133–135.

⁴¹⁵ Prav tam, 135.

trdnem delu gradi vsem nam boljšo bodočnost.»⁴¹⁶ Muslimanske kmete v večini opisuje s superlativi; mnenja je, da so vredni spoštovanja, da so delovni, pošteni in dobri. Predvsem, ker so bili v revščini sami, brez dodatne pomoči, kar lahko razumemo tudi kot kritiko oblasti. Hkrati pa so bili muslimanski kmetje za avtorico še vedno tudi primitivni: »Znano je, da naši brdoviti kraji niso posebno rodovitni za drugo kot za seno. Žito na splošno se uspeva zaradi slabega podnebja, morda tudi ne zaradi nevednosti in onega starega pojmovanja, ki se baš v poljedelstvu še vedno preveč zanaša na tipično bosensko modrovanje: »kako je sudženo, kako Bog da, sve je u božijoj ruci, božije davanje.«⁴¹⁷ Čeprav jih pisateljica označi kot del »našega« naroda, do njih vseeno vzdržuje distanco, muslimani so še vedno »oni Drugi«.

Za Milico Borštnik Miron je nekdanje suženjstvo muslimanskih žena razlog za nazadovanje v kulturi in splošno obubožanje, saj mame, ki niso bile izobražene, niso zmogle svojih otrok vzgojiti v duhu modernih navad. Posledice revščine muslimanov pa so po mnenju avtorice nosili vsi prebivalci Sarajeva; zaradi muslimanskih primitivnih tradicij naj bi stagniralo celotno prebivalstvo. Ob tem zapisu avtorice hitro pripomni, da muslimanskih žena ne smemo obsojati, saj niso bile krive same. So dobre mame, kar pa ne znajo izkoristiti; »manjka jim smisel za organizacijo in samoiniciativnost.«⁴¹⁸ V naslednjem odstavku nato poda še bolj grobo sodbo o neprilagojenosti muslimank na moderne navade, ker so bile »nazadnjaške do skrajnosti.«⁴¹⁹ Kot primer navede stare, zamudne metode vezanja, ki so se jih kljub novim tehnikam muslimanke še vedno posluževale. Iz zgornjih zapisov lahko sklepamo, da je avtorica sprejemala muslimansko kulturo in se zavedala, da so bile muslimanske ženske tudi nadarjene in sposobne, vendar pa je želela islamski svet preoblikovati po pravilih »svojega« naroda, ki misli, da ve, kaj je za »primitivne Druge« najboljše. Vzvišenost nad muslimankami se kaže v obsodbi njihove primitivnosti – to lastnost je pripisala vsem muslimanskim ženskam, brez izjem. Prav tako jim ni pripisala intelektualne vrednosti, čeprav so bile prenekatero dejavne tudi v muslimanskih društvih.

V enem izmed *Pisem iz Sarajeva: Društveno življenje* Milica Borštnik Miron sicer opisuje delujoča društva v Bosni in Hercegovini, med njimi so tudi muslimanska kulturna društva z muslimansko intelektualno elito, ki pa naj bi se držala bolj zase; niso se udeleževali kulturnih prireditev v Sarajevu, prav tako niso hodili v gledališče, kar je avtorico zelo čudilo. Izjemoma naj bi prišlo mnogo muslimank in muslimanov v gledališče med muslimanskim praznikom na

---

⁴¹⁶ Borštnik Miron, »Pisma iz Sarajeva: Muslimanski kmet v borbi za vsakdanji kruh«, 154–156.

⁴¹⁷ Prav tam, 155.

⁴¹⁸ Borštnik Miron, »Pisma iz Sarajeva: Vsakdanje življenje in njegove težave«, 134.

⁴¹⁹ Prav tam, 134.

»ramazanske predstave«. Avtorica zapiše, da tedaj »/t/akoj na prvi pogled spoznaš, da to občinstvo še ni vajeno gledališča in reda, ki je tu vpeljan«. ⁴²⁰ Muslimani so bili za Milico Borštnik Miron torej prijazni divjaki, ki so se morali še priučiti kulturnih navad.

Leta 1932 je avtorica za slovenske bralce objavila članek z naslovom *O ornamentiki bosanske čarape*, v katerem pohvali dober občutek muslimanskih žena za lepoto in harmonijo, kljub temu da niso bile izobražene – večinoma niso znale ne pisati in ne brati. Bosanske čarape so pomemben del bosanske noše, v večini so jih ženske izdelovale popolnoma same; za avtorico so bile prave umetnice. Iz besedila sklepamo, da je med kmetice, ki so pletle bosanske čarape, prištevata pravoslavni in hrvaški del prebivalstva in ne toliko muslimanskega. Vendar pa je bil del vezenja vzeta tudi iz haremsko-muslimanskega veza. Pisateljica se je v zapisu identificirala tudi z zahodom, kateremu bi to pletenje prineslo »nekaj novega, svežega in originalnega«. ⁴²¹ Milica Borštnik Miron se sicer želi izogniti orientalističnemu diskurzu, v katerem bi bilo muslimansko prebivalstvo reprezentirano kot divje in eksotično. Avtorica celo zapiše, da želi muslimane predstaviti kot spoštovanja vreden in zelo pomemben del jugoslovanskega naroda. Vseeno pa v besedilo ponekod vdirajo tudi elementi superiornosti nad muslimanskim prebivalstvom ter njihova orientalistična drugačnost. Tudi Kraljevina SHS je želela muslimane na nek način civilizirati, jih »navaditi« na moderne običaje.

Sarajevo po pisateljičinih opisih ni več Orient, vsebuje le še nekatere elemente »stare dobe«. Prav tako v besedilu niso podrobno opisani haremi, zakrivalna praksa muslimanskih žensk je le omenjena, kljub temu da avtorica muslimankam nameni kar nekaj besed. Tu se zastavlja vprašanje, ali se avtorici harem in zakrivanje ne zdita značilna identifikatorja oziroma del ženske problematike ali je, kot zapiše Svetlana Slapšak, njuno prezrtje del ignoriranja osmanske preteklosti, značilno za balkanske države. Ob vzpostavitvi srbskega nacionalizma ter nato samostojne srbske države v 19. stoletju se je osnoval tudi balkanski orientalizem, ki zanika obstoj vsega muslimanskega na tem področju, posredno tudi obstoj haremov. ⁴²² Ob tem pa moramo poudariti, da so bili haremi v Kraljevini SHS že v zatonu in da je Milica Borštnik Miron v obravnavanih besedilih dokaj obširno opisala tudi življenje muslimanov, kar pomeni, da jih ni v celoti prezrla.

---

⁴²⁰ Borštnik Miron, »Pisma iz Sarajeva: Društveno življenje«, 210–212.

⁴²¹ Borštnik Miron, »O ornamentiki bosanske čarape«, 52–55.

⁴²² Slapšak, *Harems, Nomads: Jelena Dimitrijević*.

8.1.2 Zora Herakovič

Zora Herakovič je med obema vojnama v Bosni in Hercegovini delala kot zaščitna sestra oziroma danes imenovana patronažna sestra. Svojo službeno pot je nato nadaljevala kot učiteljica glasbe na Osnovni šoli Metlika. O svojem delu v Bosni je napisala tudi članek, objavljen v strokovnem listu *Zdravje*⁴²³ leta 1939.⁴²⁴

Kot je sama zapisala, je besedilo *Spomin na Bosno*⁴²⁵ napisala, da bi bilo tudi »slovensko ljudstvo, ki ne pozna razmer v Bosni« seznajeno »s higiensko zavestjo Bosancev«.⁴²⁶ Avtorica na začetku poudari, da je bilo ljudstvo v Bosni v večini pametno in prijazno, vendar pa zaradi pomanjkanja izobrazbe tudi primitivno. V nadaljnjem besedilu je zaznati diskurz balkanizma. Zora Herakovič nad Bosno in Hercegovino ni navdušena kot nad eksotično deželo, domačini so zgolj primitivni in surovi, brez pretekle slave in sijaja. Tako ne označuje le muslimanov, čeprav so ti v kritiki najbolj zastopani, temveč ponekod tudi celotno bošnjaško prebivalstvo. Prav tako Bosne izrecno ne označi kot Orient oziroma je ne opisuje z orientalističnimi oznakami. Pri tem avtorica ne opredeli popolnoma jasno, ali oznake veljajo za celotno prebivalstvo Bosne in Hercegovine ali zgolj za muslimanski del. Razberemo lahko, da bošnjaško prebivalstvo v celoti reprezentira, kot da so »razmeroma leni – tako telesno kot tudi duševno«.⁴²⁷ S tem ocenjuje tudi posameznikove osebnostne lastnosti. Prav tako avtorica zapiše, da so konservativni, pri tem pa poudari, da to velja predvsem za muslimane. Tudi nepriznavanje prave vrednosti žensk naj bi bilo značilno za celotno Bosno in Hercegovino, vendar pa se zapisi avtorice v nadaljnjem besedilu navezujejo v večini na muslimanski del ženskega prebivalstva. Le-te grobo označi kot popolnoma nevedne: naj ne bi vedele, kako jim je ime; koliko so stare, niti pojmi, kot so številke, naj jim ne bi bili povsem jasni. Iz opisov se zdi, da česa drugega, kot le slediti navodilom, niti niso bile sposobne.

V članku omeni tudi pravoslavne in katoliške žene v Bosni, katere so po njenem zapisu veliko bolj obremenjene z delom, ki ga opravljajo neprekinjeno, tudi zdravje jim zelo peša. Avtorica nato nadaljuje: »Povsem nasprotno je pri muslimankah; tam delajo moški več kot ženske.

---

⁴²³ »Strokovni list *Zdravje* je izhajal v Ljubljani že v letih 1920–1925, od leta 1926 je bil mesečnik in se je opredeljeval kot znanstveno poučni list. Z letom 1933 se preimenuje v znanstveno poljudni list, izdajal pa ga je Državno higienski zavod v Ljubljani. (Kržišnik-Bukić, Vera, ur. *Slovinci v BIH skozi, pričevanja, spomine in literarne podobe*. Ljubljana: Inštitut za narodnostno vprašanje, 2007, 107.)

⁴²⁴ Kržišnik-Bukić, *Slovinci v BIH skozi, pričevanja, spomine in literarne podobe*, 107–108.

⁴²⁵ Herakovič, Zora. »Spomin na Bosno«. V: *Slovinci v BIH skozi, pričevanja, spomine in literarne podobe*, ur. Vera Kržišnik-Bukić, 107–110. Ljubljana: Inštitut za narodnostno vprašanje, 2007, 107–108.

⁴²⁶ Herakovič, »Spomin na Bosno«, 108.

⁴²⁷ Prav tam, 108.

*Poljska dela opravljajo muslimanke samo tam, kjer so naseljeni samo muslimani (pri delu namreč ne morejo imeti »feredže« na obrazu).*⁴²⁸

V nadaljevanju Zora Herakovič opiše muslimanska stanovanja, ki jih ne poimenuje haremi, prav tako kot ne omenja ločenega življenja muslimank. Poudari, da imajo nekatera turška stanovanja tudi že kopalnice, eni bolj, drugi manj primitivne. Omeni tudi muslimansko oblačilno prakso, pri kateri okrivi nošenje zakrival oziroma feredž za slab vid muslimanskih žena. Kot pri prejšnji avtorici tudi pri Zori Herakovič, ki je bila v Bosni med vladavino Kraljevine SHS, ne moremo z gotovostjo trditi, bodisi da je prezrtje harema zgolj pokazatelj neproblematičnosti le-tega bodisi da gre za načrtno zanikanje osmanske dediščine ali zgolj opuščanje posebnega ženskega dela hiše. Zopet moramo poudariti, da je avtorica obnašanje in higienske navade muslimank podrobno opisala in jih ni v celoti prezrla.

Zora Herakovič besedilo napiše s predsodki in nerazumevanjem za muslimansko kulturo, hkrati tudi celotno bošnjaško prebivalstvo označi kot dobre, vendar primitivne divjake. Bosne ne razume kot Orient, njena avtorska pozicija ne poudarja orientalskih značilnosti. Avtorica do Bosne reprezentira predvsem kategorijo tujega – »mi« nasproti »njim«.

8.2 Potovanje v Ohrid

8.2.1 Marjana Grasselli-Prosenc (1875–1960)

Marjana Grasselli-Prosenc je bila predmetna učiteljica na meščanski osnovni šoli v Postojni ter soustanoviteljica ženske založbe *Belo-modra knjižica* (1927). V *Ženskem svetu* je med letoma 1928 in 1933 objavljala krajše prozne tekste in tudi daljše povesti. Od leta 1931 do 1933 je pisala in *Ženskemu svetu* pošiljala *Pisma s pota* pod psevdonimom Anka Nikolič.⁴²⁹ Leta 1932 je bilo objavljeno *Pismo s pota*,⁴³⁰ v katerem avtorica opisuje svoje doživljanje Ohrida. Kdaj natančno je pisateljica potovala v Ohrid, nimamo podatka, lahko le sklepamo, da približno v istem času, kot je bilo besedilo objavljeno.

Marjana Grasselli-Prosenc Ohrid opisuje večinoma s pohvalami in navdušenjem. Ohridsko jezero in okolico primerja z Bohinjskim jezerom, kjer še rože na oknih stoje prav tako kot na Gorenjskem. Ob koncu teksta se pisateljica celo pošali, da bralce gotovo dolgočasi »stikati po stvarih, ki jih poznamo, ki so slične kakor pri nas«.⁴³¹ Morda celo namiguje na nenavadne

---

⁴²⁸ Herakovič, »Spomin na Bosno«, 109.

⁴²⁹ Slovenska biografija: Grasselli-Prosenc Marjana. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1010520/> (dostop: avgust 2020).

⁴³⁰ Nikoličeva, Anka. »Pisma s pota«. *Ženski svet*, 10/9 (1932), 263.

⁴³¹ Avtorica nadaljuje: »Kje pa ostane senzacija, kje vse tisto, kar nas razburja in daje prijeten drget našim živcem in brezkraino globoke misli našemu nemirnemu duhu? Moj bog, rože na oknih, in Bohinjsko jezero pod

potopise iz oddaljenih in eksotičnih dežel, ki skušajo iz občinstva izvleči le navdušenje in začudenje.

Po mnenju avtorice področje okoli Ohrida ni tako civilizirano kot slovenske dežele, kar, presenetljivo, označi kot pozitivno. Zdi se ji pomembno, da se ohrani »edinstveni značaj /.../ pokrajine pred ameriško-evropskimi neokustnostmi«. ⁴³² Pisateljica se zaveda drugačnosti življenja in kulture na tem področju, ki se sicer zdita zelo podobna »našim« navadam, samo nekoliko manj razvita.

V besedilu avtorica ne omenja Orienta ali orientalskih značilnosti, zlasti se izogiba diskurzu balkanizma; Ohrid ni divja in barbarska pokrajina, ki jo je treba pod vsakim pogojem civilizirati. V neevropskih navadah vidi celo prednost ohranjanja etnoloških značilnosti in tudi ohranjanja naravnih danosti. ⁴³³ Pisateljica se identificira predvsem z jugoslovanstvom – zapiše, da jo ohridske ulice spominjajo na Benetke: »Samo da je vse to naše, naše.« ⁴³⁴

8 ZAKLJUČEK

Slovenske ženske, ki sem jih obravnavala v magistrskem delu, dežele Orienta opišejo na različne načine, z različnimi poudarki in mnenji, vendar vse, vsaj delno, v okviru zahodne superiornosti nad orientalskimi deželami. Ob tem je treba opozoriti, da slovenske popotnice le redko izrecno definirajo pojem Orient. Njihove reprezentacije lahko v večini razberemo posredno iz opisov. Z vzpostavitvijo jugoslovanske ideje in Kraljevino SHS se ideja Orienta na Balkanu, ki zavzema predvsem Bosno in Hercegovino, počasi opušča. Še vedno pa v veliki meri ostaja orientalistična skupnost, pojmovana kot tuji drugi, skupnost muslimanov, ki so s svojimi običaji ohranjali orientalski pridih.

Po ugotovitvah Reine Lewis je avtorska pozicija pisateljic odvisna od rasne, verske in razredne pripadnosti ter tudi od samega karakterja posameznice. ⁴³⁵ Rasna in verska pripadnost je bila pri slovenskih popotnicah identična, in sicer evropsko krščanska. Pri tem sta bili intenzivnost in vpliv vere seveda različna. Tudi razredna pripadnost jim je bila v grobem skupna – večina jih je pripadala izobraženemu srednjemu razredu. Vse popotnice, razen Ivane Kobilce in Zofke

---

povečevalnim steklom, pa govorica, ki zveni skoro kakor naša, in skupen svetnik iz prastare dobe – bežite no, to je zabava za rodoljube iz Kersnikove dobe. Mi pa, prosvitljeni otroci modernih let – – – .« (Nikoličeva, »Pisma s pota«, 263.)

⁴³² Nikoličeva, »Pisma s pota«, 262.

⁴³³ Marjana Graselli Prosenč zapiše: »Da, Ohridsko jezero je polno najboljših rib, morda zato, ker ga ne plenijo tako brezobzirno, kakor plenijo bogastvo »civiliziranih« jezer in rek«. (Prav tam, 261.)

⁴³⁴ Prav tam, 262.

⁴³⁵ Lewis, *Gendering Orientalism*, 19. in Kalčič, *Jelena Dimitrijević o haremu: antropologija spola na Balkanu*, 20.

Kveder, ki sta bili umetnici, so se izšolale za učiteljice. Kobilca je bila za žensko v slikarstvu tedaj dobro izobrazena, prav tako je Zofka Kveder kot ena prvih slovenskih poklicnih pisateljic celo začela študij v Švici, katerega nikoli ni dokončala.⁴³⁶ Študirati je želela tudi Ljudmila Poljanec, vendar ji okoliščine nadaljevanja študija niso dopuščale.⁴³⁷

Večina obravnavanih slovenskih popotnic (razen Zore Herakovič in Ivane Kobilce) je tudi sicer dejavno pisala literarna dela in članke za slovensko časopisje. Pri tem je treba poudariti, da imamo ohranjena in arhivsko zabeležena tista besedila o Orientu, ki so bila objavljena v slovenskem časopisju oziroma so znana iz biografije posamezne popotnice, ki je bila prepoznana v javnosti. Morda so tedaj potovale tudi ženske, ki svojih doživetji niso objavljale oziroma iz njihovih potovanj ni ohranjenih zapisov ali podatkov. Vseeno lahko potrdimo, da so bile slovenske popotnice v večini učiteljice oziroma izobraženke, kar pomeni, da je relativno veliko izobraženih žensk potovalo na Orient ali vsaj v dežele, ki so bile dovolj oddaljene od domačih krajev, da so bile tuje, drugačne ter vsaj delno prepoznane kot orientalistične.

8.1 Kako slovenske ženske potujejo

Slovenske ženske so na Orient potovale iz različnih vzrokov. Z namenom potovanja in ogleda tuje dežele sta se v Istanbul odpravili Ljudmila Poljanec in Marica Gregorič Stepančič, ki obišče tudi Balkan; Marjana Grasselli Prosenc se je na izlet odpravila v okolico Ohridskega jezera, Zofka Kveder pa za šest dni v Sarajevo. Iva ter Marija Kmet sta v Bosni in Hercegovini obiskali sorodnike, vendar sta se hkrati zanimali tudi za ogleda in zanimivosti »tuje dežele«. Z drugačnim namenom pa je v orientalni Egipt potovala protagonistka zgodbe *Šumi Nil* pisateljice Marice Gregorič Stepančič. Aleksandrinka Lina je v Egiptu iskala delo, zato so jo le malo zanimala eksotična ljudstva in njihove navade. Orient služi le za ozadje zgodbe, v kateri je v ospredju slovenska poštenost in zmožnost zoperstaviti se skušnjavi. Ne zgolj na potovanje, vendar v iskanju novih slikarskih naročil, se je v Sarajevo za osem let preselila tudi Ivana Kobilca. V Bosno je odpotovala povsem iz profesionalnih razlogov, tudi ko jo je obiskal nečak, je le del njegovega obiska prepotovala z njim, preostali čas se je posvetila delu.⁴³⁸ Kot medicinska sestra se je na delo v Bosno odpravila tudi Zora Herakovič. V njenem opisu zdravstvenih razmer v Bosni ne razberemo motiva navdušenosti popotnika nad neznano deželo. Milico Borštnik Miron pot v Sarajevo vodi po poroki; tja se je kot osemnajstletna skupaj z možem preselila in tam ostala do svoje smrti.

---

⁴³⁶ Šelih, *Pozabljena polovica*, 155.

⁴³⁷ AbsolventiPefMB: Ljudmila Poljanec.

⁴³⁸ Pismo Ivane Kobilca Mariji Pintar, Sarajevo, poletje 1904 (zasebna last, IK 0202).

Tako kot so se slovenske ženske odpravile na pot iz mnogoterih razlogov, tako so tudi potovale dokaj različno: Zofka Kveder in Marija Kmet naj bi potovali sami, Ljudmila Poljanec s slikarjem Ferdom Veselom⁴³⁹ ter Marica Gregorič Stepančič v okviru organiziranega izleta sokolskega društva. Nobena izmed njih ni potovala kot spremljevalka svojega moža, ki bi imel pomembno funkcijo v tujini, kar je bilo sicer relativno značilno za pionirke v popotništvu.⁴⁴⁰ Prav tako nobena izmed slovenskih avtoric ne omenja, da bi na poti imela težave, zaradi spola ali ker je potovala sama. Iz obravnavanih tekstov se zdi, da se pisateljice ne zavedajo privilegija, ki so ga kot ženske imele pri spoznavanju muslimanske kulture.

Ob tem se obravnavane avtorice niso delile na turistke ali popotnice ter se niso označevale kot terenske raziskovalke, etnologinje ali antropologinje. Njihova besedila so relativno kratka. Sklepamo lahko, da jim opredeljevanje ni bilo tako pomembno kot zahodnim popotnicam.⁴⁴¹

8.2 Visoki, obmejni in avstro-ogrski orientalizem

Pri večini obravnavanih avtoric se zrcali diskurz orientalizma, ki se v besedilih pojavlja vsaj delno in v določenih oblikah. V večji meri je odsoten pri Marjani Grasselli Prosenc, Ivani Kobilci in Zori Herakovič, slednja piše bolj v diskurzu balkanizma. Ob tem pa je nujno definirati, ali so kraji, kamor potujejo obravnavane Slovenke, zanje same Orient ali ne. Zofka Kveder je Bosno označila kot ekstrakt Orienta, Marija Kmet v *Mojih potih* zapiše, da jo je Sarajevo omamilo: »Do vzhičenosti sem občudovala orientalske razglede s turških kafan in brhko Miljačko.«⁴⁴² V črtici *Bosna* je pokrajina že nekoliko bolj prežeta z melanholijo, v potopisu *Iz Bosne* pa je te očaranosti nad Orientom veliko manj; Bosna je le še revna dežela. Tudi Iva v besedilu *V Bosno!* ne omenja izrecno, da potuje na Orient. Omeni, da je Tuzla oddaljena, vendar za avtorico ni v celoti orientalna. Kot orientalce pojmuje le muslimane in njihove navade. Prav tako nekaj let kasneje, v Kraljevini SHS, Milica Borštnik Miron Sarajeva ne smatra kot »Orient v malem«, temveč mu le muslimanski prebivalci s svojimi običaji puščajo »zanimiv orientalski pečat«.⁴⁴³ Za Zoro Herakovič in Marjano Grasselli Prosenc dežela, kamor potujeta, ni Orient. Zora Herakovič sicer Bosno opiše kot manjvredno, Marija Grasselli Prosenc pa Ohrid pojmuje v okviru slovanske vzajemnosti ter mu nekoliko nižjo civilizacijsko razvitost

---

⁴³⁹ AbsolventiPefMB: Ljudmila Poljanec.

⁴⁴⁰ Dokl, »Muslimanske v ženski popotniški literaturi 19. in 20. stoletja«, 113–114.

⁴⁴¹ Edith Durham potuje po Balkanu in, kot sama zapiše, opazuje značilnosti srbske kulture. S tem naj bi že utirala pot antropologiji. (Bajrektarevič, Senada. *Popotnice na Balkanu: Primer Rebecce West*. Diplomski naloga, Filozofska fakulteta UL, 2002, 9.)

⁴⁴² Kmet, *Moja pota*, 67–69.

⁴⁴³ Borštnik Miron, »Pisma iz Sarajeva: Vsakdanje življenje in njegove težave«, 135.

celo šteje v prid. Prav tako Ivana Kobilca v pismih domačim Sarajeva ne pojmuje orientalistično, tudi za Marico Gregorič Stepančič Balkan ni Orient, večji del balkanskih narodov uvrsti pod slovanstvo, nasprotno Istanbul označi za »kraljico Orienta« in »zvezdo Jutrovih dežel«. ⁴⁴⁴ Enako je bil za Ljudmilo Poljanec Istanbul kot »zlato Carigrad, šumeči Bospor, minaretni gaj in v rožah smehljajoči se Seraj«. ⁴⁴⁵ Tretjo destinacijo, Egipt, kot »južni Babilon«, kjer orientanci prodajajo eksotično sadje in orientalske predmete, opiše Marica Gregorič Stepančič v zgodbi *Šumi Nil*.

Diskurz o Orientu pri reprezentacijah slovenskih avtoric zaobjame več različic. V stilu visokega oziroma elitnega orientalizma najbolj izrazito piše Zofka Kveder, ki je nad potovanjem v Bosno navdušena, označi jo kot »avstrijski orient«. Navzlic navdušenosti in eksotičnosti so prebivalci Sarajeva tudi primitivni, večina jih živi v veliki revščini. Visoki orientalizem v besedilih *Moja pota* in *Bosna* uporablja tudi Marija Kmet – Bosno interpretira kot sanjavo deželo z muslimankami kot princesami v tančicah. Ob tem črtica *Bosna* sicer vsebuje več melanholije in manj eksotične omame. Med elitni orientalizem lahko uvrstimo tudi potopis Marice Gregorič Stepančič *Izlet po Balkanu*, kjer je Istanbul večinoma označen kot mesto pravljic.

Visoki orientalizem je bil v uporabi zlasti v imperialnih državah z dolgoletno tradicijo kolonializma. V slovenskih deželah je zgodovinsko večjo zastopanost doživel obmejni orientalizem, ki je prisoten vse od časa turških vpadov, ko so Turki veljali za krvoločne, dedne sovražnike krščanskemu ljudstvu. Kot ugotavlja Bojan Baskar pri opisih Orienta izpod peresa Antona Aškercarja, se glede na »osrednjo naracijo nacionalne ideologije«, ki pogosto producira diskurz obmejnega orientalizma, v njegovih opisih ta le redko pojavi. ⁴⁴⁶ Prav tako tudi slovenske avtorice, ki potujejo na Orient, motiviko obmejnega orientalizma relativno malo uporabljajo, zlasti če upoštevamo njegovo razširjenost v domovini. Najbolj izrazito ga uporabi avtorica potopisa *V Bosno!*, ko muslimane prikaže kot mrke, bradate ter krvoločne. Manj izrazit in bolj posreden je obmejni orientalizem v drugi pesnitvi *Carigrabskih vizij*, kjer s prevaro ugrabljeno krščansko dekle zaprejo v harem. Ljudmila Poljanec sicer ne uporablja pojmovanja »krvoločni Turek«, iz opisa pa lahko sklepamo, da je bilo dekle odpeljano v muslimansko deželo, ki še vedno predstavlja grožnjo krščanski Evropi. Delno to vrsto orientalizma uporabi tudi sodnik v potopisu Marije Kmet *Iz Bosne*, kjer Turke opiše kot krute in izkoriščevalske vladarje bošnjaškega prebivalstva. Presenetljivo je tudi v zadnjem delu besedila *Žene*

---

⁴⁴⁴ Gregorič Stepančič, »Izlet po Balkanu«, 52.

⁴⁴⁵ Poljanec, »Carigrabske vizije I«, 102–104.

⁴⁴⁶ Baskar, »Način potovanja in orientalistično potopisje ...«, 33.

mohamedanke v Bosni in Hercegovini Zofke Kveder omenjena vročekrvnost Bošnjakov, s čimer so mišljeni predvsem muslimani.

Tudi Avstro-Ogrska kot monarhija je vzpostavila neke vrste svoj orientalizem, s katerim je želela ohranjati položaj imperialne države z orientalsko kolonijo. Habsburška kulturna politika je preferirala »podobo Bosanca kot »dobrega« orientalca nasproti »slabemu« Turku». ⁴⁴⁷ Dobrega muslimana prikaže Marija Kmet v potopisu *Iz Bosne*, ko »Turke« v Sarajevu označi za mirne, čiste in dostojanstvene, čeprav Bošnjake sicer interpretira kot primitivne in nedelavne. Bosanski polk, ki na Dunaju velja za junake zveste monarhiji, omeni Zofka Kveder *V Sarajevem*, vendar hkrati v obeh besedilih poudari tudi fanatičnost bosanskih muslimanov. Na splošno imata pozitivno mnenje o muslimanih tako Marica Gregorič Stepančič kot Milica Borštnik Miron. Tudi Ivana Kobilca v svojih slikah sledi smernicam avstrijskega orientalizma in slika »dobre orientalce«.

Navzlic prikazovanju »dobrih orientalcev« muslimani pri obravnavanih avtoricah vseeno mnogokrat ostajajo drugačni in tuji, čeprav ne več grozeči. Na zavestni ali podzavestni način vsa obravnavana besedila opisujejo vsakdanje in nedramatične dogodke orientalskega življenja. Ne opisujejo nenavadnih, skoraj fantastičnih zgodb, nemoralnih običajev ali nenadejane seksualnosti. ⁴⁴⁸

Prikazovanje »slabih« muslimanov iz oddaljenega Orienta, ki so za Avstro-Ogrsko pomenili zlasti Osmane, kot definirata Johann Heiss in Johannes Feichtinger, se pri obravnavanih avtoricah pojavlja v manjšem številu. Marica Gregorič Stepančič Egipt negativno reprezentira v okviru prostitucije, vendar v tem ne izpostavi izrecno samo muslimanov. Najbolj viden je »slab« musliman v *Carigrajskih vizijah II.*; zlasti ima negativno konotacijo ugrabitev dekleta. V pismu Ljudmile Poljanec je odnos do Osmanov v Istanbulu dvojen; na nekaterih delih zaznamo kritiko, drugje odobravanje. Muslimani v Osmanskem cesarstvu pri obravnavanih popotnicah torej niso a priori »slabi«, Zofka Kveder *»Carigrajske Turke«* označi celo za naprednejše od bosanskih muslimanov. ⁴⁴⁹

Edward Said zapiše, da je v razmerju zahod–vzhod Evrope vedno v poziciji moči nad Orientom, kar se kaže v opisih orientalca kot izprijenega, primitivnega, otročjega, divjega ter vsekakor

---

⁴⁴⁷ Ivana Kobilca (1861–1926) ..., 194–195.

⁴⁴⁸ Kot primer: Varoslav Oblak leta 1891/1892 potuje v Makedonijo in tam preučuje makedonska narečja. Solun se mu tedaj zdi umazano mesto, domačine označi za »dvonogate, kričeče in smrdljive bestije«. (Cvirn, Janez. »To so dvonogate, kričeče in smrdljive bestije«: Oblakovo potovanje v Makedonijo (1891/92). *Acta Histriae*, 17/1–2 (2008), 113–126.)

⁴⁴⁹ Kveder, »V Sarajevem«, 383.

drugačnega. Evropejci so na drugi strani racionalni, krepostni, zreli in normalni.⁴⁵⁰ Tudi slovenske avtorice uporabijo nekaj orientalističnih oznak, ki so vezane zlasti na osebnostne lastnosti, – nekaj, kar je orientalcem prirojeno in kar lahko spremeni le zahodna civilizacija. Ljudmila Poljanec, Zora Herakovič in Marija Kmet (*Iz Bosne*) prebivalce označijo kot nevedne, neumne oziroma iracionalne. Ljudmili Poljanec se v pismu smilijo, ker ne znajo evropskih jezikov, Zofka Kveder zlasti muslimanke označi za vraževerne. Kritika neumnosti se velikokrat povezuje z neizobraženostjo, ki jo omenjata Milica Borštnik Miron in Marjana Grasselli Prosenc, nezadostno šolstva obsodita tudi Zofka Kveder ter Iva v besedilu *V Bosno!*. Izjema je Marica Gregorič Stepančič, ki osmansko »bistroumnost« pohvali. Relativno pogosto Orient ali orientalce slovenske popotnice označijo tudi kot skrivnostne (Marica Gregorič Stepančič, Iva, Marija Kmet v *Mojih potih, Bosna*; Zofka Kveder) in eksotične (Marica Gregorič Stepančič: *Šumi Nil*, Ljudmila Poljanec: *Carigrajske vizije*, Marija Kmet: *Moja pota*, Zofka Kveder). Izprijena in seksualna predstava Orienta je pri slovenskih popotnicah šibko navzoča, erotizem in promiskuiteto posredno omenja Marica Gregorič Stepančič, ki Egipt označi kot prostor prostitucije; šibko se motiv spolne sužnje pojavi v *Carigrajskih vizijah II.*, na prostitucijo muslimank zaradi revščine po prvi svetovni vojni opozori tudi Milica Borštnik Miron. Lenobo prebivalstva orientalskih dežel omenja dokaj malo avtoric (Iva, Zora Herakovič in Marija Kmet: *Iz Bosne*, po mnenju sodnika), pomanjkanje natančnosti zapiše le Zora Herakovič, motiv hinavščine pa je zaznati v *Carigrajskih vizijah II.* v prevari dekleta. Bolj zastopana orientalistična stereotipa v govoru slovenskih popotnic sta umazanija in razdejanje, ki pa se ne pojavita pri vseh avtoricah. Omenijo ga Marica Gregorič Stepančič, Ljudmila Poljanec, Iva in Marija Kmet: *Iz Bosne*. Ljudmila Poljanec in Iva izpostavita turški del mesta kot bolj zanemarjen; drugače Marica Gregorič Stepančič umazan del Istanbula primerja s starimi evropskimi mesti, hkrati pa orientalskega dela ne označi kot odurnega. Na drugi strani čistočo muslimanskih stanovanj opišeta Zora Herakovič in Marija Kmet.

Slovenske popotnice, ki potujejo v Bosno in Hercegovino, to deželo v večini reprezentirajo kot revno in otožno (Iva, Marija Kmet in mnenje sodnika v tekstu *Iz Bosne*, Zofka Kveder, Milica Borštnik Miron). Vendar pa revščina ni venomer vzrok nesposobnosti in lenosti prebivalstva, temveč tudi problem oblasti, kot izpostavi Milica Borštnik Miron.

Iz zgornjih primerov lahko vidimo, da so orientalistični predsodki pri obravnavanih opisih prisotni, vendar niso zgolj enoznačni, ponekod jih spremljajo tudi pohvale. Predvsem v reprezentiranju orientalističnih stereotipov slovenske avtorice ne pretiravajo kot nekateri

---

⁴⁵⁰ Said W., *Orientalizem*, 58.

zahodni popotniki. Božidar Jezernik v svoji knjigi *Dežela, kjer je vse narobe* opisuje popotnike po Balkanu in njihove včasih bolj, drugič manj nenavadne opise in mnenja o balkanskem svetu. Nekateri izmed njih so Balkan označevali podobno »koncu sveta«: »In ko so popotniki odpluli iz Zemuna proti Beogradu, so menili, da so »končali s civiliziranim svetom.« Zato so se nekateri med njimi obnašali »skoraj tako slovesno, kot da bi se poslavljali od tega življenja«. ⁴⁵¹ Drugi so pisali fantazijske zgodbe o nastanku ljudstev, ⁴⁵² prebivalce Bosne označevali kot kanibalske ter v večini vse Balkance imeli za »nagnusno nečiste«. ⁴⁵³

8.3 Balkanizem in slovanska vzajemnost

Tudi balkanizem kot diskurz, ki Balkan prikazuje krvoločno, divje, primitivno ter hkrati melanholično in revno, pri slovenskih avtoricah ni tako pogost, kot bi ga morda pričakovali. Razlog je lahko tudi v nekoliko kasnejši razširitvi (po balkanskih vojnah) tega diskurza. ⁴⁵⁴ V zvenu balkanizma govori sodnik v besedilu *Iz Bosne*. V njegovih očeh ta dežela ni romantična, je primitivna in revna; nima preteklega sijaja in slave. ⁴⁵⁵ Nekaj slikovitosti Sarajevu povrne avtorica v nadaljnjih opisih, čeprav se tudi ona poslužuje opisa bolj otožne kot eksotične Bosne. Prav tako so Bošnjaki (predvsem muslimani) v okviru balkanizma zgolj manjvredni in primitivni in ne eksotični v opisih Zore Herakovič v *Spominih na Bosno*.

Skoraj nasproten diskurzu balkanizma je izraz slovanske vzajemnosti. Ton pisanja se je nekoliko spremenil ob povezovanju slovanskih ljudstev in snovanju jugoslovanske ideje v 20. stoletju, ko se je v slovanstvo obarval tudi slog slovenskih popotnic, zlasti v času Kraljevine SHS. Pomen Bosne in Hercegovine kot orientalistične kolonije Avstro-Ogrske monarhije je začel v Kraljevini Jugoslaviji bledeti, kljub temu je muslimansko prebivalstvo še vedno predstavljalo sled orientalistične preteklosti.

Zofka Kveder na začetku besedila *Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini* muslimane v Bosni prišteva k Slovanom, ki so sprejeli islam. Del slovanske povezanosti omenijo tudi sodnik v potopisu *Iz Bosne*; Iva, ki hrvaško zemljo označi za domačo, in Ljudmila Poljanec s prištevanjem Bolgarije kot del slovanske domovine. Pri opisu potovanja Marice Gregorič Stepančič se kaže dvojnost med slovansko vzajemnostjo, ki zajema večji del Balkana (Bosne

---

⁴⁵¹ Kinglake, 1844: 3–4 po Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe*, 13.

⁴⁵² Kot primer: »O nastanku turškega rodu so v Črni gori vedeli povedati, da je prvega Turka zredila prasica, ki je imela toliko prašičkov, kolikor je imela seskov; malo dete se je moralo boriti in grabiti (»otimati«) za sesek. Zato se tudi Turki imenujejo Otmanoviči; zato tudi ne jedo svinjskega mesa; in od tod jim je ostalo, da vsak grabi tuje (Nenadović 1975: 8).« (Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe: prispevki k etnologiji Balkana*, 22.)

⁴⁵³ Prav tam, 22–23. Nekateri popotniki so celo zapisovali, da se domačini v Makedoniji po poroki skopajo le še enkrat ali dvakrat (prav tam, 24).

⁴⁵⁴ Todorova, *Imaginarij Balkana*.

⁴⁵⁵ Kmet, »Iz Bosne«, 214–219.

tukaj sicer izrecno ne omenja), ter orientalistično očaranostjo nad Istanbulom. Za avtorico potopisa *Izlet po Balkanu* se Orient začne na Bosporju, kjer Istanbul odpira vrata v deželo pravljic. Drugače kot pri Zofki Kveder, kateri devet let prej vrata v Orient odpira Bosna in Hercegovina. V času Kraljevine SHS Marjana Grasselli Prosenc Ohridsko jezero opiše v podobnostih z Bohinjskim jezerom, vse skupaj pa označi kot »naše« – slovansko, ter Milica Borštnik Miron, ki reprezentira en jugoslovanski narod. Vsaka od obravnavanih popotnic vsaj delno omeni slovanstvo oziroma se zaveda ideje o slovanski vzajemnosti, tudi tiste avtorice, ki so potovale še v času Avstro-Ogrske.

8.4 Orientalke in haremi

Slovenske popotnice v večini v svojih besedil izpostavijo ženske na Orientu ali vsaj omenijo njihovo življenje. Od devetih obravnavanih avtoric le tri ne omenjajo orientalk oziroma muslimanke, pri tem jih je Ivana Kobilca le upodobila. Ženske na Orientu so ena izmed najpogostejših tematik z Vzhoda, hkrati pa jih malokrat pisci in piske razumejo ter o njih pišejo z natančnostjo, kar velja tudi za slovenske popotnice. Pogostokrat so v obravnavanih besedilih orientalske ženske, katerih populacijo sestavljajo predvsem muslimanke, zgolj omenjene – kot še ena izmed posebnosti in zanimivosti orientalske dežele. Zares o njihovi zapostavljenosti, pravicah in pozitivnih lastnostih piše samo Zofka Kveder. Nekaj več o njihovem delovanju in položaju v Kraljevini SHS zapiše še Milica Borštnik Miron v *Pismih iz Sarajeva*. Ob tem pa tako Kveder kot Borštnik Miron in Zora Herakovič muslimanske ženske označijo za konzervativnejše, nerazgledane in neizobražene. Tudi Iva, Ljudmila Poljanec in Marija Kmet (*Iz Bosne*) muslimanke vidijo zlasti kot objekte; brez moči in zaprte v »ječo«. Marica Gregorič Stepančič v obeh delih orientalk ali muslimanskih žensk ne omenja, prav tako jin ne omenjata Marjana Grasselli Prosenc v *Pismih s pota* (Ohrid) ter Ivana Kobilca v svojih pismih domačim. Umanjkanje omemb žensk je sicer značilno za obmejni orientalizem, ki pa, zanimivo, ni značilen za avtorsko reprezentacijo nobene od zgoraj navedenih popotnic.

Tri obravnavane avtorice (Marija Kmet, Iva, Ljudmila Poljanec) so iz oblačilne prakse muslimank in njihovega zaprtega življenja v haremu sklepale o njihovi podrejenosti. Tudi ostale avtorice muslimanke vsaj v večinskem delu besedil predstavijo kot zatirane, s čimer bralcem povečajo občutek inferiornosti orientalističnih kultur v primerjavi z evropsko civilizacijo. Izjema je opis orientalk v knjigi *Moja pota* ter črtici *Bosna*, kjer Marija Kmet muslimanke opiše kot princese, pokrite s tančicami.

Slovenske popotnice muslimanske oblačilne prakse komentirajo zelo različno: Zofka Kveder v obeh besedilih zakrivanje le omeni in ga ne komentira, prav tako specifično ne izpostavljajo

zakrivanja, temveč ga zgolj omenijo, Ljudmila Poljanec, Milica Borštnik Miron in Zora Herakovič, ki le v enem stavku pripiše slabovidnost muslimank feredžam.⁴⁵⁶ Za primerjavo: nerazgledanosti muslimank Zora Herakovič nameni več kot pol strani. Kot zelo nezdravo označi muslimansko nošo Iva v besedilu *V Bosno!*, Marija Kmet pa v potopisu *Iz Bosne* zakrite ženske opiše kot duhove. Oblačilno prakso muslimank in zakrivanje slovenske popotnice ne obsodijo a priori, večina jih pokrite obraze le omeni, s tem ne »bijejo boj/a/ proti zakrivanju«, kar je po mnenju Leile Ahmed sicer glavni cilj zahodnih feministk.⁴⁵⁷

Dodatno kritiko zahodnih feministk Chandra Talpade Mohanty vidi pri neupoštevanju razrednih, etničnih in rasnih razlik med muslimanskimi ženami.⁴⁵⁸ Tudi pri slovenskih avtoricah razredne razlike omeni le Zofka Kveder ter nekoliko Milica Borštnik Miron. Etnično so muslimanske ženske opredeljene večinoma kot Turkinje, ostalih orientalskih etničnih skupin Slovenke podrobno ne naštevajo.

V obravnavanih besedilih najdemo tudi opise haremov. Iz zapisov lahko sklepamo, da sta od obravnavanih avtoric harem obiskali le Zofka Kveder in Ivana Kobilca. Natančen opis obiska harema imamo samo v besedilih Kvedrove, ostale avtorice izrecno ne zapišejo, da so kdaj vanj vstopile. Tudi glede Kobilčinega obiska ženskega dela hiše strokovnjaki zgolj sklepajo glede na natančnost njenih risb, pisna pričevanja o njenem obisku harema pa niso ohranjena. Tako Kvedrova kot Kobilca harem predstavita kot družinski prostor, brez nemoralne ali eksotične konotacije ter z značilno postrežbo turške kave.

Zanimivo, Marija Kmet, ki je v Bosno potovala tik pred prvo svetovno vojno, v potopisu *Iz Bosne* zapiše, da je bila v turškem stanovanju: »Turška bivališča, kar je še pristnih iz prejšnje dobe, so stara in trhla, in bala sem se, da se ne podere vse skupaj, ko sem stopila po vegastih lesenih stopnicah v turško stanovanje.«⁴⁵⁹ Avtorica je torej vstopila v značilno »staro« turško bivališče, vendar ga ni poimenovala harem, temveč stanovanje, ki pa je vseeno imelo zamrežena okna. O turških stanovanjih in ne o haremih v času Kraljevine SHS govorita tudi Milica Borštnik Miron ter Zora Herakovič, ki sicer ne zapišeta izrecno, da sta katerega obiskali. Nobena od teh treh popotnic tudi ne omenja ločenih prostorov za ženske.

Opisovanje turških stanovanj in prezrtje haremov je morda povezano z zanikanjem osmanske dediščine srbske nacionalne države, o katerem piše Svetlana Slapšak v članku *Harems*,

---

⁴⁵⁶ Feredžja je »tančica, s katero si muslimanke pokrivajo obraz«. (»Feredža«, Fran>SSKJ. https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=*fered%C5%BEa (dostop: oktober 2020).

⁴⁵⁷ Ivnik, »Kako pa živijo ženske v Turčiji?«, 212.

⁴⁵⁸ Prav tam, 212.

⁴⁵⁹ Kmet, »Iz Bosne«, 214–219.

Nomads: Jelena Dimitrijević.⁴⁶⁰ Zatajevanje osmanske preteklosti za srbsko kulturo pomeni novo, očiščeno verzijo identitete. O tem piše tudi Božidar Jezernik v svoji knjigi *Balkan, dežela, kjer je vse narobe*, kjer »opiše proces načrtnega pozabljanja osmanske kulture na Balkanu«. ⁴⁶¹ Navaja, »kako so se muslimanska mesta po osvoboditvi (iz Osmanskega cesarstva) spremenila z rapidno hitrostjo v sodobna, moderna, evropska mesta in izgubljala svoj orientalski čar«. ⁴⁶² Ni bilo več prostora za džamije, za turško modo, po drugi svetovni vojni podrejo tudi večino turških »kavarn lenih«. ⁴⁶³ Milica Borštnik Miron in Zora Herakovič sta bili v Bosni v času Kraljevine SHS. Na tem mestu je treba opozoriti, da se je tradicija haremov tedaj že počasi izgubljala. Po besedah Borštnik Miron je bilo zapiranje žensk v kraljevini stvar preteklosti. ⁴⁶⁴ Islamski reformisti so v tem času začenjali s spreminjanjem nekaterih konservativnih pogledov na islam; del muslimanskih intelektualcev je spodbujal izobraževanje žensk. ⁴⁶⁵

Harem kot ječo, kjer so bile zaklenjene objokane muslimanske žene, reprezentira Ljudmila Poljanec v *Carigrajskih verzijah*. Motiv zaprtosti »za lesenimi rešetkami haremskih oken« se pojavi tudi pri Zofki Kveder na začetku besedila *Žene Mohamedanke v Bosni in Hercegovini*, ⁴⁶⁶ čeprav v nadaljnjem pisanju harem pri Kvedrovi dobiva podobo evropske dnevne sobe. Na drugi strani Iva v potopisu *V Bosno!* harema ne omenja, prav tako ga ne omenjajo Marjana Grasselli Prosenc, Marica Gregorič Stepančič ter Ivana Kobilca v pismih.

Vse avtorice, ki opisujejo harem, ga v večini predstavijo kot družinski prostor, brez motivov promiskuitete. Podobno kot evropske popotnice tudi Zofka Kveder takoj ob začetku bralce poduči (v obeh besedilih), da je bila poligamija v Bosni zelo redka, prav tako Ivana Kobilca v obeh podobah harema v prostoru naslika obisk, kar izniči predsodek o njegovi hermetični zaprtosti. Nekoliko manj slovenske avtorice sledijo zahodnim kolegicam v opisovanju zdravstvenih razmer. Evropski feministični diskurz slabe zdravstvene razmere, v želji harem približati evropski dnevni sobi, zamolči. ⁴⁶⁷ Za razliko od tega na razširjenost jetike in bolehnost muslimank opozarja kar nekaj obravnavanih avtoric: Zofka Kveder, Iva, Zora Herakovič,

---

⁴⁶⁰ Slapšak, *Harems, Nomads: Jelena Dimitrijević*.

⁴⁶¹ Kalčić, *Kolonializem, popotnice in haremi*, 145–146.

⁴⁶² Prav tam, 145–146.

⁴⁶³ Prav tam, 146–147.

⁴⁶⁴ Milica Borštnik Miron v *Pismih iz Sarajeva* zapiše: »Življenje muslimank je bilo dosedaj omejeno na zaprti domači krog /.../. Sledovi suženjstva muslimanske žene se kažejo tudi drugje in so prinesli muslimanskemu življu in vsemu narodu dosti škode.« (Borštnik, »Pisam iz Sarajeva: Vsakdanje življenje in njegove težave«, 133.)

⁴⁶⁵ Bougarel, *Farewell to the Ottoman Legacy*.

⁴⁶⁶ Kveder, »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«, 472.

⁴⁶⁷ Kalčić, *Jelena Dimitrijević o haremu*, 21–22.

Marija Kmet ter Milica Borštnik Miron. Tudi predsodek o lenosti muslimanskih žensk v haremu izpostavi le Zora Herakovič.⁴⁶⁸

Presenetljivo pa je, da slovenske popotnice v celoti izpustijo politično in družbeno moč žensk v haremu ter prednosti, ki jih je le-ta prinašal. Kar nekaj popotnic iz obdobja 19. stoletja, katere v študiji obravnava Reina Lewis, je v življenju muslimank videlo tudi prednosti. Lady Montagu je islamske ženske označila kot svobodnejše od zahodnjakinj, saj naj bi bila njihova ekonomska neodvisnost večja. Prav tako je bila Melek-Hanum mnenja, da so imele haremske žene lahko veliko politično moč, saj je bil harem prostor, kjer so pomembne informacije nenehno krožile in kjer so se spletala še bolj pomembna zavezništva. Zapiše tudi, da moški na funkciji državnega uslužbenca niso smeli prejemati »daril«, lahko pa so jih njihove žene, kar je pomenilo ključni informacijski kanal in zavezniško moč.⁴⁶⁹ Za primerjavo, tudi v slovenskih deželah so žene pomembnih veljakov v 19. stoletju prirejale družabne dogodke, kjer so se odigrala ključna poznanstva.⁴⁷⁰

Obravnavane avtorice teh prednosti v svojih besedilih ne omenjajo, nekaj pravic muslimank zapiše le Zofka Kveder, vendar ne v primerjavi s pravicami zahodnjakinj, pri katerih bi imele orientalk več svobode. Prav tako slovenske popotnice v haremu ne opisujejo lezbične ljubezni in skrivne govorice, kot ju namigneta Henriette Brown in Jelena Dimitrijević. Slednja opisuje posebno simbolno govorico – salam,⁴⁷¹ ter omenja poliglotstvo haremskih žena kot večščino, s katero so lahko vstopale v tuje kulture, ki jih sicer ne bi mogle nikoli spoznati.⁴⁷²

Obravnavane avtorice retorike zahodnih popotnic ne zaobjamejo popolnoma, umanjka jim reprezentacija harema kot možnost za uveljavitev ženske moči in intelektualne svobode ter izpostavitve delne ekonomske svobode orientalk in njihove skrivne ljubezni. Slovenke sicer pišejo skozi oči ženskega dojetja Orienta, harem ni predstavljen kot »seksualni zapor«, hkrati pa ženski del hiše tudi ni prostor politične moči. K nekoliko specifičnemu pogledu

---

⁴⁶⁸ Zora Herakovič lenost muslimanski žensk omeni, ko zapiše, da imajo muslimanke pri gospodinjskih delih vse pripravljeno tako, da se jim ni treba veliko gibati: »Največji užitek jim je sedenje; pri tem kadijo in pijejo črno kavo.« (Herakovič, *Spomin na Bosno*, 109–110.)

⁴⁶⁹ Kalčić, *Jelena Dimitrijević o haremu*, 25–26.

⁴⁷⁰ *Ženska*, dokumentarni film. Režiserka Majda Širca. Ljubljana: TV Slovenija, 2015. <https://4d.rtvsl.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniski-program/174391554> (dostop, februar 2021), 15 min.

⁴⁷¹ Salam je simbolna govorica, pri kateri se uporabljajo različni predmeti in dotiki, brez besed, pogledov in pisanja (Slapšak, *Harems, Nomads: Jelena Dimitrijević*).

⁴⁷² Svetlana Slapšak to imenuje »poliglotsko nomadstvo«, kjer je bilo znanje jezikov namenjeno zgolj užitku. Kot primer navede, da se je italijanščina uporabljala v haremih za izvajanje oper, ki jih sicer v muslimanskih gledališčih ni bilo moč videti. (Slapšak, *Harems, Nomads: Jelena Dimitrijević*.)

slovenskih popotnic so lahko prispevala krajša potovanja v orientalske dežele,⁴⁷³ v večini so kot del Orienta najpogosteje obiskale Bosno, kjer jim je bil vsaj delno poznan jezik in so se tako lažje sporazumevale z domačini kot angleške popotnice. Potovanja na druge celine so bila tedaj na Slovenskem za ženske še zelo redka. Tudi v harem oziroma muslimanska stanovanja so stopile samo tri oziroma štiri od obravnavanih avtoric,⁴⁷⁴ pri tem Ivana Kobilca harem samo naslika. Prav tako slovenske pisateljice niso izhajale iz tradicionalnih kolonialnih centrov Evrope. Zahodne popotnice so imele večji vpogled v imperialno kolesje in zdi se, da tudi večjo željo zoperstaviti se moški fantazmi o Orientu. Avstro-Ogrska je sicer načrtno gradila svojo kolonialno oblast v Bosni, vendar je svojo kolonijo dobila dokaj pozno, Kraljevina SHS pa je nato v svoji politiki promovira predvsem južnoslovansko skupnost. Evropska oziroma zahodna identiteta pri Slovenkah ni bila tako močna kot pri zahodnih popotnicah, velikokrat se je prepletala s slovansko in slovensko identiteto malega naroda, zato je tudi pogled slovenskih popotnic v nekaterih motivih nekoliko svojstven.

8.6 Avstro-Ogrske imperialne in potovalne navade

V svoji študiji Bojan Baskar zapiše: »Aškerc je bil tak kot nešteto drugih imperialnih podložnikov: nacionalist, ki svojega imperija (ali pa zgolj njegovega dominantnega naroda) deklarativno ne mara, vendar se na habitualni, predzavedni ravni identificira z njim v najrazličnejših situacijah. Tudi če je pripadnik malega naroda, to ne pomeni, da krajev, po katerih potuje, ne presoja skozi imperialna očala.«⁴⁷⁵ Na podoben način so se tudi obravnavane avtorice v celoti identificirale s slovenstvom in nekatere s slovanstvom (točnih zapisov nimamo le pri Ivani Kobilci in Zori Herakovič), hkrati pa je tudi pri njih zaznati superiorni pogled, ki ga ustvarjajo »imperialistična očala«. Točno identiteto posamezne avtorice in stopnjo vpetosti v posamezne imperialne kontekste je zgolj na podlagi besedil o popotovanjih v dežele, za katere so avtorice menile, da so več ali manj orientalistične, težko določiti, poskušamo lahko zgolj načrtati okvire. Najbolj izrazito željo po civiliziranju v okviru imperializma je imela Zofka

---

⁴⁷³ Koliko in kako dobro lahko v resnici spoznamo deželo kot popotniki ali turisti piše tudi Krištof Jacek Kozak: »Avtorjevo oko – kot nekakšno »oko kamere« – je namreč omejeno: fenomenološko lahko vidi in opisuje le pojave določenega trenutka, mogoče tudi določenega časa. Ta omejitev seveda ne zmanjšuje pomena popotne literature, zavedati pa se je tega treba predvsem takrat, ko se na podlagi tovrstnih spisov oblikujejo temeljni generalizirajoči in aksiološki zaključki. In res je na mestu vprašanje, kakšno vrsto sodbe si je o neki deželi mogoče ustvariti na podlagi nekajdnevnega ali celo nekajmesečnega obiska?« (Kozak, »Pod egido ruskega orla«, 156.)

⁴⁷⁴ Iz obravnavanih besedil in slik lahko sklepamo, da so bile v haremu tri oziroma štiri avtorice. Zofka Kveder izrecno zapiše, da je obiskala ženski del hiše; pri Ivani Kobilci strokovnjaki sklepajo, da je harem obiskala zaradi zelo natančnih slik tega prostora; Marija Kmet zapiše, da je bila v turškem stanovanju in ne omenja harema. Dopuščam možnost, da so tudi ostale avtorice obiskale harem, vendar tega niso zapisale. Zora Herakovič sicer opisuje življenje v turškem stanovanju relativno natančno, vendar ne omeni, da bi ga sama obiskala.

⁴⁷⁵ Baskar, *Načini potovanja in orientalistično ...*, 24–35.

Kveder, kar se kaže v podpori avstro-ogrsko oblasti pri izobraževanju muslimanskih deklet, pri čemer je v svoji želji po modernih evropskih navadah preslišala potrebe samih domačinov. Manjši vpliv zaznamo pri Ljudmili Poljanec, saj v pismu ne izrazi zanimanja po osvobajanju Istanbula, zapiše celo, da se ji zdi osmanska vlada moderna; njena avstro-ogrsko identiteta se sicer zrcali v pomilovanju turških vojakov na meji. Nekoliko drugačna se zdi želja po osvoboditvi Istanbula v *Carigrajskih vizijah*, kjer je identifikacija s krščansko vero znak zahodnokrščanske superiornosti.⁴⁷⁶ Prav tako se avstro-ogrsko identiteta Ive kaže v podpori avstro-ogrskih vojakov v Bosni in Hercegovini. Ivana Kobilca v pismih sicer ne piše v diskurzu imperialističnega osvobajanja, vseeno pa je v habsburškem kolesju želje bo specifičnem bošnjaškem narodu naslikala harem, v kar jo je, vsaj denarno, pognal imperialni kontekst Avstro-Ogrske. Na drugi strani lahko avtorsko pozicijo Marije Kmet označimo kot etnični stil, saj izrazito poudari pomembnost slovenskih priseljencev v Bosni.⁴⁷⁷

Zora Herakovič, Marjana Grasselli Prosenc ter Milica Borštnik Miron so v Bosni in Hercegovini oziroma na Balkanu v času Kraljevine SHS, ki je imela prav tako težnje civilizirati etnije v duhu jugoslovanskega naroda. Izjemoma le pri Marjani Grasselli Prosenc ne zaznamo potrebe po osvobajanju muslimanskega prebivalstva.

Neimperialistično avtorsko pozicijo pri opisovanju Istanbula zavzame Marica Gregorič Stepančič, ki osmansko vlado opiše kot moderno, predvsem v okviru dopuščanja kulturne in prosvetne svobode sicer podrejenim etničnim skupinam. Ob tem pa avtorica, tako kot Aškerc, vsaj nekoliko povzame tudi habsburški potovalni model, zlasti v očaranosti nad etnično in kulturno raznolikostjo. Bojan Baskar v svoji študiji namreč ugotavlja, da je bil avstro-ogrski popotnik, obremenjen s slovansko-nemškimi etničnimi konflikti, še bolj dovzeten za raznovrstne kulture in narode, ki so vsaj na videz bivali složno.⁴⁷⁸ Pri ostalih slovenskih avtoricah razmeroma pogosteje od etničnih raznolikosti zaznamo omenjanje različnosti verstev. Izrecno o navdušenosti nad »etnografsko mnogovrstnostjo«⁴⁷⁹ piše zgolj Marica Gregorič Stepančič v članku *Izlet po Balkanu*. Orientalci različnih narodnosti so omenjeni tudi v njeni egiptovski zgodbi *Šumi Nil*. V ostalih obravnavanih tekstih so kot različne etnije omenjeni še

---

⁴⁷⁶ Z versko obremenjenostjo Ljudmila Poljanec piše zlasti v prvih *Carigrajskih vizijah*, kjer rešitev za muslimanski svet vidi zgolj v krščanstvu. Zanimivo je, da v pismu o potovanju v Istanbul tega ne omenja, čeprav se v njem čudi fanatičnemu plesu dervišev.

⁴⁷⁷ Bojan Baskar etnični stil opredeli kot obravnavanje potovalnih praks z vidika izražanja slovenske nacionalnosti. Vendar pa »perspektiva imperialnega stila ne zanika nujno obstoja etničnega stila, vendar gradi na podmeni, da imperialni okvir oblikuje subjektivnost in habitus veliko bolj, kot to dopušča nacionalistični pogled.« (Baskar, *Načini potovanja in orientalistično ...*, 29.)

⁴⁷⁸ Prav tam, 30.

⁴⁷⁹ Aškerc, Anton. *Podlistki in potopisi. Kritični in polemični spisi*. Ljubljana: DZS, 1993. (Zbrano delo, zv. 7.)

Srbi in Hrvati ter Judje v besedilu Marije Kmet *Iz Bosne*, Jude v Sarajevu opiše tudi Zofka Kveder.

Bojan Baskar na primeru popotovanj Antona Aškerca pokaže, kako je vpetost piscev v imperialne kontekste pomembno vplivala na njihovo »subjektivnost, /.../ njihove temeljne podmene o »drugem«, na specifiko njihove percepcije, na njihove potovalne navade.«⁴⁸⁰ Habsburške poteze potovanj, kot jih poimenuje avtor članka, so pri Aškercu določena že »z geografijo habsburškega imperija, njegovo transportno in turistično infrastrukturo, s prevladujočimi destinacijskimi preferencami in z *must* potovanji, z njegovimi geopolitičnimi razlogi in njegovimi kulturnimi afinitetami.«⁴⁸¹ Tudi slovenske popotnice, razen Zore Herakovič in Marjane Grasselli Prosenc, ki potujeta v času Kraljevine SHS,⁴⁸² uporabljajo transport dvojne monarhije: potovanje v Egipt in Grčijo omogoča Lloydova potniška linija med Trstom in Aleksandrijo ter Sueškim prekopom, prav tako potovanje v Istanbul omogoči železniška proga med Dunajem in osmansko prestolnico.⁴⁸³ Enako z vlakom potujejo popotnice, ki obiščejo Sarajevo oziroma Balkan. Pri izbiri destinacij slovenske ženske ostajajo v okviru že znanih »must potovanj« ali drugače: kamor se odpravijo obravnavane avtorice, so značilni in obiskani kraji avstro-ogrskih popotnikov – Istanbul, Egipt, Sarajevo ter preostali Balkan.

Ena od kulturnih naklonjenosti avstro-ogrskih potovalnih navad je po mnenju Bojana Baskarja tudi ljubezen do morja, ki se nanaša na avstrijsko željo po pridobitvi statusa pomorske velesile.⁴⁸⁴ Od slovenskih avtoric lepoto morja občudujeta Marija Kmet v potopisu *Iz Bosne* in v avtobiografiji *Moja pota* ter Marica Gregorič Stepančič v potopisu *Izlet po Balkanu*.

Pod specifično avstro-ogrsko potovalno predstavo lahko štejemo tudi dojemanje Bosne in Hercegovine kot avstrijske kolonije. Od slovenskih avtoric Bosno kot kolonijo Avstro-Ogrske označi Zofka Kveder, posredno jo omenja Iva, ko primat nad izobraževanjem deklet pripiše nemškemu vodstvu. Tudi Ivana Kobilca v svojih pismih omenja avstro-ogrške uradnike v Sarajevu in priseljene nemške družine, čeprav nikoli neposredno ne reprezentira Bosne kot kolonije. Marija Kmet je sicer proti »nemški« zasedbi in potujčevanju, vseeno pa ohrani miselnost, da je Bosno kot kolonijo treba civilizirati, vendar s slovanskim prebivalstvom.

---

⁴⁸⁰ Baskar, *Načini potovanja in orientalistično ...*, 29.

⁴⁸¹ Prav tam, 29.

⁴⁸² Milica Borštnik Miron je v Sarajevo potovala osemnajstletna, kar pomeni, še vedno v obdobju vladavine Avstro-Ogrske. Besedila, ki jih obravnavam v magistrski nalogi, pa je napisala kasneje, med letoma 1932 in 1939, že v času Kraljevine SHS. Obravnavani članki opisujejo življenje v Bosni in Hercegovini v času Kraljevine SHS.

⁴⁸³ Baskar, *Načini potovanja in orientalistično ...*, 29.

⁴⁸⁴ Prav tam, 29.

Ob tem lahko zaključimo, da so vse slovenske popotnice, ki potujejo v Bosno v času Avstro-Ogrske, to deželo označile posredno ali neposredno kot kolonijo. Kar pomeni, da so ji pripisale status dežele, ki je bila pod oblastjo gospodarsko močnejše države.⁴⁸⁵

8.7 Islamska vera

Skupna točka slovenskih popotnic je tudi opisovanje islamskih običajev oziroma muslimanskega življenja. Muslimansko prebivalstvo opisujejo vse slovenske popotnice, razen Marjana Graselli Prosenc, ki Ohrid označi kot izključno slovanski. Prav tako večina obravnavanih avtoric reprezentira muslimane kot orientalistični element, z izjemo Zore Herakovič, ki jih pojmuje zgolj kot tuje druge – bolj v retoriki balkanizma. Zofka Kveder ob predstavitvi eksotičnega Sarajeva v obeh besedilih največ pozornosti nameni muslimanom, ki imajo na dvorišču džamije prodajalno »z *orientalnimi krasotami*«,⁴⁸⁶ Marija Kmet je v *Mojih potih* vzhičena ob »*orientalskih razgledih*« Sarajeva,⁴⁸⁷ za Ljudmilo Poljanec je Istanbul »*minaretni gaj*«,⁴⁸⁸ za Marico Gregorič Stepančič pa je muslimanski del osmanske prestolnice pristen orientalistični del mesta. Tudi Milica Borštnik Miron zapiše, da muslimani dajejo tedanjemu Sarajevu orientalistični pridih. V potopisu *V Bosno!* avtorica Iva sicer izrecno ne omenja muslimanov kot orientalcev, so pa ji njihovi običaji tuji in zanimivi. Obravnavane avtorice tako islam v večini enačijo z Orientom, kar je bilo značilno za orientalistični diskurz, saj je bil po zapisu Edwarda Saida islam tudi »za orientaliste s konca 19. in začetka 20. stoletja tipično orientalski«. ⁴⁸⁹

Pri večini obravnavanih tekstov z muslimansko tematiko je islamska vera razlog za nazadnjaštvo te kulture.⁴⁹⁰ Zofka Kveder islam krivi za nerazumevanje žensk in neizobraženost deklet, enako Ljudmila Poljanec žalost muslimanskih žena pripiše islamski veri. Muslimanska verska tradicija je kriva za bolehnost žena pri Ivi in Mariji Kmet, ki sicer nedelavnost in nevednost pripisuje tudi ostalemu bosanskemu prebivalstvu. Za Milico Borštnik Miron je zaprtost žena, ki jo narekuje islamska tradicija, vzrok za nerazgledanost muslimank, kar se

---

⁴⁸⁵ SSKJ: Kolonija. https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=*kolonija (dostop: avgust 2020).

⁴⁸⁶ Kveder, »V Sarajevem«, 149–150.

⁴⁸⁷ Kmet, *Moja pota*, 94.

⁴⁸⁸ Poljanec, »Carigradske vizije I«, 102–104.

⁴⁸⁹ Said, W, *Orientalizem*, 135.

⁴⁹⁰ Tudi Božidar Jezernik ugotavlja, da so »zahodni avtorji bili soglasni, da je poglobitni vzrok nezavidljivega stanja v turškem cesarstvu treba iskati predvsem v muslimanski veri. /.../ Drug za drugim so ugotavljali, da pravi musliman ni ljubitelj napredka, novosti in izobrazbe; Koran mu zadošča. Zadovoljen je s svojo usodo, zatorej mu ni veliko mar, da bi jo izboljšal, češ: »Bog da, Bog vzame.« (Denton 1876: 181; Laveleye 1887: 138; Kanitz 1985: I, 426).« (Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe*, 28.)

pozna v razvoju celotne kulture. Islama kot razloga za nazadnjaštvo orientalskih dežel ne omenja edino Marica Gregorič Stepančič.

Z avtorske pozicije, ki jo zasede večina obravnavanih Slovenk, lahko sklepamo, da islam za popotnice na nek način še vedno ohranja podobo grožnje civiliziranim kulturam. Čeprav, naj še enkrat poudarim, večina izmed njih ne piše v diskurzu obmejnega orientalizma, za katerega je značilen motiv »nevarnega muslimana«.

9 POVZETEK

Vse obravnavane tekste in avtorice v magistrskem delu *Pogled slovenskih žensk na Orient konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja* v celoti težko poenostavimo zgolj na nekaj skupnih imenovalcev, vsako besedilo nosi edinstven pogled na Orient. Vsekakor pa lahko interpretiramo, da poleg razredne, etnične in verske pripadnosti, kot jih opredeli Reina Lewis, na popotnice vpliva tudi politična drža oblasti oziroma država, iz katere prihajajo. Tako kot se avstro-ogrski popotniški model zrcali v slovenskih popotnicah, vsaj podzavestno, če ne tudi zavestno; tudi snovanje jugoslovanske ideje ter nato Kraljevina SHS z jugoslovansko držo vplivata na percepcijo popotnic o slovanski vzajemnosti. Razumevanje Bosne kot kolonije s tem počasi izginja.

Skozi magistrsko delo sem ugotovila, da je skupna lastnost večine obravnavanih tekstov superiorna drža do dežel, ljudstev in običajev, ki jih avtorice smatrajo kot orientalske. Vse popotnice do orientalskega vzdržujejo distanco in skrbno ločujejo med »mi« ter »oni«. Muslimani v večini predstavljajo tuje druge, kar sicer ne pomeni, da niso deležni pohvale in tudi občudovanja, vendar pa mnogokrat niso interpretirani enako kot »mi«. ⁴⁹¹ Razlika v vrednotenju se pokaže v primerjavi s slovanskimi narodi, ki so našemu – slovenskemu – bistvu, sorodni; avtorice jih opisujejo zgolj s superlativi in pohvalami. Obravnavane avtorice tako zapopadejo različne vrste ali celo odtenke orientalizma (elitni in obmejni orientalizem), ponekod je prisoten tudi balkanizem. Diskurz orientalizma je v veliki večini odsoten le pri Marjani Grasselli Prosenec in Ivani Kobilci.

Skupna značilnost obravnavanih tekstov je tudi opisovanje življenja žensk v orientalskih deželah, katere v večini predstavljajo muslimanke. Slednje so najpogosteje predstavljene kot še ena izmed zanimivosti Orienta; pogosto izpostavijo tudi njihovo zatiranost. Ženski pogled na Orient je obravnavanim avtoricam skupen, zlasti ga ne opisujejo zgolj kot kraj nemoralne spolnosti, vendar pa hkrati v celoti ne zapopadejo vseh značilnosti zahodno ženskega pogleda na Orient.

Slovenske popotnice se niso imele za povsem in absolutno večvredne ali izključno ošabne do domačinov, obiskanim deželam so vsaj delno dopustile možnost, da jih očarajo, kljub temu da se niso mogle v popolnosti otresti superiornega pogleda na Orient.

---

⁴⁹¹ Krištof Jacek Kozak je mnenja, da je »razliko med tujim in domačim /.../ mogoče opisati zgolj na način neistovetnosti s slednjim, tujo kulturo prav kot tako: tujo. Neistovetnost pa je drugačnost, ki vselej nosi predznak drugosti in je torej v procesu spoznavanja a priori obsojena aksiološko manjvreden položaj, njegovo poudarjanje pa je temeljna značilnost orientalističnega pristopa«. (Kozak, »Pod egido ruskega orla«, 159.)

10 VIRI IN LITERATURA

10.1 Arhivski viri

Rokopisni oddelek NUK:

- MS 1906, Pismo Ljudmile Poljanec Ljudmili Prunk, Ljubljana: 1906 (Rokopisni oddelek NUK).

Arhiv Narodne galerije Ljubljana:

- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 24. 3. 1898 (zasebna last, IK_0128).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 8. 1. 1900 (zasebna last, IK_0149).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 14. 1. 1900 (zasebna last, IK_0150).
- Pismo Ivane Kobilce domačim, Sarajevo, 6. 1. 1901 (zasebna last, IK_0158.1).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 21. 7. 1901 (zasebna last, IK_0159).
- Pismo Ivane Kobilce mami, Sarajevo, 6. 6. 1902 (zasebna last, IK_0161).
- Pismo Ivane Kobilce domačim, Sarajevo, 28. 6. 1902 (zasebna last, IK_0162).
- Pismo Ivane Kobilce mami, Sarajevo, 10. 8. 1902 (zasebna last, IK_0163).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 21. 1. 1903 (zasebna last, IK_0171).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 26. 1. 1903 (zasebna last, IK_0172).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 24. 3. 1903 (zasebna last, IK_0178).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 13. 8. 1903 (zasebna last, IK_0185).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 7. 2. 1904 (zasebna last, IK_01901).
- Pismo Ivane Kobilce domačim, Sarajevo, 24. 3. 1904 (zasebna last, IK_0192).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 11. 4. 1904 (zasebna last, IK_0193).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 23. 4. 1904 (zasebna last, IK_0194).
- Pismo Ivane Kobilce Luki Pintarju, Sarajevo, 6. 6. 1904 (zasebna last, IK_0197).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 24. 6. 1904 (zasebna last, IK_0198).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, poletje 1904 (zasebna last, IK_0202).
- Pismo Ivane Kobilce mami, Sarajevo, 19. 12. 1904 (zasebna last, IK_0208).
- Pismo Ivane Kobilca Mariji Pintar, Sarajevo, 23. 1. 1905 (zasebna last, IK_0209).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 14. 5. 1905 (zasebna last, IK_0217).
- Pismo Ivane Kobilce Mariji Pintar, Sarajevo, 23. 7. 1905 (zasebna last, IK_0221).

10.2 Časopisni viri

- Borštnik Miron, Milica. »O ornamentiki bosanske čarape«. *Ženski svet*, 10/2 (1932), 52–55.
- Borštnik Miron, Mirica. »Pisma iz Sarajeva: Društveno življenje«. *Ženski svet*, 17/10 (1939), 210–212.
- Borštnik Miron, Milica. »Pisma iz Sarajeva: Muslimanski kmet v borbi za vsakdanji kruh«. *Ženski svet*, 17/7–8 (1939), 154–156.
- Borštnik Miron, Milica. »Pisma iz Sarajeva: Posledice obubožanja«. *Ženski svet*, 17/10 (1939), 212.
- Borštnik Miron, Milica. »Pisma iz Sarajeva: Vsakdanje življenje in njegove težave«. *Ženski svet*, 17/6 (1939), 133–135.
- Gregorič Stepančič, Marica. »Izlet po Balkanu«. *Naša bodočnost*, 4/1(14–17), 4/2(29–34), 4/3(51–56), 4/5(98–105) (1912).
- Herakovič, Zora. »Spomin na Bosno«. V: *Slovenci v BIH skozi, pričevanja, spomine in literarne podobe*, ur. Vera Kržišnik-Bukić, 107–110. Ljubljana: Inštitut za narodnostno vprašanje, 2007, 107–108.
- Iva. »V Bosno!«. *Zvonček*, 13/12, 1. 12. 1912, 280–283.
- Kmet, Marija. »Bosna«. *Ljubljanski zvon*. Ljubljana: 1920, let. 40, št. 6, 372.
- Kmet, Matija. »Iz Bosne«. *Ljubljanski zvon*. Ljubljana: 1914, let. 34, št. 4, 1914, 214–219.
- Kmet, Marija. *Moja pota*. Groblje: Misijonska tiskarna, 1933, 67–69.
- Kmet, Marija. »Torče Skočir«. *Ljubljanski zvon*, let. 34, št. 34, 1914, 365–367.
- Kveder, Zofka. »V Sarajevem«. *Slovan: mesečnik za književnost, umetnost in prosveto*. Ljubljana: 1904/1905, let. 2, št. 4, 97–102; št. 5, 149–150.
- Kveder, Zofka. »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«. *Slovenski narod*. Ljubljana: 10. 8. 1907, let. 40, št. 184, 1–3.
- Nikoličeva, Anka. »Pisma s pota«. *Ženski svet*, 10/9 (1932), 263.
- Poljanec, Ljudmila. »Carigrajske vizije I.«. *Ljubljanski zvon*, let. 28, št. 2, 1908, 102–104.
- Poljanec, Ljudmila. »Carigrajske vizije II.«. *Ljubljanski zvon*, let. 28, št. 2, 1908, 396–398.

10.3 Drugi objavljeni viri

- *Muslimansko snubljenje (Ašikovanje)*. V: *Die österreichisch-ungarische*, 1901 (sl. str. 355). Po: Ciber, Nataša, Barbara Jaki, Alenka Simončič, ur. *Ivana Kobilca (1861–1926): »Slikarija je vendar nekaj lepega –«: Ljubljana, Narodna galerija, 20. junij 2018–10. februar 2019*. Ljubljana: Narodna galerija, 2018, 416.
- *Muslimansko nevesto zagrnejo v tančico*. V: *Die österreichisch-ungarische*, 1901 (sl. str. 359). Po: Ciber, Jaki, Simončič, *Ivana Kobilca (1861–1926): »Slikarija je vendar nekaj lepega –«, 416.*
- *Obisk pri muslimanski otročnici*. V: *Die österreichisch-ungarische*, 1901 (sl. str. 337). Po: Ciber, Jaki, Simončič, *Ivana Kobilca (1861–1926): »Slikarija je vendar nekaj lepega –«, 416.*
- *Ženski kostumi (Muslimanske ženske noše)*. V: *Die österreichisch-ungarische*, 1901 (sl. str. 315). Po: Ciber, Jaki, Simončič, *Ivana Kobilca (1861–1926): »Slikarija je vendar nekaj lepega –«, 416.*

10.4 Literatura

- AbsolventiPefMB: Ljudmila Poljanec – življenje in delo. https://slo.slohost.net/cgi-bin/stran.pl?id=6&izris=izpisiNovico&st_pod=27&jezik=slo&templ=1 (dostop: julij 2020).
- A.J. P. Taylor. *Habsburška monarhija (1809–1918), Zgodovina avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956.
- Aškerc, Anton. *Podlistki in potopisi. Kritični in polemični spisi*. Ljubljana: DZS, 1993. (Zbrano delo, zv. 7).
- Bajrektarević, Senada. *Popotnice na Balkanu: Primer Rebecce West*. Diplomsko naloga, Filozofska fakulteta UL, 2002.
- Baskar, Bojan. *Ambivalent Dealing with an Imperial Past: The Habsburg Legacy and New Nationhood in ex-Yugoslavia*. (2003) <http://www.theslovenian.com/articles/baskar.pdf> (dostop: oktober 2020).
- Baskar, Bojan. *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina: uvod v slovensko etnomitologijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Baskar, Bojan. »Način potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci. Primer Antona Aškerc«. V: *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 48/3–4 (2008),

- 24–35. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KAFKDDLT/f9fb3bc6-d3f8-42f8-aa44-c33a0476762a/PDF> (dostop: november 2020).
- Boatić, Andrea. »Orientalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama.« V: *Sophos: Časopis mladih istraživača / A young researchers's journal*, 5/(2012), 107–130.
  - Bodrova, Anna. »Znanstvena pota do *terre incognite* (slovenski ženski potopisi konca 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja)«. *Slavistična revija*, 64/3 (2016), 283–297.
  - Borštnik, Marja. *Anton Aškerc*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981, 200–220.
  - Borštnik, Marja. »Marija Kmetova«. *Naša žena*, 21/3 (1971), 31.
  - Borštnik, Marja. »Milica Borštnik-Mironova.« *Dialogi*, XIII./št. 12 (1977), 736–739.
  - Borštnik, Marja. *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja, 1962, 265.
  - Bougarel, Xavier. *Farewell to the Ottoman Legacy? Islamic Reformism and Revivalism in Inter-War Bosnia-Herzegovina*. (2008) https://www.researchgate.net/publication/280812124_Farewell_to_the_Ottoman_Legacy_Islamic_Reformism_and_Revivalism_in_Inter-War_Bosnia-Herzegovina (dostop: oktober 2020).
  - Bougarel, Xavier. *The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam*, 2005. file:///C:/Users/Sara/Downloads/EPC_Issue_Paper_43.pdf (dostop: november 2020).
  - Center za ženske študije Beograd: Slapšak, Svetlana. *Harems, Nomades: Jelena Dimitrijević*. <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/istrazivanja/zavera-necitanja/62-harems-nomads-jelena-dimitrijevic> (dostop: november 2020).
  - Ciber, Nataša, Barbara Jaki, Alenka Simončič, ur. *Ivana Kobilca (1861–1926): »Slikarija je vendar nekaj lepega –«: Ljubljana, Narodna galerija, 20. junij 2018–10. februar 2019*. Ljubljana: Narodna galerija, 2018.
  - Cvirn, Janez. »To so dvonogate, kričeče in smrdljive bestije«: Oblakovo potovanje v Makedonijo (1891/92). *Acta Histriae*, 17/1–2 (2008), 113–126.
  - Detrez, Raymond. *Colonialism in the Balkans: Historic realities and contemporary perceptions*. (2002) <https://www.kakanien-revisited.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf> (dostop: oktober 2020).
  - Dokl, Uroš. »Muslimanke v ženski popotniški literaturi 19. in 20. stoletja.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 41/254 (2013), 113–202.
  - Fleming, K. E. »Orientalizem, Balkan in balkansko zgodovinopisje.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 37/235–236 (2009), 16–28.

<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-FDZDFQXF/3e63b788-6477-4500-9400-8106dfbf96f6/PDF> (dostop: oktober 2020).

- Frank, Ana. *Feminizem in islam*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2014.
- Gabrič, Aleš. »Od moškega do unisex šolstva«. V: *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.
- Gingrich, Andre. »Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe.« V: *Mess. Mediterranean ethnological summer school, vol. II*, ur. Bojan Baskar in Borut Brumen, 99–127. Ljubljana: Inštitut za multikulturne raziskave, 1998.
- Glazer, Janko. »Korespondenca med Aškercem in Ljudmilo Poljančevo«. V: *Aškerčev zbornik: Ob stoletnici pesnikovega rojstva*, ur. Novak, Vlado, 70–83. Celje: Odbor za proslavo stoletnice Aškerčevega rojstva v Celju, 1957.
- Hanioglu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Heiss, Johann; Feichtinger, Johannes. »Distant neighbors: Uses of orientalism in the late nineteenth – century Austro-Hungarian empire.« V: *Deploying Orientalism in Culture and History*, ur. James Hodkinson in John Walker, 148–165, New York: Camden House, 2013.
https://www.researchgate.net/publication/291885021_Distant_neighbors_Uses_of_orientalism_in_the_late_nineteenth-century_Austro-Hungarian_empire (dostop: oktober 2020).
- Ivnik, Tina. »»Kako pa živijo ženske v Turčiji?« Raziskovanje raznolikosti odnosov med spoloma skozi mnenja in izkušnje Turkinj v Sloveniji«. *Etnolog. Nova vrsta*, 29/80 (2019), 209–227. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-XU5YVTD0/115d8761-8eab-41c9-88fe-43d6fbc7b969/PDF> (dostop: oktober 2020).
- Jeffs, Nikolai. »Edward Said: Pogovor o orientalizmu.« V: *Zbornik postkolonialnih študij*, ur. Jeffs, Nikolai, 18. Ljubljana: Krtina, 2007.
- Jezernik, Božidar. *Dežela, kjer je vse narobe: prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Jezernik, Božidar. *Divja Evropa: Balkan v očeh zahodnih politikov*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.

- Jezernik, Božidar, ur. *Imaginarni »Turek«*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2012.
- Kalčič, Špela. *»Jelena Dimitrijević o haremu: antropologija spola na Balkanu.«* Diplomsko naloga, Filozofska fakulteta UL, 2001.
- Kalčič, Špela. *»Kolonializem, popotnice in haremi«*. V: *Ženske na robu* (Zbirka Ekskurzi, 1), ur. Sunčič, Maja, 131–152. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2009.
- Kalčič, Špela. *»Tančica v primežu orientalizma: Državna poseganja v islamske oblačilne prakse«*. *Dve domovini*, 33 (2011), 91–106.
- Kenda, Elen. *Zofka Kveder in lik ženske v njenem pisanju*. Diplomsko delo. Filozofska fakulteta, UL, 1999.
- Khan, A. Mahmood. *Women and Travel: Historical and Contemporary Perspectives*. Waretown: Apple Academic Press, 2017.
- Klemenčič, Ivanka. *»Ivana Kobilca«*. *Ženski svet*. 2/8 (1924), 169–173.
- Knop, Seta. *»Ivana Kobilca (1861–1929): najslavnejša slovenska slikarka.«* V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletje na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih in drugi, 75–78. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.
- Koblar, Stanislav, ur. *ČETRTRA stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.
- Koprivec, Daša. *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013, 26–27.
- Kovačič, Tanja. *Pojmovanje Balkana s perspektive »Zahoda«*. Diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede UL, 2004.
- Kozak, Krištof Jacek. *»Pod egido ruskega orla« ali orientalistični izleti A. Aškercarja*. *Primerjalna književnost*, 34/3 (2011), 153–172. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-Z8RNMASX/29698da0-020e-4195-96a9-6b2cfc9773ce/PDF> (dostop: november 2020).
- Kržišnik-Bukić, Vera, ur. *Slovenci v BIH skozi, pričevanja, spomine in literarne podobe*. Ljubljana: Inštitut za narodnostno vprašanje, 2007.
- Kušej, Mateja. *Prve učiteljice, prve pisateljice – kdo jih pozna?*. Celovec: Založba Drava, 1996.
- Kveder, Zofka. *»Emancipacija«*. V: *Zbrano delo*, ur. Katja Mihurko Poniž, 276–290. Maribor: Litera, 2005–<2008>.

- Kveder, Zofka. »Ženska v družini in družbi«. V: *Zbrano delo*, ur. Katja Mihurko Poniž, 316–334. Maribor: Litera, 2005–<2008>.
- Kveder, Zofka. »V Sarajevem«. V: *Zbrano delo*, ur. Katja Mihurko Poniž, 376–388. Maribor: Litera, 2005–<2008>.
- Kveder, Zofka. »O današnji ženi«. V: *Zbrano delo*, ur. Katja Mihurko Poniž, 342–348. Maribor: Litera, 2005–<2008>.
- Kveder, Zofka. »Žene mohamedanke v Bosni in Hercegovini«. V: *Zbrano delo*, ur. Katja Mihurko Poniž, 472–480. Maribor: Litera, 2005–<2008>.
- Lah, Adrijan. »Slovenski potopis: (po sledovih razstave v Slovanski knjižnici)«. *Jezik in slovstvo*, 29/5 (1984), 163–171.
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Kosta Hörmann. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26143> (dostop: november 2020).
- Lewis, Bernard. *The New York Review of Book: The Question of Orientalism*. 1982. <https://www.nybooks.com/articles/1982/06/24/the-question-of-orientalism/?pagination=false> (dostop: november 2020).
- Lewis, Reina. *Gendering Orientalism*, London in New York: Routledge, 1996.
- Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and Ottoman Harem*. London: I.B. Tauris & Co Ltd, 2004.
- Lipa, Aida. *The Austro-Hungarian Period in Bosna and Herzegovina: Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art*. (2006), 1–2. http://www.cidom.org/wp-content/uploads/2015/12/Aida-Lipa-Austro-hungarian-period-in-BiH_opt.pdf (dostop: oktober 2020).
- Marok, Nina. *Habsburgi, Bosna in Islam: kultura (ne)razumevanja*. Magistrska naloga, Filozofska fakulteta UL, 2016.
- Mazower, Mark. *Balkan: Od konca Bizanca do danes. Spremna beseda Bojan Baskar*. Ljubljana: Krtina, 2008. 162–163.
- Mesarič, Tomaž. »Izvršeno dejstvo« Avstro-Ogrska aneksija Bosne in Hercegovine; vzroki in posledice diplomatskega izigravanja l. 1908«. *Glasilo društva študentov zgodovine Klio*, ur. Zupan, Žak. Ljubljana: Društvo študentov zgodovine – ISHA, 2016. https://www.academia.edu/40490185/Izvr%C5%A1eno_dejstvo_Avstro_ogrska_aneksija_Bosne_in_Hercegovine_vzroki_in_posledica_diplomatskega_izigravanja (dostop: november 2020).
- Mihurko Poniž, Katja. *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta, 2003.

- Mihurko-Poniž, Katja. »Kratka pripovedna proza Marije Kmet«. *Slovenska kratka pripovedna proza. Obdobja 23*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2004.
- Mihurko Poniž, Katja. »Odkrivanje in osvajanje prostorov svobode v delih zgodnjih slovenskih literarnih ustvarjalcev«. *Slavistična revija*, 61/4 (2013), 575–589.
- Mihurko Poniž, Katja. »Reprezentacije aleksandrink v prozi Marjana Tomšiča«. *Dve domovini*, 21/34, (2011), 47–62.
- Mills, Sara. *Discourses of Difference: An analysis of women's travel writing and colonialism*. London: Routledge, 1991.
- Narodni muzej Slovenije: Hasanov plašč. <https://www.nms.si/si/zbirke/znameniti-predmeti/968-Hasanov-plasc> (dostop, februar 2021).
- Nochlin, Linda. »Zakaj ni bilo veliko umetnic.« *Likovne besede: revija za likovno umetnost*, 69–70/17 (2007), 2–15.
- Pahor, Polona. *Razdvojenost med ljubeznijo in duhovništvom pri Antonu Aškercu*. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2018.
- Pfäffinger, Rosa. *Pariški bohémi (1889-1895): avtobiografsko poročilo slikarke Rose Pfäffinger*. Ljubljana: Narodna galerija, 2014.
- Pirjevec, Jože. *Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Poljanec, Ljudmila. *Poezije*. ur. Živana Safran, 2. izdaja. Radenci: Občina, 2004.
- Popović, Tatyana. *Prince Marko: The Hero of South Slavic Epics*. New York: Syracuse University Press, 1988.
- Praček, Tina. *Orientalizem na Slovenskem – reprezentacija haremskih žensk*. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2009.
- Rejec, Jasmina. *Potopisni spomini Ivana Knifca: Orientalizem, predsodki in pogled na drugega*. Diplomsko delo, Fakulteta za humanistične študije UP, 2016.
- RTV SLO MMC. Koraki žensk k enakopravnosti – od celibata učiteljic do poslank. Dostop na: <https://www.rtvlo.si/slovenija/koraki-zensk-k-enakopravnosti-od-celibata-uciteljic-do-poslank/278355> (16. 9. 2020).
- Ruthner, Clemens. *Habsburg's Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878–1918*. (2018), 5–6 https://www.researchgate.net/publication/330570323_Habsburg's_Only_Colony_Bosnia-Herzegovina_and_Austriahungary_1878-1918 (dostop: oktober 2020).
- Said, W. Edward. *Orientalizem: Zahodnjaški pogled na Orient*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1996.

- Saric, Samija. Štimc, Vera. »Kolonizacija Slovencev v Bosni in Hercegovini od 1878 do 1918«. *Arhivi*, 33/2 (2010), 397–406.
- Skrzyszewska, Monika. *Poturica gori od Turčina or ...? The Influence of Islam on »Our Muslims« in Serbian Nationalistic Discourse (Review from the Second Half of the 19th Century to the 1920s)*. 2019
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/83469/skrzyszewska_poturica_gori_od_turcina_or_the_influence_of_islam_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostop: november 2020).
- Selišnik, Irena. »Časovni trak.« V: *Pozabljena polovica*, ur. Šelih Alenka, 583–585. Ljubljana: Tuma in SAZU, 2007.
- Simoniti, Vasko. *Turki so v deželi že*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Slovenska biografija: Graselli-Prosenc Marjana. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1010520/> (dostop: avgust 2020).
- Slovenska biografija: Gregorič Stepančič, Marica. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi215416/> (dostop: avgust 2020).
- Small Wars Journal: Gabriel, Martin. *In the Service of Humanity and Civilization? The Austro-Hungarian Occupation of Bosnia and Hercegovina (1878)*, 2013.
file:///C:/Users/Sara/Downloads/SmallWarsJournal-IntheServiceofHumanityandCivilization-TheAustroHungarianOccupationofBosniaandHercegovina1878-2013-02-08.pdf (dostop: november 2020).
- SSKJ. https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=*kolonija (dostop: avgust 2020).
- Stepišnik, Drago. *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Šelih, Alenka, ur. *Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma: SAZU, 2007.
- Šmitek, Zmago. »Egipt – dežela slovenske fascinacije«. *Časopis za kritiko znanosti*, 29/204, 205, 206 (2001), 30–51. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-CFVJC1ZU/553e2a17-7df9-46bc-8e87-c312ef8d21a0/PDF> (dostop: oktober 2020).
- Šmitek, Zmago. *Klic daljnih svetov*. Ljubljana: Založba Borec, 1986.
- Šmitek, Zmago. *Poti do obzorja: antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*. Ljubljana: Borec, 1988.

- Šterk, Karmen. »Marija Todorova: Imaginarij Balkana«. *Teorija in praksa*, 38/5 (2001), 958–960.
- Tavčar, Lidija. *Videla sem svet in življenje: ob 90. obletnici smrti Ivane Kobilce (1861–1926)*. Podbrezje: Kulturno društvo Tabor, 2016.
- Todorova, Marija. *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2001.
- Val 2020: Anton Aškerc: Razsvetljevalec slovenskega ljudstva. <https://val202.rtv slo.si/2020/07/nedeljski-izlet-101/> (dostop: avgust 2020).
- Verginella, Marta, ur. *Slovenka*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.
- Verginella, Marta. *Ženska obrobja: Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Vidmar, Polona. *Turkerije, orientalci in krepostni junaki*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 2007.
- Weber, Irena. *Kultura potepanja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Weber, Irena. *Ženski itinerariji: med antropologijo potovanja in literaturo*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Univerza na Primorskem, Znanstveno raziskovalno središče, 2003.
- Wikipedia: Bosna i Hercegovina u Austro-Ugarskoj. https://hr.wikipedia.org/wiki/Bosna_i_Hercegovina_u_Austro-Ugarskoj#cite_note-5 (dostop, februar 2021).
- *Ženska*, dokumentarni film. Režiserka Majda Širca. Ljubljana: TV Slovenija, 2015. <https://4d.rtv slo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/174391554> (dostop, februar 2021).
- Žerovc, Beti. *Slovenija se klanja Ljubljani*. Videoposnetek predavanja, 2010. http://videlectures.net/umetnina_zerovc_sskl/ (dostop: julij 2020).